НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

Політичні та історичні аспекти розвитку єврейських громад України і країн діаспори в контексті сучасних викликів

Монографія

Київ – 2024

УДК 323.13+94](=411.16)(477)(470):314.743
П-50

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 7 від 19 грудня 2024 р.)

***Рецензенти**:*

Лисенко О. Є., завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Ніколаєць Ю. О., завідувач відділу політичної культури та ідеології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор

Якубова Л. Д., завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

П-50 **Політичні та історичні аспекти розвитку єврейських громад України і країн діаспори в контексті сучасних викликів**: монографія. / Подольський А. Ю. (керівник авторського колективу), Воронюк О. Л., Гірік С. І., Козерод О. В., Котляр Є. О., Ліхачов В. А., Монолатій І. С., Туров І. В., Шляхтич Р. П. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 360 с

ISBN 978-617-14-0365-9

Авторський колектив:

Подольський А. Ю. (керівник авторського колективу), Воронюк О. Л., Гірік С. І., Козерод О. В., Котляр Є. О., Ліхачов В. А., Монолатій І. С., Туров І. В., Шляхтич Р. П.

Пропонована наукова праця містить аналіз нинішньої політичної та соціально-культурної ситуації єврейської спільноти України під час російської агресії та війни проти України. В рамках зазначеної науково-дослідної теми було насамперед приділено увагу вивченню різних аспектів сучасного стану єврейської громади України, особливо ставлення цієї спільноти до російської агресії та участь українських євреїв у протистоянні країні-агресорці. Ці напрями досліджень зазначені, проаналізовані та розкриті в тексті монографії. Дослідження проводилося співробітниками Центру єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та було підтримано вченими з інших наукових установ.

Монографія підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи "Політичні та історичні аспекти розвитку єврейських громад України і країн діаспори в контексті сучасних викликів".

УДК 323.13+94](=411.16)(477)(470):314.743

ISBN 978-617-14-0365-9
DOI:10.53317/978-617-14-0365-9

© Колектив авторів, 2024
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

Political and historical aspects of the development of Jewish communities in Ukraine and diaspora countries in the context of modern challenges

Monograph

Kyiv
2024

UDC 323.13+94](=411.16)(477)(470):314.743
П-50
Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Protocol No. 7 of December 19, 2024)

Reviewers:

Lysenko O. Ye., Head of the Department of Military-Historical Studies of the Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine.

Nikolayets Y. O., Head of the Department of Political Culture and Ideology of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Yakubova L. D., Head of the Department of History of Ukraine in the 1920s and 1930s, NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine.

П-50 **Political and Historical Aspects of the Development of Jewish Communities of Ukraine and Diaspora Countries in the Context of Modern Challenges:** Monograph./ Podolsky A. Yu. (head of the author team), Voronyuk O. L., Hirik S. I., Kozerod O. V., Kotlyar E. O., Likhachev V. A., Monolatiy I. S., Turov I. V., Shlyakhtych R. P. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024. 360 p.

ISBN 978-617-14-0365-9

Authors:

Podolsky A. Yu. (head of the author team), Voronyuk O. L., Hirik S. I., Kozerod O. V., Kotlyar E. O., Likhachev V. A., Monolatiy I. S., Turov I. V., Shlyakhtych R. P.

The proposed monograph contains an analysis of the current political and socio-cultural situation of the Jewish community of Ukraine during the Russian aggression and the war against Ukraine. Within the framework of the specified scientific and research topic, attention was primarily paid to the study of various aspects of the current state of the Jewish community of Ukraine, especially the attitude of this community to Russian aggression and the participation of Ukrainian Jews in the confrontation with the aggressor country. These areas of research are indicated, analyzed and disclosed in the text of the monograph. The research was conducted by employees of the Center for Jewish History and Culture of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine and was supported by scientists from other scientific institutions. The monograph was prepared based on the results of the research work "Political and Historical Aspects of the Development of Jewish Communities in Ukraine and Diaspora Countries in the Context of Modern Challenges".

UDC 323.13+94](=411.16)(477)(470):314.743

ISBN 978-617-14-0365-9
DOI:10.53317/978-617-14-0365-9

© Authors, 2024
© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024

ЗМІСТ

Передмова (*Подольський А. Ю., Козерод О. В.)* 9

Розділ 1. Вивчення історії Голокосту під час російської війни проти України: тенденції та виклики (*Подольський А. Ю.)* 12

Розділ 2. Кінець та повернення історії: Голокост і російсько-українська війна *(Воронюк О. Л.)*..... 26

Розділ 3. Антисемітизм у Росії та Україні на тлі війни (2022–2024 рр.): динаміка та прогноз (*Ліхачов В. А.)*..... 39

Розділ 4. Актуальні проблеми боротьби з антисемітизмом та підтримки єврейських громад у Західній Європі після подій 7 жовтня 2023 року (*Козерод О. В.)*. 88

Розділ 5. Антисемітизм і "антисіонізм" в академічному середовищі англомовних країн: рух BDS і антиізраїльська пропаганда (*Гірік С. І.)* 165

Розділ 6. Радикально відмінні концепції політичного розвитку єврейської спільноти у вченнях прибічників мукачівського цадика р. Хаїма Елазара Шапіри *(Туров І. В.)*..... 179

Розділ 7. Синагоги України від Другої світової до сучасної російсько-української війни: доля архітектурної спадщини *(Котляр Є. О.)*..... 256

Розділ 8. Соціально-економічне та культурно-релігійне життя євреїв-аграріїв Криворіжжя у 20–30-х роках XX століття *(Шляхтич Р. П.)* 280

Розділ 9. Українсько-єврейська модель співіснування "чужих" і "своїх" у західноукраїнській етнополітичній сфері (друга половина XIX – поч. XX ст.) *(Монолатій І. С.)*..... 304

Розділ 10. Українсько-єврейські взаємини
та стратегії виживання в екстремальних умовах доби
Другої світової війни (на прикладі родинних історій громад
Східної Галичини) *(Подольський А. Ю.)* 327

Післямова *(Туров І. В.)*..... 353

Відомості про авторів..... 357

TABLE OF CONTENTS

Introduction (*Podolsky A. Yu., Kozerod O. V.)*..... 9

Chapter 1. Holocaust Studies During the Russian War Against Ukraine:Trends and Challenges (*Podolsky A. Yu.)*..... 12

Chapter 2. The End and Return of History: The Holocaust and the Russo-Ukrainian War *(Voronyuk O. L.)* 26

Chapter 3. Anti-Semitism in Russia and Ukraine Against the Background of the War (2022–2024): Dynamics and Forecast (*Likhachev V. A.)*..... 39

Chapter 4. Anti-Semitism in Russia and Ukraine Against the Background of the War (2022–2024): Dynamics and Forecast (*Kozerod O. V.)* 88

Chapter 5. Anti-Semitism and "Anti-Zionism" in the Academic Environment of English-Speaking Countries: The BDS Movement and Anti-Israeli Propaganda (*Hirik S. I.)*..... 165

Chapter 6. Radically Different Concepts of the Political Development of the Jewish Community in the Teachings of the Followers of the Mukachevo Tzadik Rabbi Chaim Elazar Shapira *(Turov I. V.)*..... 179

Chapter 7. Synagogues of Ukraine from World War II to the Modern Russian-Ukrainian War: The Fate of Architectural Heritage *(Kotlyar E. O.)*..... 256

Chapter 8. Socio-Economic and Cultural-Religious Life of Jewish Agrarians Kryvyi Rih in the 1920s–1930s *(Shlakhtych R. P.)* 280

Chapter 9. The Ukrainian-Jewish Model of Coexistence of "Strangers" and "Ourselves" in the Western Ukrainian Ethnopolitical Sphere (Second Half of the 19th – Early 20th Centuries) *(Monolatiy I. S.)* 304

Chapter 10. Ukrainian-Jewish relations and survival strategies in the extreme conditions of the Second World War (on the example of family stories of communities of Eastern Galicia) *(Podolsky A. Yu.)*..... 327

Afterword *(Turov I. V.)* 353

Information about the Authors 357

ПЕРЕДМОВА

Вивчення політичних аспектів розвитку єврейської громади України та країн діаспори є унікальним і важливим напрямом сучасних наукових досліджень. Незважаючи на те, що в багатьох країнах світу єврейські дослідження активно розвиваються, політичні аспекти життя єврейських громад залишаються малодослідженими. Цей пробіл залишає місце для формування різних теорій змови та політичних спекуляцій, які негативно впливають на стабільність розвитку суспільства і стан міжнаціональних відносин у тій чи іншій країні. У зв'язку з цим вивчення політичних аспектів розвитку єврейських громад України та країн діаспори є надзвичайно актуальним і корисним не лише для України, а й для всього світу.

На сучасному етапі політичного розвитку України в умовах російської агресії та війни проти нашої країни, що триває вже більше десяти років, відбувається справжнє становлення громадянського суспільства та участь у політичних процесах різних національних спільнот, тож було важливим дослідити та проаналізувати історичні і політичні аспекти розвитку єврейської громади України, що залишається досить активним актором у політичній, економічній та культурній сферах життєдіяльності українського суспільства.

На сьогодні перед сучасною Україною стоять важливі завдання, які стосуються імплементації до українського законодавства європейських правових норм у галузі прав національних меншин, досягнення відповідності Копенгагенським критеріям (необхідних для інтеграції країни до ЄС), важливу частину яких становлять вимоги щодо відносин влади та національних общин.

Ця колективна монографія є спробою виявлення та аналізу основних історичних та політичних аспектів розвитку сучасної єврейської спільноти України та країн діаспор.

Дослідження, яке було покладене в основу цієї монографії, проводилося протягом 2022–2024 років співробітниками Центру єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та було

підтримано провідними фахівцями в цій галузі з інших академічних установ та університетів країни. У монографії розкриваються питання вивчення історії Голокосту під час російської війни проти України, антисемітизму у Росії та Україні на тлі війни; антисемітизму і "антисіонізму" в академічному середовищі англомовних країн; концепції політичного розвитку єврейської спільноти України (на прикладі вчення прибічників мукачівського цадика р. Хаїма Елазара Шапіри); аспекти історії синагог України від Другої світової до сучасної російської війни проти України; політичні аспекти розвитку єврейських громад країн Європи після подій 7 жовтня 2023 року та інші теми.

Авторський колектив монографії, до складу якого, окрім науковців Інституту, входять також історики, філософи та політологи з інших наукових установ та вищих навчальних закладів країни, експерти у галузі юдаїки та політології, детально вивчив та проаналізував найбільш актуальні історико-політичні аспекти розвитку єврейських громад в Україні та країнах діаспори. Слід зазначити, що дослідження різних аспектів розвитку єврейської громади в Україні здійснювалося в умовах російської агресії, у складних умовах її існування, воно є дуже цікавим і важливим для розвитку європейського суспільства в цілому та європейського способу життя.

Наше дослідження також зосереджено на діяльності та розвитку сучасної української єврейської громади порівняно з європейською єврейською спільнотою, оскільки ця спільнота є невід'ємною частиною європейського єврейства, а також розглядає виклики, пов'язані з подоланням антисемітизму, аналізує нормативно-правову базу в країнах ЄС щодо розвитку єврейського життя та подолання таких явищ, як антисемітизм і ксенофобія. Аналіз законодавчої бази та реальності європейської політики щодо меншин дозволить Україні, як країні-кандидатці на вступ до ЄС, розробити нове законодавство для боротьби з антисемітизмом та сприяння розвитку єврейської громади, як визначено IHRA (Міжнародна робоча група з історичної пам'яті, дослідження та викладання Голокосту в Європі).

Є потреба в дискусії між владою та єврейською громадою щодо можливості державної допомоги для розвитку єврейської релігійної

громади, єврейської мови та культури, наукових установ, які опікуються розвитком єврейських досліджень.

Погіршення ситуації на Близькому Сході після масових убивств в Ізраїлі 7 жовтня 2023 року поставило на порядок денний безпеку єврейських громад у Західній Європі. Уряди цих країн повинні вжити безпрецедентних заходів безпеки у співпраці між правоохоронними органами, судовою адміністрацією та єврейськими організаціями. Європейські країни перебувають у процесі розробки законодавства, спрямованого на боротьбу з антисемітизмом і сприяння розвитку єврейських громад.

Більшість європейських урядів зараз посилюють заходи, щоб запобігти успішній натуралізації іммігрантів з антисемітськими поглядами. З'являється також судова практика проти осіб, які вчиняють антисемітизм, і посилюються заходи щодо рецидивістів. Новим чинником у цьому є зусилля європейського пропалестинського лобі, яке має потужну підтримку ЗМІ та великі контракти з юридичними фірмами та бореться з єврейськими громадами та урядами в суді. Водночас, якщо боротьба з антисемітизмом на основі того чи іншого визначення явища є досить успішною, то завдання Єврокомісії та урядів європейських країн, які не входять до ЄС, допомогти та відродити єврейське життя на континенті залишається невизначеним.

Загалом, значення подій 7 жовтня 2023 року для сучасної політики та міжнаціональних відносин в Європі та всьому світі важко переоцінити. Вони можуть суттєво вплинути на цю законотворчу роботу та позначитися на політиці країн цивілізованого світу щодо "єврейського питання" на найближчі десятиліття.

Ретельне вивчення історичних і політичних аспектів розвитку єврейських громад України та країн діаспори, європейського досвіду протидії антисемітизму, гарантування безпеки єврейських громад та підтримки їх всебічного розвитку допоможе Україні уникнути помилок у формуванні державної політики та увійти до складу країн із найбільш прогресивною політикою щодо єврейських спільнот, які є складовою частиною цих країн та суспільств.

РОЗДІЛ 1

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

З початком повномасштабного вторгнення російського агресора в Україну перед дослідниками історії Голокосту постали виклики концептуального і методологічного характеру. До лютого 2022 року у фокусі академічних досліджень з історії Другої світової війни, історії геноциду були долі євреїв, ромів, українців та військовополонених через порівняльні студії, а також питання збереження пам'яті про жертв Другої світової війни, зокрема про євреїв України. Ми намагалися порівнювати злочини нацистів та злодіяння сталінського режиму, зокрема Голодомор та геноцид кримських татар.

Широкомасштабна війна путінської РФ проти України одразу і суттєво змінила підходи до вивчення теми Голокосту [Бобров, 2022]. Зокрема, насамперед це вплинуло на освітян, які фахово викладали історію Другої світової війни, історію Голокосту. Вчителі історії, студенти, науковці, викладачі вишів, ставши на захист країни зі зброєю в руках чи опинившись в евакуації, на прифронтових або навіть окупованих територіях, набули особистого досвіду уже цієї війни. За цих обставин вивчати і викладати історію Голокосту так, як ми це робили до 24 лютого 2022 р., більше неможливо. Бо на тлі масових злочинів, учинених російськими загарбниками проти цивільного населення в Україні, напрошуються нові аналогії, порівняння путінської Росії із тоталітарними режимами минулого і т. п. Тобто, ми почали думати над зміною парадигми. Адже неправильно і неможливо готувати навчальні посібники, тексти чи викладати історію Голокосту і при цьому робити вигляд, що ніби нічого не відбувається тепер, під час російської агресії та війни проти України.

Загалом процес викладання та дослідження історичної долі українських євреїв у добу панування націонал-соціалізму почався

одразу після розпаду СРСР. Проте цей процес не можна маркувати як такий, що вже завершився. Очевидно, що є досягнення в царині гуманітарного та історичного знання в суверенній Україні, але багато викликів залишаються на порядку денному [Подольський, 2020].

Одна з причин такого становища стосовно вивчення історії Голокосту полягала у тому, що українці не мали власної держави і перебували під владою комуністичної диктатури. Після пережитих жахів Другої світової війни українське і єврейське населення зіткнулося із латентним радянським антисемітизмом і україно-фобією в умовах системи, яка не заохочувала толерантність і правду. Радянська імперія правила підвладними народами колоніальними методами, нав'язуючи їм свою культуру і політику пам'яті. Це призвело, зокрема, до того, що навіть в єврейських родинах у період після Другої світової війни тема Голокосту замовчувалася. Виникала парадоксальна ситуація, коли офіційно ці теми були табуйовані, але єврейські та українські сім'ї і надалі залишалися носіями забороненої і при цьому зазвичай відмінної пам'яті. Після 1991 р. про ці теми нарешті стало можливо говорити, і про них заговорили. З єврейського боку, це були єврейські громади, які ставили пам'ятники жертвам Голокосту, збирали і публікували свідчення очевидців. Молода Українська держава, яка постала на уламках радянської імперії, не забороняла цю активність, але і не особливо підтримувала [Подольський, 2022а, с. 121–122]. Не спромігшися запропонувати суспільству сучасну модель інклюзивної культури пам'яті, вона залишила ці складні теми й, зокрема, тему Голокосту на відкуп суб'єктам громадянського суспільства, кожен з яких став опікуватися "своєю" пам'яттю. І навіть у сучасній Україні, де сформувався міцний консенсус щодо неприйнятності ксенофобії, державна історична політика все ще має проблеми із включенням єврейського наративу в загальноукраїнську історію. Очевидно, що для сучасної української історичної науки головним концептом у вивченні цієї проблематики був і залишається такий підхід: історія українського єврейства, в тому числі історія Голокосту на наших землях – це невід'ємна частина історії України, це наша історія.

Також важливим на сьогодні залишається питання українсько-єврейських взаємин. Після того, як євреї понад два тисячоліття тому втратили свою державність, єврейські мудреці виробили формулу виживання спільноти в умовах діаспори. Остання вимагала приймати закони держави проживання як свій власний закон. Бути лояльним до держави, у якій ти живеш, не означає втрату своєї єврейської ідентичності. Євреям України важливо усвідомити, що людина одночасно є носієм декількох ідентичностей, і намагання стати свідомими українськими громадянами та брати участь у житті країни не ставить під сумнів їхню етнічну ідентичність. З іншого боку, українці повинні перестати боятися власної історії, визнавати і відверто говорити про помилки минулого. Формулою примирення, можливо, могла б стати відома сентенція "ми вибачаємо і просимо вибачення". Зрозуміло, що таке примирення не може бути легким, і досвід українсько-польського примирення на тлі дискусії щодо відповідальності українців за трагедію на Волині у 1943 р. є тому доказом. Обом нашим народам потрібно усвідомити свою відповідальність за пам'ять про минуле, визнати взаємні провини, поставити крапку і рухатися далі. Це потрібно ще й тому, щоб спільно дати відсіч ворогу, який напав на нас. Про те, що процес зближення українців та євреїв в Україні відбувається, свідчить і той факт, що сьогодні на фронті проти російських загарбників воює чимало представників єврейської спільноти. Причому, багато з них, як, наприклад, професор Максим Гон, роблять це добровільно [Гон, 2024]. Спільність долі українців і євреїв, як і схожість цінностей, які вони сповідують, стали ще очевиднішими на тлі тієї боротьби, яку ведуть нині українці та ізраїльтяни за власне існування та збереження своїх держав.

У такій політичній та культурній ситуації доцільність продовження вивчення та викладання історії Голокосту як частини власної української історії, на мою думку, очевидна. Сучасна війна проти України, яка вже стала і у наступні десятиліття залишатиметься основною складовою психологічного стану травмованого війною суспільства й одночасно основним об'єктом осмислення українською інтелектуальною елітою, здатна породити ефект, що спостерігався в середині XX ст., коли жахи Другої світової війни

затьмарили собою пам'ять про жертв Першої світової війни. Тому вже зараз потрібно готуватися до цього й намагатися знайти для злочину і трагедії Голокосту адекватне місце в структурі колективної пам'яті українців, яка змінюється під впливом актуальних подій. Не припиняти досліджувати і говорити про Голокост в умовах сучасної війни потрібно ще й тому, що правда про минуле, яким важким воно не було б, є також своєрідною зброєю у боротьбі проти ворога, який прагне знищити нашу культуру, нашу пам'ять і нав'язати нам своє трактування минулого.

Уже зараз незаперечним видається факт, що дослідження і проблематика історії Голокосту матиме в поствоєнній Україні свою специфіку, відмінну від інших країн, де ця тема залишатиметься в переліку головних університетських курсів і де виходить неймовірно велика кількість публікацій. Про це потрібно буде дискутувати. Я впевнений, що українська еліта знайде відповідь і на цей виклик. На рівні парадигм і методології зміниться, очевидно, місце розташування порівнюваних явищ. Якщо раніше характерні особливості Голокосту як безпрецедентного в попередній історії злочину виводилися внаслідок порівняння Голокосту із трагедіями минулого, то в українських умовах Голокост скоріш за все стане тим "еталонним" злочином проти людяності, з яким порівнюватимуться злочини путінського режиму і його армії, скоєні в Україні в наш час [Бобров, 2022].

Також важливим залишається застосування світового досвіду вшанування пам'яті жертв Голокосту для комеморації сучасної російської війни проти України. Це питання є для нас справді дуже актуальним. Цивілізований світ за час, що пройшов після Голокосту, накопичив величезний досвід вшанування пам'яті його жертв. Набір комеморативних практик, який використовується при цьому, також дуже широкий. Це і музеї, такі, як, наприклад, у Вашингтоні, Єрусалимі чи Амстердамі, меморіали на кшталт Берлінського комплексу в пам'ять про знищених євреїв Європи тощо. Також не слід забувати і про документальні та дослідницькі центри, бази даних і т. п., які теж є формою збереження пам'яті. Насправді Україна вже давно застосовує світовий досвід комеморації Голокосту для увіковічнення пам'яті, наприклад, жертв

Голодомору 1932–1933 рр. Зараз цей досвід знову може стати і вже стає у пригоді: опитування жителів Київської області, які пережили російську окупацію в 2022 р., проводилося на основі методик, відпрацьованих раніше на численних інтерв'ю зі свідками Голокосту. Правильно організований збір матеріалів про події сучасної війни, про її героїв, жертв серед цивільного населення тощо, а також використання сучасних мультимедійних технологій для її комеморації – це ще два важливі напрями, де може бути використаний досвід комеморації Голокосту [Подольський, 2021, с. 120].

Під час російської війни проти України для дослідників з'явилася ще одна нова тенденція та одночасно виклик – відповідальне порівняння злочинів тоталітарних режимів минулого століття зі злочинами сучасного російського політичного режиму. Небезпека сучасної злочинної російської ідеології – рашизму – для європейського простору, не лише для України як терену російської агресії, полягає у використанні давно сформованих кліше, зокрема – в увиразненні "добрих" рис комунізму на тлі засудження нацизму як найбільшого світового зла. В цьому випадку ми звертаємося до теми про покаране й непокаране зло. Якщо над злочинами націонал-соціалізму відбувся міжнародний трибунал і ця ідеологія була засуджена як антилюдська та злочинна, носії цієї ідеології були марковані як ті, хто був звинувачений у злочинах проти людяності, то у випадку зі злочинами комунізму, зі злочинами сталінського режиму такого не відбулося. В тому числі і в першу чергу стали можливі злочини сучасного російського політичного режиму та загалом російської держави та російського суспільства. Понад те, путінська Росія приватизувала перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Як слушно зауважив голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович, що своїм "побєдобєсієм" сучасна Росія отруїла пам'ять про Другу світову війну.

На мій погляд, країна-агресорка, російське суспільство втратили будь-яке право – юридичне, моральне – відзначати День Перемоги над нацизмом через те, що вони самі стали окупантами, агресорами, загарбниками. Вони самі, їхнє "побєдобєсіє" і брехня із так званим "Безсмертним полком", усе, що вони наробили, та їхній

міф – насправді вони просто спаплюжили пам'ять про тих, хто загинув на тій війні. Але тут росіяни так само, у цій агресії проти України, використовують історичне минуле як інструмент. Путін це вдало робить уже понад 20 років. Він ще у 2010 році заявляв: ми, мовляв, перемогли би й без українців. Мені здається, що насправді вони ніколи не переймалися ані пам'яттю, ані вшануванням тих, хто тоді за них загинув. Але їм це треба було – їм зручно це використовувати. Насправді Україна, перебуваючи у біді, та й узагалі повільно просуваючись до європейських цінностей, по-справжньому вшановує пам'ять цивільних жертв тієї війни. Тут насамперед мається на увазі українське суспільство в цілому, за яким українська влада часом не встигає. Але у нас реальні речі відбуваються – наукові, освітні, меморіальні, що є не інструментом, а частиною нашого життя. Натомість у них це просто інструмент, завдяки якому російська влада утримує в тоталітарних лещатах своє суспільство. Віталій Нахманович, відомий український історик, зауважив, що СРСР і теперішня Росія, як спадкоємиця злочинів СРСР, – безбожна країна. А в безбожній країні не лише відсутня повага до тих, хто помер, але й не цінується буття живих. І росіяни постійно це демонструють.

В Україні культура пам'яті про жертви Другої світової війни має абсолютно протилежний сенс та зміст, на відміну від країни-агресорки. За роки державної суверенності України громадянське суспільство разом з державними інституціями повільно, але поступово створили культуру пам'яті про українських євреїв, жертв Голокосту. Це і меморіальні місця, вшанування пам'яті жертв масових убивств, учинених нацистами на нашій землі, це музейні експозиції, освітня і наукова робота. Загалом, сьогодні на теренах сучасної України дослідниками визначено близько 2000 місць масових поховань українських євреїв, що були вбиті нацистською окупаційною владою у 1941–1944 роках. Не менше ніж 1300 з цих місць саме за період суверенності України облаштовані, встановлені пам'ятні знаки, меморіали тощо [Подольський, 2020].

У цьому зв'язку буде важливим навести приклад саме такого ставлення до збереження та вшанування пам'яті жертв Голокосту і, загалом, жертв Другої світової війни на українських землях.

До прикладу, у 2012 році міський голова Іванополя на Житомирщині відкривав пам'ятник убитим євреям і ромам. Себто два пам'ятники. В Іванополі жило 800 євреїв, і всі, хто був на той момент, усі були вбиті. Й роми там були, осіли, їх усіх зібрали і вбили теж. Одна лишень жінка з Іванополя, єврейка, залишилася – це до питання про тотальність, Голокост, антисемітизм і про те, що не було ніяких варіантів. Ми маємо це пояснювати, коли кажемо про відмінності двох тоталітарних режимів. Тож за дослідженнями виходить, що там загинуло близько 80 ромів і 800 євреїв. Це приблизне по країні співвідношення, коли ми кажемо про вбивство цих спільнот під час нацизму. І от міський голова, на відкритті пам'ятника у 2019-му, тобто 5 років тому, казав: "Дивіться. Ось ми наших односельців повернули додому. Ми відкрили їм пам'ятник, ми нарешті вшанували їхню гідність, ми маємо пам'ятати про наших мертвих". Саме у цьому полягає різниця між нами, вона величезна: хоч би якими були, хоч би які внутрішні поділи ми мали, та ми інакші, ніж той ворог, що на нас нападає. Бо він ненавидить нас через те, що ми інакші, що поводимося по-іншому. Бо той молодий іванопільський міський голова казав, що ми повернули пам'ять про них та їхню гідність. А тепер він каже, вшановуючи пам'ять жертв Другої світової війни, що це наша зброя проти російського агресора, який атакує нас. Таким чином, сьогодні вшанування пам'яті – це наша зброя проти Росії. Ми пам'ятаємо наших мертвих, ми сильні цим. Усе це неможливо було уявити в часи комуністичної диктатури на наших теренах. А диктаторський, тоталітарний режим сучасної Росії є логічним продовженням сталінського комуністичного режиму, який, як і його злочинні попередники, є за своєю суттю антиукраїнським і антисемітським, а загалом – просто ксенофобським. На початку повномасштабної війни це було яскраво продемонстровано самими російськими агресорами, коли протягом березня 2022 року російські ракети влучили спочатку на терени Бабиного Яру в Києві (1 березня, тоді загинуло п'ятеро людей, що були в цей час на території меморіалу), а потім ворожі ракети зруйнували знак Менори в Дробицькому Яру в Харкові (26 березня) [Подольський, 2022b].

Таким чином російські загарбники і окупанти руйнують українську культуру пам'яті про жертви Голокосту, що була з повагою та дбайливо створена саме в роки незалежності, після падіння комуністичного режиму. Тим самим сьогоднішня російська злочинна влада і таке саме злочинне російське суспільство демонструють свою відверту і українофобію, й антисемітизм, продовжуючи найгірші традиції сталінізму.

Очевидно, що під час відкритої великої війни з Московією чинна українська влада (передовсім Міністерство культури та інші державні інституції) має однозначно бути на боці українського громадянського суспільства щодо нульового рівня толерантності до будь-яких структур, фондів, організацій, що працюють у царині культури пам'яті про минуле та мають російське, абсолютно вороже, насправді, походження.

В останнє десятиріччя російська пропаганда стала атакувати українську культуру пам'яті, і пам'ять про війну та Голокост зокрема, стала полем битви України з ненависним російським політичним режимом. Тут варто наголосити, що йдеться про так званий Меморіальний центр Голокосту Бабин Яр (МЦГБЯ). Проросійська фундація, підтримувана російськими фінансовими колами, що спонсорували Путіна і війну проти України, з'явилася на полі української культури і політики пам'яті у 2016 році [Нахманович, 2016]. Керівництво цієї фундації пропонує українському суспільству і Українській державі створити на теренах Бабиного Яру величезний Музей Голокосту, нав'язує власну концепцію такого музею і своє фінансування, ігноруючи думку й українських істориків, і української громадськості загалом, спираючись майже виключно на допомогу закордонних експертів. Таке ігнорування є, по суті, постколоніальним ставленням до України як до об'єкта, а не суб'єкта міжнародного права. Головною небезпекою в цій ситуації є те, що фінансування цієї фундації відбувається з Росії. Кошти на Музей Голокосту в Києві, на території Бабиного Яру – це гроші російських олігархів, підконтрольних путінському режиму. Таким чином, у сучасних політичних умовах російської агресії та війни проти України концепція майбутнього меморіального простору і музею явно буде створюватись як антиукраїнська. З відкритих джерел уже відомий так

званий історичний наратив цього Меморіального центру [Беркгоф, 2016] загальним обсягом 289 сторінок, двома десятками експертів-істориків, серед яких були тільки три українські. Зокрема, ключовим компонентом чи елементом наративу є тема Голокосту на території Радянського Союзу. Судячи з усього, європейський контекст історії Голокосту неважливий для авторів, адже Україна з їхньої перспективи бачиться однозначно частиною не європейського, а тільки радянського простору, а Червона Армія – єдиним і найголовнішим рятівником людства від нацистського геноциду. Зрозуміло, що в такій концепції фактично не залишається місця для багатьох аспектів історичного контексту 1930–1950 років минулого століття на українських теренах, чим максимально ускладнюється аналіз і розуміння поведінки людей у екстремальних умовах сталінської і гітлерівської диктатур, взаємин суспільства і влади в цей період. Навпаки, потрібне розкриття таких тем, як злочини сталінського режиму, антисемітизм і українофобія радянської системи до війни, під час і після неї, радянсько-німецька співпраця 1939–1941 років, злочини обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, складнощі українського націоналістичного підпілля, його негативні і позитивні сторони, порівняння з радянським комуністичним підпіллям тощо, за допомогою яких можна вибудовувати правдивий академічний, історичний дискурс, вивести наукову дискусію про трагічне минуле, зокрема про події Другої світової війни на землях України, з чорно-білого поля у площину, де знайдеться місце всім історичним відтінкам цього періоду, включаючи жахливі та суперечливі історичні сюжети. Зрозуміло, цій дивній фундації таких складнощів непотрібно, вони просто виконують ідеологічне замовлення своїх господарів, що фінансують цей Меморіальний центр з російських джерел. Отже, ситуація з побудовою музею на меморіальній території Бабиного Яру виходить з площини академічної і, власне, культури пам'яті про жертви в царину суспільну, зокрема, політико-ідеологічну.

Після початку повномасштабного вторгнення російського агресора, загарбника і окупанта на терени України 24 лютого 2022 року ця фундація призупинила свою активну діяльність на українському полі пам'яті про Другу світову війну, але, на превеликий жаль, не

припинила своє існування і далі працює в Україні. Як на мене, на сьогодні це неприпустимо. Під час великої війни з російським ворогом не може бути його агентів в усіх сферах життя українського суспільства та держави, зокрема і в царині політики і культури пам'яті про нашу минувшину.

І те, що проросійська фундація МЦГБЯ і далі існує – прямо тепер, під час війни – в українському культурному та публічному просторі, пояснюється неприпустимою і, фактично, злочинною поведінкою української влади, відповідальної перед українським суспільством – і перед військовими, і перед цивільними. Такий стан речей має бути змінено – і то найближчим часом.

Як уже зазначалося, історична і культурна пам'ять про минуле, зокрема про Другу світову війну, про жертви Голокосту є сьогодні полем битви з російським агресором, і програти його неможливо, тому що сучасна Російська Федерація намагається повернути суверенну України до Гулагу, до концентраційного табору, яким є вона сама. Незасудженість злочинів минулого, непокаране зло має тенденцію до повторення. Злочини проти цивільних на українських теренах – спадкоємність комуністичних і нацистських злочинів. Чи буде Нюрнберг над Гулагом нарешті? Чи буде міжнародний трибунал над путінською Росією? Саме відсутність такого трибуналу над сталінськими злочинами і сприяла появі сучасної агресивної і загарбницької Росії [Якубова, 2022].

Також, на мій погляд, напрошується порівняння з поведінкою злочинців у роки Другої світової війни і тепер, під час російської війни проти нас. Це цілком соціальні, звичайні члени суспільства (сталінського СРСР, гітлерівської Німеччини, путінської Росії…) з доволі звичайним набором цінностей чи, скоріше, те, що вони вважали цінностями (гарно одягатись, отримувати гроші, любити будинки, автівки…). І цей набір нормальних цінностей не заважав таким звичайним людям кожного дня (певний період свого життя) працювати комендантом табору смерті Аушвіц і відправляти тисячі людей – жінок, чоловіків, дітей у газові камери чи щоденно натискати кнопки в своєму сучасному, російському, бойовому, смертоносному літаку і відправляти ракети і бомби на українські міста, де під цими ракетами і бомбами щодня гинуть жінки, чоловіки, діти.

Після такої "роботи" і нацистський офіцер-комендант, і російський офіцер-льотчик поверталися щоразу додому, переодягалися в цивільне і читали книжки (у випадку з російським льотчиком я не впевнений) на ніч своїм дітям, яких вони, можливо, і любили. Виходить так, що за майже 80 років, що минули від знищення табору смерті Аушвіц, що був створений нацистами в польському містечку Освенцим, нічого не змінилося – створюється враження, що зі звичайної людини можна створити звичайного вбивцю, особливо в умовах диктатури і тоталітаризму. Уроки історії, в усякому разі у випадку з Росією, на жаль, цьому запобігти не можуть. Варто було тільки пообіцяти німцям тоді, понад 80 років тому, "життєвий простір" на європейському Сході та можливість займатися фермерством чи росіянам сьогодні безкоштовні пральні машини і квартири в Маріуполі – і все знову стає можливим, і знову кінець людини відбувається прямо на очах усіх.

Ще один важливий виклик, перед яким опинилися українські науковці та освітяни, що займаються студіями та викладанням історії нацистського окупаційного режиму, злочинів проти європейських євреїв, зокрема. Виклик, про який уже побіжно було згадано вище. Як викладати історію Голокосту після 24 лютого 2022 року? Що з нашим словником під час війни? Запозичення термінів, категоріального апарату з контексту історії Другої світової війни та інше. До прикладу. На початку 2022 року Український центр вивчення історії Голокосту планував освітню подорож для вчителів історії до музею та освітнього центру на місці колишнього табору Аушвіц. Наприкінці березня 2022 року мій колега – молодий український учитель історії з Маріуполя у відповідь на мій лист, що така поїздка до меморіалу в Аушвіцу відкладається з причини повномасштабної війни, відповів: "Мені вже ця подорож не потрібна, у мене тут, у Маріуполі, вже Аушвіц"… Тому за ці два роки процес викладання історії Голокосту в Україні змінився. Сьогодні перед нами в аудиторії, де читаються лекції з екстремального насильства часів Другої світової війни, стратегії виживання в гетто і т. д., сидять колеги, які самі прямо зараз, під час російської агресії і війни проти України, пережили жахи бомбардувань, втрати близьких, життя в окупації. Тому тільки у відповідальному та фаховому порівнянні злочинів диктаторських режимів

та долі жертв ми можемо сьогодні говорити про таку проблематику. І, можливо, брати з неї уроки. Хоча це доволі складно, як доводить історичний досвід людських суспільств.

Уже тепер очевидно, що ця війна показала нам і всьому світу, що Україна має свою власну політичну (державну, національну, громадянську – *А. П.*) суб'єктність, за яку ми платимо зараз життям наших громадян, і тому в російський концтабір уже ніколи не повернемось. І в царині історичної пам'яті про минувшину також. Як зазначає відомий український учений Микола Рябчук, Україна виборола право на здобуття свого власного голосу у світі. Війна росіян та їхня агресія проти України остаточно запустила процес демонтажу російської імперської спадщини в Україні та за її межами – у ментальних і мовних кліше, в академічних програмах, у механізмах продукції та поширення знань. Оскільки всяка колоніальна влада, пише М. Рябчук, позбавляє підкорені нації політичної суб'єктності, культурної вітальності та психологічної впевненості в собі, то головна мета й водночас засіб національного визволення полягає у відновленні власного голосу, осягненні політичної суб'єктності й утвердженні геополітичної присутності поза колоніальними "сферами впливу" [Рябчук, 2024]. На мою думку, це має відбуватись і вже відбувається в усіх царинах українського життя, зокрема і у сфері історичної політики та історичної культури пам'яті. І тут важливо, щоб чинна українська влада беззастережно була на боці українського суспільства і громадян, які нині боронять власну країну від московського ворога в усіх сенсах і потребують чесного поводження з боку влади, щирої підтримки тих, хто на цей момент має від суспільства мандат на владу, яка може бути у нас в Україні лише демократичною і патріотичною.

Очевидно, що знання про минуле впливає на нас теперішніх. Дуже важливо вивчати минуле і не боятися. Треба перестати боятися власного минулого, говорити, що відбувалося і як. Цим ми точно відрізняємося від Росії. Треба знати, що робила імперія, як перетворювала нас на колонію. Тепер триває процес деколонізації, але частина українського суспільства усе ж залишається прихильною до метрополії – чи відкрито, чи приховано. Часом

твердять, що українці теж доклалися до формування імперської ідентичності. Так, доклалися, але це були українці, які прийняли ту ідентичність. Це конкретні особи, давайте про них казати. Вони, як-от, скажімо, Каганович, який перестав бути євреєм, його ідентичність з національної змінилася на ідеологічну – він став носієм комунізму. Так і різні аристократи, що були українцями за походженням, але обрали іншу ідентичність.

Лариса Якубова ще у березні 2022 року в "Українському тижні" писала, що політичні українці тепер у такому становищі, як етнічні євреї за нацистів і Гітлера. Політичні українці, тобто громадянська нація, в яку входять євреї, кримські татари, поляки та ін. – всі громадяни України, які борються за Україну, і, безумовно, мільйони етнічних українців. Ці громадяни України нині під такою самою загрозою, як етнічні євреї були за Третього Райху, коли, згідно з расовою теорією, Гітлер заявив: ці люди не житимуть лише тому, що вони народилися такими. І тут важливо нагадати: якщо говоримо про типологію злочинних режимів, нацизм не залишав шансів євреям.

Україна у минулому столітті потерпала від тоталітаризмі – як від комуністичного, так і від нацистського: і Голодомор, і депортація кримських татар, і геноцид ромів, і Биківня, і Голокост євреїв. А тепер ми відбиваємося від такого самого жахливого ворога. Рашизм має багато ознак, що свідчать про його спадкоємність від комунізму, але також є очевидною його спорідненість зі злочинним режимом націонал-соціалізму.

Аби встояти і перемогти, нам слід аналізувати ці режими, пояснювати їхню сутність, попереджати про загрози рашизму не лише для України, а й для інших країн світу.

Бібліографічні посилання

Беркгоф, К. (2016). Історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. *МЦГБЯ*. http://babynyar.org/byhmc-news/posts/news/u-verhovnij-radiprezentuvali-koncepciu-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar

Бобров, В. О. (Ред.). (2022). *Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів: електронне видання.* Київ: Український центр вивчення історії Голокосту. https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/yak_gov_hol2022?objId=2022

Гон, М. (2024). Пульсація сьогоднішньої днини. *Часопис "Критика", 1–2,* 34–39.

Нахманович, В. Р. (2016, Травень 05). Бабин Яр як плацдарм для "русского мира". "Українська держава в особі Президента України має взяти на себе реальну відповідальність за комплексне розв'язання проблеми довкола Меморіалу Голокосту". *День.* https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planetysvitovi-dyskusiyi/babyn-yar-yak-placdarm-dlya-russkogo-myra

Подольський, А. Ю. (2020). Місця пам'яті та пам'ятники жертвам Голокосту та геноциду ромів в Україні: радянський спадок та виклики сьогодення. У *Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту "Захистимо пам'ять")* (с. 9–28). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.

Подольський, А. Ю. (2021). Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. *Політичні дослідження, 1,* 106–122.

Подольський, А. Ю. (2022a). Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності. *Політичні дослідження, 1*(3), 121–137.

Подольський, А. Ю. (2022b, Березень 02). Обстріл Бабиного Яру: спадкоємність від Гітлера через Сталіна до Путіна – український історик. *Радіо Свобода*. https://www.radiosvoboda.org/a/babyn-yar-obstril-voenny-zlochin/31732396.html

Рябчук, М. Ю. (2024, Лютий 29). *Україна: здобуття голосу.* ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/novyny/dopovid-na-mizhnarodnij-konferentsii-u-jokohami/

Якубова, Л. Д. (2022, Березень 19). Анатомія рашизму. *Український тиждень.* https://tyzhden.ua/anatomiia-rashyzmu/

РОЗДІЛ 2

КІНЕЦЬ ТА ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРІЇ: ГОЛОКОСТ І РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Тема кінця історії майже така ж давня, як і сама поява історії як дискурсу та наукової дисципліни. Усі великі історіософії вважали за потрібне виробити власну версію світського апокаліпсису. Остання історична есхатологія належить Френсісу Фукуямі [Fukuyama, 1992], який, як відомо, вбачав кінець історії в торжестві ліберальної демократії та смерті фашистського та комуністичного тоталітаризму.

До повномасштабного російського вторгнення в Україну ці дискусії, здавалось би, самі стали історією. Так званий постмодернізм, який, за іронією долі, давно перетворився на симулякри, про які так часто просторікував, іронічно же оголосив, що усі великі оповіді втратили свій потенціал до легітимації, зокрема, історико-політичних дискурсів, тому кінець історії є темою неактуальною. Однак з іншого табору також дісталося цій ідеї: прихильники більш традиційного підходу обурено відмовилися вважати історію завершеною, піднімаючи Ф. Фукуяму та його концепції на глум (ігноруючи, втім, ту частину його концепції, за якою історія з торжеством лібералізму насправді переходить в інший вимір – зіткнення "постісторичного" та "історичного" світів).

За цими іронічними та біполярними розмірковуваннями про кінець історії якось непомітно вислизає той факт, що яку б позицію не займали диспутанти – "історичну" чи "постісторичну", – вона формується *завжди вже* по відношенню до теми кінця історії. Ось так остання стала реальністю незалежно від того, ким вона спростовується: ідеологами продовження історії чи "постмодерністами", для яких усе виступає об’єктом іронічного глуму.

Наразі доволі очевидним є те, що історія якщо не закінчилася, то, як мінімум, вийшла за межі узвичаєного розуміння та механізму свого розгортання. Подіями цього виходу стали Голокост та російсько-українська війна. І якщо за першим уже закріпився статус парадигматичної події, то осмислення значення російської

геноцидної війни в Україні лише починається. Спробуймо накреслити можливі шляхи цього осмислення.

У чому полягає механізм історичного? Історія у великих історіософіях (наприклад, гегелівській) виступає процесом присвоєння людиною людськості (гомінізації) як особливого привативного стану, що полягає у протиставленні себе природі. Вихід за межі наявного, природно даного – останнє присутнє чи то у релігійній формі Едемського саду, чи то у міфологічній формі золотого віку – є умовою та початком історії як процесу та історичного як модусу мислення, зокрема, західноєвропейського. "Історичне" варто розуміти тут в найширшому сенсі цього слова, яке оприсутнюється не лише в історії як науці, а й у філософії, релігії, мистецтві, поезії.

Вказана гомінізація відбувається через відділення себе від світу, який водночас із цим відділенням позначається як природний, "антилюдський". Заборони на інцест, канібалізм, регламентація насильства є базовими механізмами творення людського в індивіді та в спільнотах, що стали на шлях історичності. Усі три механізми сходяться в ритуалі жертвоприношення.

Як переконливо свідчить праця Рене Жирара "Насилля та священне" [Girard, 2013], жертвоприношення стає фундаментальним соціальним фактом для культури, оскільки воно слугує запобіжником від переростання насильства у війну всіх проти всіх. Насильство має міметичну природу, воно заразливе, оскільки стирає фундаментальні відмінності між індивідами та групами, занурюючи їх у хаос нерозрізнення. Міметизм означає наслідування наслідування, в його ході зникає межа між копією та оригіналом, "суб'єктом" та "об'єктом" міметизму, призвідником і жертвою. Насильство як соціальний обмін стає грою бажання, що з кожним наступним актом лише посилюється. Щоб не допустити колапсу соціокультурної системи, необхідно замкнути насильство на тому, хто виходить за межі міметичної гри, тому, хто не може відповісти – найслабшому членові спільноти (чужинець, парія, homo sacer). Насильство по відношенню до жертви відновлює порядок і саме слугує профілактикою насильства, тобто, жертвопринесення у цьому сенсі є не що інше, як щеплення проти насильства.

Маргінальність жертви у цьому випадку є принциповою – так спільнота відокремлює себе від джерела "зараження" і солідаризується саме навколо дискурсу гоніння на жертву. Принцип колективної вини гонителів заміщується принципом одиничної провини гнаного. Такий механізм, за Р. Жираром, описується, зокрема, в міфі про Едіпа.

Жертва, таким чином, виступає в амбівалентному статусі: вона позиціонується як винуватець насильства і та, хто має його припинити ціною власного життя. Останньому надається статус сакральності, святості та проклятості водночас, через що жертви відпущення часто є водночас проклятими та священними фігурами (наприклад, уже згаданий Едіп чи Христос). У своїх працях Р. Жирар прослідковує, як багато міфологічних постатей пройшли шлях від гнаних до обожнюваних. Перебуваючи на маргінесі хаосу та космосу, жертва є медіатором між світом культури та світом природи, світом закону та світом злочину. Жертва зачіпає собою як світ, який полишає історія, так і світ, до якого вона веде.

Однак це лише половина шляху до історичності. Наратив про насильство, викликане та перерване жертвою, є нічим іншим, як міфом у сенсі метанаративу, який повинен постійно реактуалізуватися. Його основна функція – надати ситуації "всі проти одного" раціонального виправдання. Щоб виправдати гоніння, західна культура створила пласт текстів, які Р. Жирар називав гонительськими. Вони описують ситуацію насильницької кризи з погляду гонителів, жертви же позбавлені права говорити від свого імені. В цих текстах, за Р. Жираром [Girard, 1986], і зашифрований механізм віктимізації, основу якого становлять такі стереотипи жертви:

1. Криза нерозрізнення, яка веде до загрози насильницького пароксизму.

2. Жертва завжди оголошується винною в трансгресії фундаментальних табу (інцест, канібалізм, батьковбивство, зоофілія, блюзнірство і т. д.), що ще раз свідчить про те, що жертва є медіатором між сакральним хаосом насильства та профанним порядком звичаїв.

3. У більшості випадків жертви мають відповідати певним соціокультурним чи анатомічним критеріям. Наприклад, жертва

обирається не серед соціально нормальних, а серед маргіналів (бідняки, злочинці, богема, політична еліта тощо); анатомічні критерії проявляються в тому, що жертвою часто стає людина з тавром тілесної потворності (хвороба, фізична неповносправність, безумство тощо).

Р. Жирар прослідковує [Girard, 1986], як поступово міфологічна інтерпретація насильницької кризи дистанціюється від події початкового насильства, тавруючи його "примітивним", "жорстоким", і, зрештою, вигаданим. В останній фазі й народжується плаский просвітницький погляд на міф як на примітивну вигадку, атрибут нерозвиненого мислення. Міфи запускають певний квазіеволюційний процес віддалення від колективного першовбивства жертви. Це відбувається зміною колективного насильства індивідуальним, потім насильство як таке зникає, залишаючи лише алюзії, завуальовані сліди (міфи про Ромула та Рема, Зевса та Кроноса, скандинавський міф про Бальдра).

Ігнорування теми провини не дозволяє міфові розгорнути дискурс присвоєння людяності далі. Потрібне друге народження світу культури, суть якого полягає в деконструкції міфів, тобто у виявленні за раціоналізаторським наративом факту міметичного насильства по відношенню до жертви, яка є невинною. Історія, отже, постає як жест виходу з "природи" та потреби розчакловувати світ. Безумовно, обидва жести не просто пов’язані між собою, а обумовлюють один одного – вихід неможливий, допоки перебуваєш під чарами міфу, а процедура розчаклування сама по собі цим виходом уже є.

Вказану вище процедуру деконструкції здійснює, за Р. Жираром, християнство. Основний його сюжет – життя, страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа – позначена викриттям ситуації "всі проти одного", а саме – викриття має приголомшити винних та викликати в них почуття провини за вбивство невинного. Христос приносить себе в жертву, проте це не чергова жертва відпущення, яка заклинає насильство своїм життям, а жертва, що відкриває очі групі на несправедливість скоєного по відношенню до нього. Так формується почуття провини та його моральний субстрат, індивідуальне "Я". Це пояснює фундаментальність ідеї християнства для формування історичності як модусу мислення та історичності як

процесу. Історія Ісуса, таким чином, не ще однією варіацією міфу про вмираючого та воскреслого бога, як це подають численні критики християнства, закидаючи останньому "плагіат" сюжетів стародавніх міфологій. В оптиці жертви Христа стає зрозумілою головна її відмінність від міфологічних героїв-жертв – вона невинна, відповідно, її смерть не є жертовною, вона помирає, щоб викрити механізм віктимізації, на якому будувалась єдність спільноти. У образі Христа відбувається коротке замикання міфу, і дискурс насильства вибухає.

Унікальність жертви Христа опирається створенню нового міфу, нового гонительського тексту, адже Христос не погоджується зі своїми катами, з одного боку, а з іншого, не розглядає їх у оптиці помсти. За Р. Жираром, в особі Христа ми стикаємося з новим образом – *мучеником*, невинним і таким, що вибачає гонителям їх насильство, одночасно відкриваючи їм очі на нього. Це не сакралізована жертва в єдності священного та проклятого, а мученик, канонізований у благій невинності.

Віднині історія, з погляду гонителів, підважується особливим жанром – свідченням жертв, які викривають своїх гонителів та розвінчують міфи про свою винуватість. Міф проти свідчення, жертва проти гонителя – ось основні структурні елементи історичності, що постає всередині християнського дискурсу. Ідея осьового часу Карла Ясперса набуває в цьому контексті нового сенсу – на місце колективної невинуватості, артикульованої в міфові, приходить почуття індивідуальної відповідальності за скоєне зло, що неможливо перекласти на плечі іншого чи інших. У подальшому філософи будуть наголошувати на цьому аспекті моральної свідомості індивіда. Так, для Канта, обов'язок, який виступає фундаментом моралі, неможливо перекласти на плечі іншого, це необхідна ситуація, в якій має постати автономний суб'єкт як такий.

Історія Заходу з народженням християнства стає процесом девіктимізації, тобто, позбавленням жертв статусу сакральності та виставлення на світло правди "голого" життя, яке виводиться за межі культурних норм та інституцій, водночас слугуючи для них фундаментом. Від античного остракізму, римського образу *homo*

sacer, через середньовічну та ранньомодерну баніцію до судів Лінча та практик концентраційних таборів і таборів смерті проходить історія життя, що більше не вважається політичною, соціальною чи релігійною цінністю, яке не має своєю протилежністю славну смерть; життя поза життям. Джорджо Агамбен вживає на позначення такої особи термін римського права, згаданий вище – *homo sacer* [Agamben, 1998]. І якщо міф компенсує наготу жертовного життя вже згаданою раціоналізацією (жертва необхідна для підтримання порядку), то християнство деактивує цю компенсацію і голе життя виставляється напоказ у всій своїй непристойній наготі.

Homo sacer – людина, яку можна вбити, але це вбивство не буде мати статусу злочину чи навіть жертвопринесення. Злочину – тому що вбивається "неповноцінна форма" життя, жертвоприношення – тому що не буде сакралізованою, жертва не буде піднесеною в ранг героя-божества, що об'єднує спільноту. Для того, щоб розмітити зони соціального порядку, сформувати вузли ідентифікації та солідарності, системі владних відносин потрібна зона нерозрізнення між життям і смертю, варваром і громадянином, людиною і нелюдом. *Homo sacer* тому є не просто побічним продуктом владних відносин, необхідним відходом владного виробництва, а зосередженням суверенної влади, яке завжди приховується в жертовному дискурсі міфу. Визначаючи *homo sacer*, відводячи йому цю маргінальну зону, і народжується суверенна влада. Це означає, що фігура *homo sacer* дозволяє владі забезпечити власне безсмертя: призупинення закону, тобто дії влади, не скасовує саму владу. Якщо в просторі жертвоприношення влада не призупиняє себе, а оновлюється через самознищення, то в просторі *homo sacer* вона розігрує свій кінець для того, щоб ще міцніше самоствердитись.

Таким є політичний фон, який уможливлює Голокост. У цьому контексті постає питання: чи можлива ситуація, коли насильство більше не раціоналізується жодними референтами на кшталт Бога, волі короля, інтересів нації чи раси, а жертва більше не є об'єктом насильства? Якщо історія є процесом десакралізації жертви та розвінчання міфів, то чи має вона завершення?

XX століття стає часом, у якому війна як фундаментальна форма насильства поступово втрачає свою раціоналізаторську складову та оголює власну чисту форму. Концептуально це оформлюється у теорії тотальної війни, де війна більше не є засобом, а трансформується у перманентний стан суспільства та культури. Перша та Друга світові війни, які перейшли у холодну війну, на уламках котрої, у свою чергу, виникли "нові війни" (М. Калдор), відбувалися під знаком саме тотальної війни, де зникають базові опозиції воєнного та мирного стану, військового контингенту та мирного населення, фронту й тилу тощо. Про це писав уже Ернст Юнґер у праці "Тотальна мобілізація": "Доба прицільних пострілів вже минула. Командир ескадри, який у нічному небі віддає наказ скидати бомби, більше не знає різниці між комбатантами та некомбатантами, і смертельна хмара газу, наче стихійне явище, тягнеться над усім живим" [Юнґер, 2020, с. 241].

Війна, а не мир, стає мірою всіх речей. Саме цю ситуацію Р. Жирар описує як завершеність історії, якщо під останньою розуміти, окрім іншого, і зміну раціоналізацій насильства. Химерним чином прагнення християнства до деконструкції міфу як наративу установчого насильства, оприявлення голої форми життя збігається з прагненнями тоталітарних режимів до встановлення війнопорядку (на противагу "миропорядку"), де центральною фігурою стає не жертва, а *homo sacer*, голе життя. І Голокосту тут відведено вирішальне місце.

Голокост розташовується на межі виправдання насильства та його чистої форми, котру не звести до жодного пояснення. Відомо, що Голокост не пояснити апеляцією до антисемітизму чи до логіки установчого міфу. Сьогодні відомо, що Голокост здійснювали не ідейні антисеміти, а масовість геноциду вимагала, навпаки, відстороненої позиції по відношенню до євреїв. Також Голокост уникає раціоналізації установчого міфу: звісно, "остаточне вирішення єврейського питання" є головною метою нацизму, проте, на відміну від установчих міфів – це подія, яка не вимагає приховування та раціоналізації. Євреї мають бути знищені, це знищення відбувається на очах у всього світу та з його мовчазного (а часто, і не

мовчазного) схвалення – раціоналізація просто не потрібна. До того ж, на відміну від міфу, подія якого має постійно відтворюватися, Голокост має стати остаточною подією, яка не вимагає наслідування та символічного відтворення. Це той випадок, коли ідеологема прямо вказує на зміст явища, яке вона повинна була приховати – *Endlösung*. Це міф, однак не черговий, а остаточний, міф усіх міфів, метаміф.

У цьому контексті наважимося сформулювати тезу про те, що Голокост завершує історію з двох причин.

По-перше, це насильство, яке стоїть на межі між класичним установчим насильством і тотальним, нічим не виправданим насильством. Воно не може слугувати установчою подією для режиму, який його ініціював, і водночас є його головною метою.

По-друге, якщо Голокост не є міфологічним установчим насильством, то і зникає сенс центральної фігури жертви. На сцену виходить голе життя, *homo sacer*. Жертва володіє певним, нехай і тимчасовим, статусом суверенності та піднесеності (ритуали перетворення майбутньої жертви в правителя доволі часті в архаїчних суспільствах, саме це перетворення практикують переслідувачі Христа, надягаючи йому на голову терновий вінок). У Голокості ж єврей перед тим, як бути вбитим, проходить усі процедури дегуманізації (від позбавлення громадянства до морального й тілесного приниження), так, що власне момент знищення не стосується життя – воно забране раніше безпосередньої миті настання смерті. Смерть у Аушвіці та Бабиному Ярі не є піднесеною сакральною смертю жертви, це рутинне, ретельно організоване перетворення людського життя у відходи, нульову ступінь будь-якої цінності.

На відміну від християнського дискурсу, який завдяки Євангеліям повертає жертві гідність та невинність, жертви Голокосту не свідчать про благу вість. Якщо мученик, що добровільно йде на смерть заради віри, таким чином гарантує благість та святість свого життя, то той, хто вижив під час Голокосту, фактом виживання не підносить свого життя на рівень смерті, а навпаки, часто відчуває провину, а його свідчення натикаються на принципове нерозуміння спільнот, яким потрібне нове Євангеліє про невинних жертв. Якщо для мученицького свідоцтва головним є пам'ять про жертву Христа як розчаклування

усіх міфів гоніння, то свідок *homo sacer* прагне не пам'ятати, а виживати, а для останнього потрібне забуття. Тут промахуються усі заклики до примирення і прощення, адже часто не це є головною проблемою. Можна простити, неможливо забути.

Смерть, яка виступає фундаментом людського буття та його суверенності, в Голокості принижується до процесу "ліквідації". В таборі смерті (не зовсім адекватна назва) смерть не відрізнити від вмирання та виробництва трупів. На місце героя, який долає життєві труднощі та готовий ризикнути життям, приходить тоталітарний "доходяга" чи "мусульманин", виживання якого не має жодного сенсу чи високої релігійної місії. Прімо Леві байдуже ставиться до чуток, що скоро їх, в'язнів Аушвіцу, звільнять:

"Стоячи біля підніжжя шибениці, есесівці байдужими очима дивилися, як ми проходимо: їхнє діло зроблено, і зроблено добре. Хай росіяни приходять – серед нас більше нема сильних людей, останній тепер висить над головою, а для інших вистачило кількох метрів мотузки. Хай приходять росіяни – вони побачать тут тільки нас, приборканих і погаслих, гідних тільки смерті, яка сама нас знайде.

Знищити людину важко, майже так само важко, як і створити; це не було легко, це не було швидко, але вам, німці, це вдалося. І ось ми стоїмо тут покірно перед вами; вам більше нічого боятися з нашого боку – ні повстань, ні бунтівних слів, ані навіть осудливого погляду" [Леві, 2017, с. 193–194].

Отже, якщо історія є процесом гомінізації через поступове розвінчання міфів про необхідність та винність жертв відпущення, то насильство, яке не продукує жертв, свідчить про завершеність історії. Нові війни, тероризм як постмодерні форми насильства не мають справу з життям, яке варто принести на олтар великої ідеї – мова про видовище знищення, яке поглинає усі великі наративи скоєного. Насильству більше не потрібна ідеологічна машкара, воно виставлене напоказ, не соромиться своєї брутальності. В цьому контексті показовим є напис на шевроні російського найманця з ПВК "Вагнер": "Я ні в що не вірю. Я тут лише заради насильства".

Завершеність історії означає, відповідно, завершеність людини як такого буття, що здатне на принесення свого життя в жертву.

Кінець людини співвідноситься з кінцем бога, який міг би за них померти. В Аушвіці не місце Христу, про що свідчать численні мотиви богопокинутості в літературі свідчень тих, хто вижили. Так, Елі Візель розповідав:

"Десь у Росії, в гетто, служка на ім'я Мойша збожеволів; день у день він приходив до синагоги, сходив на подіум, стукав кулаком по кафедрі і промовляв до Бога: – Господи всесвіту, я хочу, щоб ти знав, що ми ще тут. День у день. Потім почалися ешелони. Гетто вигибало: залишалося дедалі менше й менше євреїв. Служка продовжував приходити – несамовитий, як і раніше, і з гнівом, а може, то був сміх, бив кулаком по столу промовляючи: – Господи всесвіту, я хочу, щоб ти знав, що ми ще *тут.* Нарешті прийшов останній ешелон, і він був єдиним євреєм, котрий залишився в гетто. Із якоїсь причини божевільних залишали, так само, як і в моєму рідному місті. Один одним він був у гетто. Приходив до синагоги, знову сходив на подіум, відчиняв святая святих і стукав кулаком по вівтарю: – Господи всесвіту, я хочу, щоб ти знав, що *я* все ще тут. Потім він припинив стукати і пробурмотів лише: „Але *ти* – де *ти*?"" [Рот та Беренбаум, 2009, с. 398–399].

Зіткнувшись із нераціоналізованим насильством, західна культура після Другої світової війни випрацювала міф колективної провини. Цей міф виконував одразу декілька функцій. З одного боку, він заповнював прогалину колективної європейської ідентичності. Голокост став тим фундаментом, на якому постала ідея Європи. З іншого боку, цей міф компенсував занепад Європи у XX столітті як провідної сили у світі, плекаючи, замість типового шовінізму чи імперіалізму, самозаспокійливу ідею про вивчення та засвоєння уроків історії та неможливості повторити їх знову (дискурс "Ніколи знову"). Тут і прижилась ідея про кінець історії та водночас постав вододіл між цивілізованими постісторичними "нами", які покаялися та зробили роботу над помилками, та нецивілізованими історичними "ними", що досі влаштовують етнічні чистки, порушують права людини та не можуть побороти корупцію. Саме цей вододіл не дозволяв Європі втручатись у новітні геноциди, виправдовуючи брак політичної волі та банальну корумпованість словами "слава богу, це відбувається не в нас і не з нами".

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року знищило цей вододіл, однак усвідомлення цього приходить поволі. Мова не просто про відкриту агресію однієї суверенної держави проти іншої, а про крах усієї міфологеми кінця історії та поствоєнної культури, яка на ній будувалась. Історія повернулась і довела, що найголовніший урок "постісторичними" спільнотами вивчений так і не був: історію не варто ігнорувати, в тому числі й тему про її кінець. Те, чим Захід так пишався – відсутністю воєн та торжеством прав людини – виявилося фікцією. Реальність вторглася та змела цей дискурс, як і інституції, що його підтримували (на кшталт ООН чи правозахисних міжнародних організацій). Виявилося, що за цінності варто боротися, а західна культура вважала, що своє "відборола" у XX столітті.

З поверненням історії повернулася і тема жертви, до чого постісторичний Захід також виявився не готовим. Зручно було ставити жертву (євреїв) у центр власної ідентичності, коли вона на твоїй території знищена, а ідеологи, виконавці та співучасники засуджені (принаймні на словах). Такій жертві, віддаленій у історичному часі та просторі, легко співчувати, легко було й співчувати українцям перед і на початку повномасштабного вторгнення, прогнозуючи максимум декілька тижнів опору. Співчуття українцям почало хитатися тоді, коли жертва почала завдавати удару у відповідь – виявилося, що в неї є сила боронити себе. Тут прокинувся страх міметичного насильства, тому і залунали різноманітні заклики до припинення війни та примирення. Вони апелювали до традиційних тем на кшталт "жертва і агресор стануть одним цілим", "захищаючи себе, жертва розлюднюється" тощо. Католицька церква, правозахисні організації, окремі лідери думок, транслюючи ці думки, свідомо чи несвідомо демонстрували типову реакцію на нетипову подію – жертва не повинна чинити опору, тоді ми зможемо їй поспівчувати та оплакати її знищення. Героїчний український опір повернув стару тему історії, героїзму, на противагу пасивного статусу жертви. В цій ситуації звичний інструментарій осмислення більше не працює – це помітно не лише у власне воєнному дискурсі (чого варте лише коливання між аналогіями між російським вторгненням і подіями Першої та Другої світових воєн), а й у офіційних політичних доктринах на кшталт "управління ескалацією".

Проблематичним стає не лише ставлення до жертви та міметична логіка, проблематичним стає наріжний камінь західної ідентичності та культури пам'яті – провина та відповідальність. Це добре помітно під час німецьких дискусій про надання / ненадання Україні певних видів озброєння: повернення історії для Німеччини є справжнім викликом, оскільки може загрожувати поверненням нацизму. Страх перед цим поверненням не дозволяє бачити, що нацизм уже повернувся, однак не в Німеччині, а в Росії у формі рашизму. І поки нинішня німецька влада відмовляється постачати Україні далекобійну зброю, новітній нацизм поширюється, і німецьке домашнє завдання з історії – не повторити нацизм – наразі не виконане.

Провина та відповідальність, сформована навколо Голокосту, була пасивною, не вимагала болісних політичних кроків та рішень. Російське вторгнення ставить виклик трансформувати цю провину та відповідальність в активну: відповідальність – за Україну, військову та фінансову допомогу, провину – за можливий провал цієї допомоги та, відповідно, поразку України в цій війні.

У цьому контексті не зайвим поставити низку питань: чи не є європейська колективна провина за Голокост зворотною стороною провини за колективне убивство, що є основою міфів та архаїчної релігійності? Чи не спостерігаємо ми поруч із жертовним та мученицьким насильством (жертвоприношення, війна, революція) появу третьої форми, "чистого", "голого" насильства, референтом якого стає *homo sacer* (геноцид, тероризм)? Чи не є поява цієї форми свідченням того, що історія в звичному розумінні підійшла до свого завершення? Чи не є, з іншого боку, свідченням не завершення, але трансформації історії той факт, що жертва – Україна – відмовляється бути пасивним об'єктом та чинить спротив не лише насильству з боку агресора, а й спробам замкнути її у статусі жертви? Якщо ж історія не завершена, тоді як змінюється її логіка, що означає сьогодні, після Бучі та Маріуполя, мислити історично? Остаточної відповіді на ці питання в мене немає, проте, сподіваюся, вони спонукатимуть по-іншому подивитися на те, що ми, як здається, добре знаємо. Це, зрештою, і є завданням мислення.

Бібліографічні посилання

Леві, П. (2017). *Чи це людина* (М. Прокопович, Пер.). Львів: Видавництво Старого Лева.

Рот, Дж. К., & Беренбаум, М. (2009). *Поза межами розуміння: богослови та філософи про Голокост*. Київ: Дух і Літера.

Юнґер, Е. (2020). *Авантюрне серце* (О. Андрієвський, Пер.). Київ: Видавець Анна Клокун.

Agamben, G. (1998). *Homo sacer. Sovereign power and bare life* (D. Heller-Roazen, Trans.). Stanford: Stanford University Press.

Fukuyama, F. (1992). *The End Of History and the Last Man*. New York: Free Press.

Girard, R. (1986). *The Scapegoat* (Y. Freccero, Trans.). Baltimore: John Hopkins University Press.

Girard, R. (2013). *Violence and the Sacred* (P. Gregory, Trans.). Bloomsbury Academic.

РОЗДІЛ 3

АНТИСЕМІТИЗМ У РОСІЇ ТА УКРАЇНІ НА ТЛІ ВІЙНИ (2022–2024 РР.): ДИНАМІКА ТА ПРОГНОЗ

24 лютого 2022 р. привернуло увагу всієї міжнародної спільноти до пострадянського простору. 7 жовтня 2023 р. безжальна атака терористів із ХАМАСу на Ізраїль стала наочною ілюстрацією того, що Кремль не є самотнім у своїй готовності пролити море крові на шляху досягнення своїх людожерських цілей. Небувала хвиля ненависті до євреїв, яка піднялася слідом у всьому світі, змусила згадати найпохмуріші історичні періоди. Парадоксальним чином, на тлі підвищення інтересу до антисемітизму та збільшення уваги до Росії та України задовольнити запит на інформацію про антисемітизм у цих країнах сьогодні складно.

Ситуація тим часом змінюється досить швидко та істотно. При цьому доволі очевидним є те, що вона розвивається у двох країнах у різні боки. Це тим більше заслуговує на увагу, що раніше, попри збройний конфлікт, який триває з 2014 р., і різницю в політичній системі та суспільних настроях прояви антисемітизму донедавна здебільшого мали спільні майже для всього пострадянського простору риси.

На ситуацію з антисемітизмом на пострадянському просторі, на відміну від більшості регіонів у світі, раніше практично не впливала динаміка палестино-ізраїльського конфлікту. "Носіями" антисемітизму в Росії та Україні залишалися традиційні групи – неонацисти, інші ультраправі та просто радикальні націоналісти, а також учасники консервативних релігійних груп. "Лівий" інтелектуальний антисемітизм пострадянським країнам загалом був невластивим. Порівняно зі США та країнами Західної Європи, кількість зафіксованих злочинів (фізичного насильства та актів вандалізму) на ґрунті антисемітизму в Росії та Україні видається мізерною, при цьому фіксувалася довгострокова тенденція до поступового скорочення їхньої кількості.

Протягом останніх трьох років у Росії та Україні в контексті повномасштабної війни, яка кардинальним чином змінює оптику, відбувається переосмислення образу євреїв та Ізраїлю. У цій ситуації у двох країнах, що воюють, чітко проявляються протилежні тенденції.

У Росії через загальну логіку пропагандистського забезпечення агресії проти України антисемітизму відводилося помітне місце в державній ідеології. Антисемітські висловлювання регулярно дозволяє собі президент Росії Володимир Путін. У масовій свідомості стався перелом у суспільних настроях щодо близькосхідного конфлікту – Ізраїль втратив симпатії більшості росіян. Найбільш агресивні прояви антисемітизму, аж до терористичних актів, пов'язані насамперед із радикальними ісламістськими групами.

В Україні кількість антисемітських інцидентів помітно знизилася, а зафіксовані випадки здебільшого мають менший характер, ніж раніше. Держава зміцнила законодавчу базу у сфері боротьби з антисемітизмом, підвищився рівень розкриття антисемітських злочинів. Українці відчувають солідарність із народом Ізраїлю. Проте варто бути обережними з оптимістичними очікуваннями. Українське суспільство в контексті війни зазнає значного стресу. Загальні виклики, з якими Україна цілком імовірно зіткнеться у найближчому майбутньому, можуть негативно вплинути й на ситуацію з антисемітизмом.

1. Контекстуалізація

24 лютого 2022 р. прикуло увагу всієї міжнародної спільноти до пострадянського простору. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну стало одним із найсерйозніших з часів Другої світової війни випробувань для всієї системи глобальної безпеки. Геополітична ситуація, що загалом склалася за три з половиною десятиліття після закінчення холодної війни і нібито забезпечувала баланс і стабільність у світі, на наших очах відійшла в минуле. Агресивне бажання Кремля змінити співвідношення сил на світовій арені призвело до формування нових військово-політичних блоків:

Контактної групи з оборони України ("формат Рамштайн"), з одного боку, і альянсу Росії, Білорусі, Північної Кореї, Ірану та, до певної міри, Китаю, з іншого. Питання про оптимальну стратегію протидії Росії та її союзникам було одним із пріоритетних на порядку денному виборів у Сполучених Штатах. Обраний президент висловлює намір покласти війні кінець, хоча ідеї, які озвучуються, поки що не видаються як чіткий і справді реалістичний план.

7 жовтня 2023 р. безжальна атака терористів із ХАМАСу на Ізраїль стала наочною ілюстрацією того, що Кремль не самотній у своїй готовності пролити море крові на шляху досягнення своїх людоїдських цілей. В останній рік Близький Схід потіснив Східну Європу у випусках міжнародних новин. Небувала хвиля ненависті до євреїв, яка піднялася слідом у всьому світі, змусила згадати найпохмуріші історичні періоди. І в абсолютному кількісному вимірі, і стосовно попередніх років зростання кількості антисемітських інцидентів після початку операції Армії оборони Ізраїлю "Сталеві мечі" проти терористів ХАМАСу в Секторі Гази значно перевищила попередній схожий спалах, який супроводжував "інтифаду аль-Акса" у 2000–2002 рр. Так, Антидифамаційна ліга зареєструвала у Сполучених Штатах десять тисяч антисемітських інцидентів за рік з 7 жовтня 2023 року до 7 жовтня 2024 року [Greenblatt, 2024]. Удвічі зросла кількість антисемітських інцидентів у Франції [*Antisemitic Incidents*…, 2024]. У Німеччині приблизно 5 тис. антисемітських інцидентів, зафіксованих за підсумком 2023 р., половина сталася після 7 жовтня [*Уполномоченный…,* 2024]. В Австралії кількість зафіксованих у період з 1 жовтня 2023 р. до 30 вересня 2024 р. антисемітських інцидентів зросла на 316% щодо аналогічного періоду 2022 – 2023 років [Nathan, 2024]. Майже у півтора раза зросла кількість антисемітських інцидентів в Аргентині [Hintermeister, 2024].

До формування 20–25 років тому парадигми "нового антисемітизму", в якому визначальну роль відіграють антиізраїльські настрої, у благополучних західних демократичних країнах створювалося відчуття, що антисемітизм відходить у минуле. Особливо сильно оптимістичні очікування відчувалися у 1990-х рр., коли палестино-ізраїльський переговорний процес супроводжувався надією

на мирне врегулювання близькосхідного конфлікту. Водночас у першу декаду після розпаду Радянського Союзу увагу закордонних спостерігачів привертала проблема антисемітизму у країнах, що виникли на його уламках. Пострадянський простір, з його численним єврейським населенням, економічними проблемами, політичною нестабільністю та міжетнічними конфліктами викликав у цей період занепокоєння. Вчені писали книги про товариство "Пам'ять" та радянську "антисіоністську" ідеологічну спадщину, правозахисні та єврейські організації, наприклад, Ваад СРСР, розгортали систему моніторингу ситуації на місцях. ("Ваад", тобто рада – це історична назва центрального органу автономного общинного самоврядування євреїв у Речі Посполитій. Ваад СРСР було створено в 1989 р. Після 1991 р. він розділився на національні общинні об'єднання в нових державах. В Росії та Україні вони зберегли назву "Ваад").

Страх перед антисемітизмом був одним із факторів, що стимулювали масову алію до Ізраїлю та еміграцію до Німеччини та США, де євреїв із (колишнього) Радянського Союзу приймали як біженців. Минуло десять років, і на тлі "інтифади аль-Акси" стало очевидним, що потенціал антисемітизму в Західній Європі та Північній Америці був недооцінений. А ось ситуація на пострадянському просторі, навпаки, справляла враження як така, що стабілізується, і поступово перестала спеціально цікавити навіть такі профільні організації, як Антидифамаційна ліга.

Деяке піднесення інтересу до теми антисемітизму на пострадянському просторі відбулося десять років тому, після російської окупації Криму та початку збройної агресії на Донбасі у 2014 р. З одного боку, свій антисемітизм охоче демонстрували високопоставлені функціонери маріонеткових проросійських проксі-режимів у Донецьку та Луганську [*В "ДНР" і "ЛНР"...,* 2015], а також численні російські націонал-радикали, включно з відвертими неонацистами, які їхали воювати в Україну. З іншого боку, Кремль активно використав звинувачення України в антисемітизмі для дискредитації країни, яка зазнала агресії, на міжнародній арені [Лихачев, 2020]. Парадоксальним чином, російська пропаганда з 2014 р. не гребувала сама

використовувати лайт-версію антисемітизму для внутрішньої аудиторії [*НТВ*…, 2014]. У підконтрольних російському уряду цілком мейнстримних ЗМІ Майдан зображувався одночасно як нацистський путч та єврейська змова [Чарный, 2015; Шнирельман, 2016]. Через відтінок сенсаційності, тема інструменталізації антисемітизму в контексті російсько-української війни, що тільки починалася, стала привабливою для авторів, які раніше мало цікавилися цим питанням. Нерідко їх спроби експлуатувати ажіотажний попит аудиторії на екзотику, що прикидаються аналітикою, тільки заплутували читачів. Прикладом такої гонзо-аналітики може слугувати книжка ізраїльського журналиста Сема Сокола [Sokol, 2019]. Крім того, інформаційний простір засмічувався цілеспрямованою дезінформацією та маніпуляціями, які продукував Кремль та пов'язані з ним пропагандистські структури, які іноді навіть вдавалися правозахисними [Ministry of Foreign Affair…, 2014; International Human Rights Movement…, 2015]. За допомогою фінансових важелів пов'язані з Росією єврейські меценати, такі як Вячеслав (Моше) Кантор чи Міхаіл Мірілашвілі, опосередковано впливали на оцінки ситуації на пострадянському просторі світовими центрами вивчення антисемітизму та Голокосту. Так, Вячеслав (Моше) Кантор, який п'ятнадцять років (у 2007 – 2022 рр.) очолював Європейський єврейський конгрес, фінансував центр вивчення сучасного антисемітизму (перейменований на його честь) у Тель-Авівському університеті. Доповіді центру широко використовувалися у російській пропаганді [Янопольский, 2021]. Як наслідок, коли інформаційна хвиля схлинула, вона залишила широку аудиторію, яка цікавилася ситуацією, швидше дезорієнтованою, ніж такою, що розібралася в питанні.

Останніми роками зовнішній спостерігач, який цікавиться темою антисемітизму на пострадянському просторі, потерпає від браку інформації та експертизи. Якщо ще десять років тому кілька організацій із різним ступенем успішності намагалися робити зведений моніторинг антисемітизму країнами регіону (як приклад можна згадати періодичні доповіді Євроазіатського єврейського конгресу), то на сьогодні нічого такого не існує. Євроазіатський

єврейський конгрес після приходу у 2017 р. нового, лояльного Кремлю керівництва звернув роботу з моніторингу антисемітизму.

Навіть на рівні окремих країн в останні роки ситуація зі збором інформації з місць дедалі гірша. В Україні необхідність реагувати на виклики, пов'язані з повномасштабною війною, змінила пріоритети та переорієнтувала діяльність єврейських громадських організацій загалом. Остання опублікована річна доповідь про антисемітизм Об'єднаної єврейської общини України була до 2021 р. [*Антисемітизм в Україні,* 2021]. Ваад України навіть не встиг до початку повномасштабної війни оприлюднити доповідь за 2021 р., яку було підготовлено. Щоправда, в країні вільно діють іноземні журналісти, Єврейська агенція для Ізраїлю (Сохнут) та інші міжнародні організації, тож за бажання та наполегливості зовнішній спостерігач може дістати загальне уявлення про ситуацію в Україні.

Доступ до інформації з Росії є більш ускладненим. Сохнут був змушений припинити роботу, більшість закордонних журналістів вважали за краще виїхати. Попри сучасні інформаційні технології, нова "залізна завіса" стає все менш прозорою. При цьому всередині країни вивчення антисемітизму стало зовсім непопулярним. Російський єврейський конгрес, остання з єврейських громадських організацій, яка приділяла увагу цій темі, вже кілька років не публікує оглядів на основі моніторингу антисемітизму, як робилося раніше. Інформаційно-дослідницький центр "Сова", який спеціалізується на дослідженні ксенофобії та злочинів на ґрунті ненависті, російська влада з весни 2023 р. намагається закрити [*Суд ликвидировал…,* 2023]. Спроби міжнародних єврейських організацій, таких як Сохнут та Всесвітня сіоністська організація чи Міністерство у справах діаспори Держави Ізраїль, включати розділ про колишній СРСР у свої глобальні доповіді про антисемітизм лише ілюструють неможливість адекватного розуміння того, що відбувається в Росії та Україні, без знання місцевих мов і без урахування контексту [*Місрад га-Тфуцот,* 2022].

Таким чином, в останні роки склалася парадоксальна ситуація: на тлі підвищення інтересу до антисемітизму у зв'язку зі сплеском антиєврейських проявів у всьому світі після 7 жовтня 2023 р. та

збільшення уваги до Росії та України через повномасштабну війну задовольнити запит на інформацію про антисемітизм у цих країнах сьогодні нічим.

Ця стаття не претендує на повне розкриття теми. Можливо, якісь інциденти не потрапили в поле зору автора. Цей текст скоріше покликаний сформувати уявлення про сучасну ситуацію з антисемітизмом у Росії та Україні в найзагальніших рисах.

2. Передісторія: особливості антисемітизму в Росії та Україні до 24 лютого 2022 р.

Перед тим, як звернутися до аналізу ситуації в Росії та Україні з початком повномасштабної війни, слід згадати, якою вона була напередодні. Оскільки досить докладну інформацію за попередній період ще можна знайти у зазначених вище джерелах, можна обмежитися тут стислими тезами, що нагадують про основні тенденції. Кожне з наведених нижче тверджень заслуговує на розгорнуте пояснення або обґрунтування. Проте з урахуванням хронологічних рамок цієї статті можна обмежитися простою констатацією у вигляді уривчастих пунктів:

– Динаміка палестиноарабо-ізраїльського конфлікту практично не впливала на ситуацію з антисемітизмом на пострадянському просторі [Членов, 2010]. Відповідно, спалахи антисемітських інцидентів, які в багатьох країнах світу, включно зі Сполученими Штатами, фіксувалися в періоди загострень ситуації на Близькому Сході, не зачіпали Росію та Україну.

– "Носіями" антисемітизму в Росії та Україні, як уже було сказано, залишалися традиційні групи – неонацисти, інші ультраправі та просто радикальні націоналісти, а також учасники консервативних релігійних груп, на відміну від західних країн, де ідеологічні акценти антисемітської пропаганди та персональний склад антисемітських рухів в останні десятиліття зміщувалися "справа" "ліворуч" за політичною шкалою, а "носіями" найрадикальніших поглядів ставали вихідці з мігрантських угруповань. "Лівий" інтелектуальний антисемітизм, пов’язаний із ширшим антиколоніальним ідеологічним наративом, пострадянським країнам загалом був невластивим, а молоді – особливо (що теж різко контрастує із ситуацією на Заході). В українців

викликало стійку ворожість усе, що асоціювалося з пропагандистською риторикою радянських часів, зокрема лицемірний "антисіонізм". Росіяни теж донедавна були схильні швидше співчувати Ізраїлю, ніж палестинцям, проєктуючи на близькосхідний контекст власну ситуацію протистояння ісламістському тероризму (частково внаслідок інструменталізації реальної проблеми владою з метою виправдання транзиту від нестійкої демократії до репресивного авторитаризму).

– Порівняно зі США та країнами Західної Європи, кількість зафіксованих злочинів (фізичного насильства та актів вандалізму) на ґрунті антисемітизму в Росії та в Україні видається мізерною. Західні та ізраїльські спостерігачі часто навіть висловлюють сумніви в даних, що публікуються, припускаючи, що правоохоронні органи пострадянських країн не фіксують злочини зовсім або кваліфікують їх з урахуванням мотиву (і, відповідно, ті не потрапляють в офіційну статистику), а моніторингові організації є непрофесійними, не мають достатньо ресурсів, щоб фіксувати все, або прагнуть представити свою країну в кращому світлі. Справді, в контексті інструменталізації антисемітизму в пропаганді навіть професійні дослідники часто виявляються втягнутими в політичну полеміку [Ханин, 2019a]. Однак все ж таки йдеться швидше про оцінки та інтерпретації [Ханин, 2019b], ніж про прагнення приховати якісь факти чи занизити кількісні показники. Принаймні ніхто із закордонних критиків ніколи не зміг додати повідомлення про жодний інцидент, який не було б уже враховано місцевими моніторами.

– В останні десять років у Росії фіксувалося менше антисемітських злочинів (фізичних нападів та актів вандалізму), ніж в Україні. До того в Росії фіксувалося більше антисемітських злочинів, ніж в Україні, проте правоохоронні органи в рамках загального "закручування гайок" виявилися здатними збити безпрецедентну хвилю злочинів на ґрунті ненависті в цілому, зокрема антисемітських, що спостерігалася у 2002–2012 рр.

– Росія широко використовувала спекуляції на "постійному" зростанні антисемітизму в Україні, що нібито фіксується, для

дискредитації країни і для обґрунтування прямого втручання в її внутрішні справи. Можна згадати, як Росія навіть ініціювала засідання Ради Безпеки ООН для висловлювання звинувачень у нацизмі та антисемітизмі на адресу України буквально напередодні повномасштабного вторгнення [*Як Росія спекулює…,* 2021]. Звинувачення не припинилися і після його початку [Министерство иностранных дел…, 2022].

– В Україні при цьому фіксувалася стійка та довгострокова тенденція до зменшення кількості антисемітських злочинів. За весь час спостережень максимальна кількість антисемітських інцидентів, пов'язаних із насильством, була зафіксована у 2004–2007 роках, актів антисемітського вандалізму – у 2014–2017 (докладніше статистику за роками див. нижче). Таким чином, в Україні з деяким відставанням було зафіксовано ту саму тенденцію до зменшення кількості антисемітських злочинів, що й у Росії дещо раніше.

– Деякі антисемітські інциденти в Україні були результатом провокацій, а не "природного" прояву кримінальних нахилів щирих юдофобів. Оскільки далеко не всі злочини були розкриті, а також через схильність правоохоронних органів зловживати твердженнями про інспірування антисемітизму з-за меж, складно певно сказати, якою була частка провокаційних інцидентів. Імовірно, останніми роками перед повномасштабною війною вона становила від чверті до третини всіх зафіксованих кейсів.

– Відверто антисемітська риторика на пострадянському просторі мала значно більше поширення, ніж у країнах Західної Європи. Елементи антисемітизму широко використовуються в масовій культурі, особливо сатиричного характеру, або у самодіяльній творчості. Наприклад, як характерну ілюстрацію "українського антисемітизму" часто згадають факт використання у традиційному різдвяному напівфольклорному жанрі самодіяльних театральних постановок (вертепів) як один зі стандартних персонажів "Жида", образ якого заснований на експлуатації негативних стереотипів. Література, що пропагує теорію єврейської змови, десять років тому поширювалася цілком вільно як в Україні, так і в Росії. Антисемітські висловлювання дозволяли собі громадські постаті, включаючи політичних діячів. Образливі висловлювання поширені у

соціальних мережах. Насамперед це було пов'язано із загальною низькою культурою публічної комунікації, далекою від сучасних західних стандартів політичної коректності. Ситуація змінювалася на краще, але повільно. У Росії, у міру посилення "антиекстремістського" законодавства, поступово стали все сильніше переслідувати і за мову ворожнечі, спрямовану на євреїв. В Україні законодавча база для притягнення до відповідальності практично за будь-які "вербальні" прояви ненависті слабка і майже не використовується (про зміни в українському законодавстві у 2021–2022 рр. див. нижче).

Попри різницю політичного контексту, особливості проявів антисемітизму в Росії та Україні донедавна були схожими – особливо якщо порівняти із ситуацією в Західній Європі чи Сполучених Штатах. Проте динаміка останніх трьох років внесла свої корективи. Деякі зі специфічних характеристик пострадянського антисемітизму, які були зафіксовані на основі даних за попередні періоди, набули свого продовження, інші – навпаки, зараз уже здаються нерелевантними. Найцікавішим видається те, що переосмислення образу євреїв та Ізраїлю відбувається в Росії та в Україні в контексті повномасштабного збройного конфлікту, який кардинальним чином змінює оптику. У цій ситуації у двох країнах, що воюють, проявляються протилежні тенденції, які й будуть далі докладно розглянуті на фактичному матеріалі.

3. Антисемітські інциденти у 2022–2024 рр.: опис та динаміка

Повномасштабна війна розвела траєкторії антисемітизму у двох протиборчих країнах, які раніше багато в чому визначалися спільною спадщиною часів СРСР і схожими пострадянськими соціальними процесами.

В Україні російське вторгнення прискорило тенденції, що вже намітилися за попередні роки, що означало подальше зниження рівня антисемітизму.

У Росії ж нова ситуація сприяла тому, що юдофобські настрої, які раніше були заховані під черствою кіркою репресивно-

бюрократичного офіціозу, стали явно прориватися назовні. З причин, що докладніше обговорюються нижче, спочатку різка зміна офіційного дискурсу була пов'язана з повномасштабною агресією проти України, потім додатковим тригером послужило 7 жовтня 2023 р. Насамперед це стосується скоріше публічної риторики, ніж злочинів на ґрунті антисемітизму, особливо тих, які піддаються кількісному виміру. Щоправда, інциденти такого масштабу, як погром у махачкалинському аеропорту, важко порівняти з тими проявами антисемітизму, які фіксувалися раніше. Крім того, за звітний період виразно дався взнаки радикальний ісламістський антисемітський тероризм, що є новим явищем для європейської частини пострадянського простору.

3.1. Росія

Загальна динаміка ситуації у довоєнний період характеризувалася поступовим зниженням кількості антисемітських інцидентів. Так, якщо у 2009 р. в Росії було зафіксовано 8 випадків фізичного насильства на ґрунті антисемітизму та 57 випадків антисемітського вандалізму [*Антисемитизм в России…*, 2010], то вже у 2010 р. було зафіксовано 3 випадки насильства та 14 випадків вандалізму, у 2011 р. – 4 випадки насильства та 9 випадків вандалізму [*Антисемитизм в России*…, 2012], 2015 р. – 1 випадок насильства та 11 випадків антисемітського вандалізму [*Антисемитизм в России*…, 2015]. У 2018 – 2020 роках кількість актів антисемітського вандалізму знизилася до 2–4 на рік, антисемітського насильства або не фіксувалося зовсім, або фіксувався один випадок на рік [*Антисемитизм в России*…, 2020]. Цілком у рамках цього тренду, у 2021 р., за нашою інформацією, було зафіксовано один напад на ґрунті антисемітизму та три випадки антисемітського вандалізму.

У 2022 р. в Росії не було зафіксовано жодного випадку насильства на ґрунті антисемітизму; було зафіксовано 5 випадків антисемітського вандалізму. Зазначимо незначне в абсолютних числах, але все ж таки помітне щодо попереднього 2021 р. зростання кількості актів антисемітського вандалізму.

У 2023 р. ситуація ускладнилася: відбулася якісна зміна форм проявів антисемітизму, що зробило малорелевантним кількісний

підрахунок інцидентів, який допомагав схарактеризувати динаміку раніше. Антисемітські публічні акції, що у республіках Північного Кавказу набули характеру масових заворушень, були істотним чинником дестабілізації ситуації у країні загалом.

У 2024 р. найбільш серйозні прояви антисемітизму набули форми терористичних актів.

Опис інцидентів (для зручності порівняння з попередніми періодами, яка б дозволила краще зрозуміти динаміку, кількісні показники взяті з початку календарного 2022 р.).

– У ніч проти 26 січня 2022 р. у Калінінграді біля входу в синагогу на вул. Жовтневій була видряпана свастика. Підозрюваного у цьому акті вандалізму 25-річного молодика було затримано [*В Калининграде*…, 2022].

9 травня 2022 р. у Новосибірську було спаплюжено пам'ятник військовополоненим Другої світової війни, які померли від важких умов утримання в таборі № 199. Пам'ятник, встановлений на цвинтарі у Первомайському районі міста, зафарбували червоною фарбою. На меморіальній плиті був намальований Маген-Давид та написані слова "наці" та "ворог" [*В Новосибирске*…, 2022]. Оскільки пошкоджений об'єкт не має відношення до єврейської громади, у загальній статистиці антисемітських інцидентів, згідно з прийнятою в цій доповіді методологією, він не враховується.

– У травні 2022 р. свастика та напис "Jude" з'явилися на одному з надгробків у колумбарії Новодівочого цвинтаря в Москві.

– У ніч проти 11 червня 2022 р. у Калінінграді невідомі вандали розбили шибки в невеликому молитовному павільйоні (охелі), побудованому над могилою єврейського релігійного авторитету XIX століття Ісраеля Салантера на старому єврейському цвинтарі на Литовському валу. Ймовірно, вандали намагалися забратися до будівлі [*Вандалы выбили*..., 2022].

– 18 червня 2022 р. у Ржеві (Тверська область) місцевий житель розбив маген-давид, встановлений на пам'ятнику євреям-в'язням гетто на Меморіальному цвинтарі міста [Одинцов, 2022].

– У ніч на 16 серпня 2022 р. у приміщенні Московської хоральної синагоги у Спасоглинищевському провулку було розбито вікно на першому поверсі. На стіні поряд невідомий вандал

залишив напис "Більше немає сил". За день до акту вандалізму на адресу синагоги надійшов лист із текстом антисемітського змісту [Лазарев, 2022].

– У червні 2023 р. ФСБ відрапортувало про запобігання підпалу Хоральної синагоги у Пермі. Згідно з твердженням слідства, злочин готував студент-заочник Московського фінансово-промислового університету М. Арамалієв 2003 р.н., який дотримується націоналістичних поглядів. Крім синагоги, заарештована молода людина, яка нібито "для залякування населення, дестабілізації соціально-політичної обстановки в Росії" збиралася підпалити також офіс крайового комітету Комуністичної партії [*Студент*…, 2023]. Ще восени 2022 р. студент нібито зробив схованку, в якій тримав каністри з бензином та олією, порожні скляні пляшки та ганчірки для виготовлення коктейлів Молотова.

Щоправда, за словами М. Ґолдина, 18-річного знайомого М. Арамалієва, який проходив свідком у цій справі, але встиг виїхати, побоюючись пред'явлення звинувачення, спостерігається дещо інша картина. Молоді люди не були російськими націоналістами – навпаки, вони належали до маргінального гуртка, учасники якого співчували руху за автономію чи самовизначення народів російської Півночі, карелів, комі та ерзя. Вони також засуджували агресію проти України. Восени 2022 р., з початком кампанії з часткової мобілізації, юнаки обговорювали ідею підпалу військкомату. Судячи з розповіді М. Ґолдина, матеріали справи були значною мірою сфальшовані. "Ми в тебе все знайдемо, що захочемо: і свастику, і бомбу, і кулемет з автоматом", за словами юнака, лякали його слідчі ФСБ, і змушували на камеру кричати "Слава Росії!" [Тамарченко, 2023].

Після терористичної атаки ХАМАСу 7 жовтня 2023 р. і початку операції Армії оборони Ізраїлю у Росії стався спалах антисемітських виступів, переважно у мусульманських республіках Північного Кавказу. Безпосереднім приводом до масових акцій послужили чутки про евакуацію до Росії біженців з Ізраїлю, що поширювалися в телеграм-каналах. На тлі загострення загальномусульманської релігійної солідарності з палестинцями та заохочення антиізраїльських настроїв з боку влади ці прояви не

обмежилися масовими виступами (про них див. нижче), але в ряді випадків набули форми просто кримінальних інцидентів.

– 27 жовтня 2023 р. стався підпал єврейського общинного центру, що будується в Кабардино-Балкарії. Злочинці закинули усередину будівлі підпалені автомобільні шини [*В Нальчике…*, 2023]. На стіні було залишено напис "смерть яхудам", тобто євреям, згідно з прийнятою мусульманською релігійною термінологією в російській транскрипції.

– 29 жовтня 2023 р. стався погром у Міжнародному аеропорту "Махачкала" (Уташ) у Республіці Дагестан. Агресивний натовп, що увірвався на територію і в будівлю самого аеропорту, шукав євреїв (яких погромники часто називали "яхудами"), які прилетіли рейсом Тель-Авів – Махачкала російської авіакомпанії Red Winds. Аеропорт використовувався як пункт пересадки після скорочення кількості прямих перельотів до Москви.

Згідно з матеріалами кримінальної справи про масові заворушення, внаслідок дій агресивного натовпу постраждали 20 осіб.

Судячи з численних відеозаписів, правоохоронці не виявили рішучості у спробі зупинити агресивних антисемітів. "В очі впадала бездіяльність силовиків і параліч держапарату, особливо в перші години інцидентів", пише одна з провідних експерток із сучасних російських державних інститутів Т. Становая [Становая, 2023]. Пасивна реакція влади або навіть потурання явно не відповідали розмаху того, що сталося [*Россия…*, 2023]. Глава Республіки Дагестан С. Меліков назвав у своєму телеграм-каналі погром "непорозумінням", яке було результатом "необдуманих учинків" [Меликов, 2023a]. У наступному дописі він дещо посилив риторику і схарактеризував їх як "грубе порушення закону", проте не забув відразу додати, що "всі дагестанці співпереживають стражданням жертв дій неправедних людей і політиків (з контексту очевидно, що йдеться про Ізраїль – *В. Л.*), і моляться за мир у Палестині" [Меликов, 2023b].

У блокаді та захопленні аеропорту взяли участь до 1500 осіб. Надалі за відеозаписами, за словами голови Слідчого комітету Росії О. Бастрикіна, було ідентифіковано понад 400 погромників [Бастыркин, 2024]. За словами голови Міністерства внутріш-

ніх справ Дагестану Абдурашида Магомедова, в адміністративному порядку до відповідальності було притягнуто понад 1200 осіб [*Шестерых*…, 2024]. У кримінальній справі про масові заворушення проходять 140 осіб.

У серпні 2024 р. різні суди Ставропольського та Краснодарського краю почали виносити вироки у цій справі. Згідно зі стандартним текстом рішення, "підсудні, перебуваючи на території міжнародного аеропорту „Махачкала", керуючись мотивами національної та релігійної ненависті та ворожнечі, брали участь у масових заворушеннях". На момент написання цієї доповіді 21 учасника погрому було засуджено до позбавлення волі на строк від шести до дев'яти років колонії загального режиму [*Участникам*…, 2024; *Семерых*…, 2024; *Троих*…, 2024; *В Краснодарском крае*…, 2024].

У 2024 році найбільш радикальні антисемітські прояви в Росії набули форми тероризму.

Тероризм

– 7 березня 2024 р., відразу після оприлюднення інформації щодо попередження низки західних спецслужб про терористичний акт, що готується в Москві (як стало зрозуміло згодом, швидше за все йшлося про криваву атаку в концертному комплексі "Крокус"), ФСБ відрапортувала про ліквідацію осередку "Вілаят Хорасан" Ісламської Держави в Калузькій області. Згідно з повідомленням, ісламісти, яких під час затримання вбили, нібито планували напад із застосуванням вогнепальної зброї на парафіян під час молитви у московській синагозі у Відрадному [Белоусов, 2024a].

– 11 квітня 2024 р. ФСБ повідомила про запобігання ще одному терористичному нападу на ту саму синагогу в Москві. Підозрюваного, уродженця однієї з центральноазіатських країн 2002 р.н., було вбито під час затримання. Раніше він встиг відбути покарання у російській колонії. У нього на квартирі були нібито виявлені саморобний вибуховий пристрій та вибухові речовини (на відеозаписі демонструється якась пластикова пляшка та моток дроту, які нібито знайдені під матрацом) [Белоусов, 2024b].

З урахуванням всіх обставин, складно оцінювати ступінь правдивості інформації ФСБ у цих випадках, проте не можна виключати, що певною мірою вона співвідноситься з дійсністю.

– 23 червня 2024 р. у двох дагестанських містах відбулися терористичні атаки, які значною мірою мали антисемітський характер. У Дербенті терористи напали на синагогу Келе Нумаз на вул. Тагі-заде за сорок хвилин до вечірньої молитви. Після заворушень осені 2023 р. культова споруда перебувала під постійною охороною. Нападники вбили двох співробітників приватного охоронного підприємства та обстріляли поліцейську машину, поранивши одного поліцейського. Після цього нападники підпалили будівлю за допомогою пляшок із запальною сумішшю та влаштували засідку на поліцейських, які прямували на місце події.

На стіні синагоги терористи залишили цифри, що відсилають до двох конкретних віршів з Корану (у прийнятій системі цитування перше число означає номер сури, друге – аята) – "2:120" ("Юдеї та християни не будуть задоволені тобою, доки ти не дотримуватимешся їх релігії") і "8:39" ("Воюйте з ними, поки не зникне спокуса і доки релігія не буде повністю присвячена Аллаху") [Черных, 2024].

Майже одночасно в Махачкалі нападу зазнала синагога на вул. Єрмошкіна. Там нікого в цей час не було, будівля була зачинена. Терористи підпалили будівлю за допомогою коктейлю Молотова, а також залишили напис "2:120".

Загалом від рук терористів, які атакували також християнські храми і пост Держінспекції безпеки дорожнього руху, того дня загинуло двадцять дві людини, включно з православним священником в Дербенті, якому перерізали горлянку [*В Дагестане*…, 2024; Рыбина, 2024a; Рыбина та Коробов, 2024; Локотецкая, 2024].

За даними слідства, до організованої групи, "об'єднаної за мотивами національної та релігійної ненависті до громадян Ізраїлю", входили 11 осіб (щодо причетності щонайменше трьох з обвинувачених, справа щодо яких нині слухається в Басманному суді Москви, є сумніви). Усіх п'ятьох безпосередніх учасників нападів було вбито у перестрілках у день теракту.

Стверджувалося, що один із причетних до теракту брав участь і у погромі в аеропорту "Махачкала" [Рыбина, 2024b].

Характерно, що в цьому випадку у терористів не було знайдено жодних іноземних зв'язків чи контактів.

Через кілька місяців у Єкатеринбурзі Центральний окружний військовий суд засудив до шести років позбавлення волі жителя Челябінська за онлайн коментар під повідомленням у новинах про напад на синагогу, який був кваліфікований як "виправдання тероризму" [*Челябинец*…, 2024].

3.2. Україна

Відповідно до зібраної нами інформації, 2022 р. в Україні було зафіксовано п'ять випадків антисемітського вандалізму; 2023 р. – три випадки, 2024 р. – також три. Ще один випадок було зафіксовано вже на початку нового 2025 р.

Опис інцидентів

– 19 січня 2022 р. у Лисичанську (Луганська область) було зруйновано пам'ятник жертвам Голокосту [*У Лисичанську*..., 2022].

– 28 січня 2022 р. у Дніпрі було осквернено пам'ятник жертвам Голокосту, розташований біля парку Гагаріна [Демченко, 2022].

– 16 травня 2022 р. у Хмельницькому невідомий вандал намалював знак, що нагадує свастику, та написав лайки на ролетах на вході до єврейського общинного центру "Тхія" (будівля історичної синагоги ремісників) [Кошарська, 2022]. Особу вандала вдалося встановити, 20 вересня 2022 р. він був визнаний винним, згідно з текстом вироку, "у приниженні гідності та образі релігійних почуттів віруючих у вчення іудаїзму" і засуджений на один рік позбавлення волі (умовно) [Хмельницький міськрайонний суд…, 2022].

– 4 жовтня 2022 р. в Івано-Франківську на старому єврейському цвинтарі від металевої огорожі було відірвано Маген-Давид. Вандали також пошкодили огорожу навколо меморіальної дошки та замалювали червоною фарбою металеву конструкцію. Було встановлено підозрюваних у цьому правопорушенні – троє молодих людей та дві дівчини [*На єврейському цвинтарі*…, 2022].

– 12 грудня 2022 р. у Кропивницькому було розбито вікно у синагозі [*Цієї ночі*…, 2022].

У ніч проти 24 грудня 2022 р. в Ужгороді (Закарпатська область) на Театральній площі в центрі міста за допомогою балончика з фарбою було нанесено великі написи "Смерть жидам",

"Жиди нас вбивають" та "Убивай жидів". Хоча безпосередньо єврейські об'єкти не постраждали і в підсумковій статистиці випадків антисемітського вандалізму цей інцидент не враховується, варто зазначити, що в безпосередній близькості від площі розташована колишня будівля синагоги (нині – обласна філармонія), яка сприймається у місті як єврейський об'єкт.

Особу автора графіті було встановлено. З'ясувалося, що він посилав ужгородському рабину поштою цілий антисемітський трактат свого авторства [Журавель, 2023]. 11 листопада 2024 р. антисеміт був засуджений до двох років позбавлення волі умовно [Міцкевич, 2024].

– 23 серпня 2023 р. на околиці міста Радомишль Житомирської області було спаплюжено меморіал пам'яті жертвам Голокосту. На кілька об'єктів червоною фарбою було нанесено антисемітські написи та нацистські символи [*Група моніторингу*…, 2023]. Підозрюваного у скоєнні цього злочину було затримано. Ним виявився місцевий 15-річний підліток, пов'язаний через соціальні мережі з неонацистською молодіжною групою [*СБУ*…, 2023].

– 26 жовтня 2023 р. у Миколаєві червоною фарбою облили будівлю синагоги [*Акт вандалізму*..., 2023]. Напевно, це єдиний прояв антисемітизму, який можна інтерпретувати як реакцію на операцію "Сталеві мечі" (ймовірно, фарба могла символізувати кров, що пролилася в Газі).

– 13 грудня 2023 р. у Кременчуці (Полтавська область) напідпитку чоловік 1986 р. н. у компанії двох товаришів по чарці проходив повз менори (ритуальний світильник), яку було встановлено з нагоди Хануки на площі Незалежності, і перекинув її [*Поліцейські Полтавщини*…, 2023].

У Києві 19 грудня 2023 р. також було зроблено спробу осквернити ханукальну менору на центральній вулиці Хрещатик [*Правоохоронці затримали*..., 2023], проте, оскільки світильник не постраждав, цей інцидент не враховується як акт вандалізму. (До вандалізму, згідно з методологією моніторингу, належать як власне фізичне пошкодження об'єктів єврейської інфраструктури – синагог, общинних центрів, – надгробків на єврейських цвинтарях та

меморіалах пам'яті жертв Голокосту, наприклад, розбиття скла та підпали, так і графіті антисемітського та/або неонацистського характеру, що свідчать про ідеологічну мотивацію).

– 28 січня 2024 р. було розбито меморіальну плиту, встановлену на згадку про жертви Голокосту в урочищі "Папірня" в Сосновській територіальній громаді Рівненської області [*У Рівненському районі*..., 2024]. Відеозапис акту вандалізму було розміщено в одному з ультраправих телеграм-каналів, що дозволило правоохоронним органам вийти на слід правопорушників. Станом на кінець 2024 р. слідство ще не було завершено.

21 листопада 2024 р. в Івано-Франківську група молодих людей нанесла графіті на стіну синагоги "Темпль" [*Вандали розмалювали*…, 2024]. Особи підозрюваних були згодом встановлені [*Правоохоронці встановили...,* 2024]. Оскільки з характеру графіті ідеологічний характер інциденту не є очевидним, у статистиці цей випадок не враховується.

– 22 грудня 2024 р. у Львові на одній із плит меморіалу "Простір синагог" було виявлено зроблений маркером напис "Перегризу глотку жиду".

– У ніч проти 31 грудня 2024 р. у Миколаєві невідомі спробували підпал синагоги, кинувши у фасад коктейль Молотова. Від загоряння постраждали двері та ґанок, але сторож встиг погасити вогонь до того, як полум'я розгорілося [*Поліція Миколаєва*…, 2024].

– Увечері 1 січня 2025 р., в останній день Хануки, у Львові вандал пошкодив святковий світильник, встановлений на території "Простору синагог". Юнак 19 років перерізав електрокабель, погасивши вогні на ханукальної менорі. Наступного дня його було затримано [*Поліцейські встановили*…, 2025].

Варто додати, що інцидент стався на тлі активної публічної дискусії навколо доцільності розміщення ханукальних світильників у публічних місцях, початок якої поклав пост співачки Каті Чилі у фейсбуці [Chilly, 2024]. Обговорення, до якого долучилася значна кількість користувачів соціальних мереж, включно зі публічними особами, швидко набуло дуже бурхливого характеру.

Ханукальні менори, які візуалізують присутність єврейської громади у публічному просторі, викликали агресію антисемітів і в попередні роки. "Рекордною" у цьому сенсі була остання Ханука до повномасштабної війни: у грудні 2021 року вандалізму зазнало п'ять святкових світильників у різних містах України, від Дніпра до Ужгорода. Проте у публічному просторі підбурювальну пропаганду тоді поширювали лише відверто маргінальні персонажі (в основному, залучені також до поширення фейків щодо пандемії КОВІД-19, а деякі з них – у проросійські інформаційні кампанії тощо; найбільш помітним з них був Андрій Рачок, який зараз перебуває під слідством за звинуваченням у розпалюванні міжнаціональної ненависті). Цього разу несподіваними для багатьох спостерігачів став розмах та градус публічної дискусії.

Соціальні мережі, звісно, не варто сприймати як індикатор суспільних настроїв. До того ж, побіжний аналіз дозволяє припустити, що значна кількість акаунтів, завдяки яким тема стала трендом соцмереж, мабуть, були "фейковими", тобто такими, що були створені спеціально для проведення інформаційних кампаній. Проте соціологічні опитування також зафіксували негативну тенденцію в останній рік [Сисак, 2025].

Як робочу гіпотезу можна припустити, що наприкінці третього року війни українське суспільство зазнає серйозних соціально-психологічних труднощів. Звичний стрес, емоційне виснаження та песимістичні очікування щодо перспектив розвитку військово-політичної ситуації кидають серйозний виклик стійкості українців. Колективна травма і відчуття вразливості провокують нездорову агресивну реакцію на найменші подразники. У зв'язку з цим можна висловити обережне побоювання, що позитивні тенденції попереднього періоду не обов'язково мають незворотний характер. Не можна виключити, що для деяких українців антисемітизм може стати привабливим способом каналізувати власну фрустрацію у разі негативного сценарію ходу війни або ж примусу до припинення бойових дій на важких для України умовах. Тому особливо важливим є продовжувати системне спостереження за ситуацією, щоб ніякий розвиток подій не застав єврейську громаду зненацька.

За останні три роки не було зафіксовано жодного випадку, коли антисемітизм був мотивом фізичного насильства. Щоправда, був задокументований випадок, коли побутова сварка, яка почалася щодо претензії до паркування автомобіля, супроводжувалася антисемітськими образами.

– 31 березня 2022 р. в Івано-Франківську у бійці постраждав голова єврейської громади Ігор Перельман. Йому було завдано три ножові поранення [Гурій, 2022a]. За свідченнями потерпілого, нападник використав образи на адресу євреїв. У багатьох джерелах напад був названий антисемітським. Проте, з урахуванням контексту, це не очевидно. Сварка між потерпілим і дружиною нападника виникла на суто побутовому ґрунті (через те, що машина, припаркована потерпілим, нібито заважала іншим людям; схоже, що машина дійсно короткотерміново була припаркована не найкращим чином через те, що вона була завантажена гуманітарною допомогою, яку потрібно було розвантажувати). Нападник, на його думку, заступився за дружину [Гурій, 2022b].

Якщо порівняти наявну інформацію про злочини на ґрунті антисемітизму з відповідними даними за попередні роки, то, як говорилося вище, ми побачимо значне скорочення кількості зафіксованих інцидентів.

Так, згідно з даними Вааду України, у 2004 р. було зафіксовано 15 випадків антисемітського вандалізму, 2005 р. – 13, 2006 – 21, 2007 – 20, 2008 – 13, 2009 – 19, 2010 – 16, 2011 – 2013 рр. – по 9 випадків, 2014 р. – 23, 2015 – 22, 2016 – 19, 2017 р. – 24 випадки, 2018 р. – 12 випадків, 2019 р. – 14 випадків, 2020 – 10 випадків. У 2021 році, згідно з даними Групи моніторингу прав національних меншин, було задокументовано 14 випадків антисемітського вандалізму.

Унаслідок насильницьких інцидентів на ґрунті антисемітизму за попередні роки постраждали: у 2004 р. – 8 осіб, 2005 – 13, 2006 – 8, 2007 – 8, 2008 – 5, 2009 – 1, 2010 р. – 1 особа, 2011 р. не було зафіксовано насильства на ґрунті антисемітизму, у 2012 р. – 4 особи (внаслідок трьох інцидентів), 2013 – 4, 2014 – 4, 2015 – 1, 2016 р. – також 1 людина. У 2017–2019 роках жодного випадку насильства на ґрунті антисемітизму не було зафіксовано. У

2020 році було зафіксовано чотири випадки антисемітського насильства, у 2021 – три (під час яких постраждали щонайменше чотири особи).

Інформація, яку було зібрано єврейською громадою та правозахисними громадськими організаціями, корелює з офіційними даними Національної поліції України. За даними міністра внутрішніх справ Ігоря Клименка, у 2020 р. в Україні національна поліція відкрила 18 кримінальних проваджень щодо антисемітизму, у 2021 році – 13, у 2022 році – 12 [*Кількість проваджень*…, 2023]. Необхідно пояснити, що офіційна статистика включає справи, що стосуються антисемітської мови ворожнечі – того, що мовою українського Кримінального кодексу називається "національною чи релігійною ворожнечею чи ненавистю", "приниженням національної честі та гідності або образою почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями" (склад злочину, передбачений статтею 161 Кримінального кодексу). Переважна більшість таких кримінальних справ не доходить до суду. Однак показово, що офіційна статистика відображає ту саму тенденцію, яку зафіксував моніторинг.

Очевидно, що повномасштабна війна призвела до різкого скорочення проявів антисемітизму в Україні. Ймовірно, попередні два роки свій деякий вплив справила і пандемія COVID-19, проте її вплив був неоднозначним. У будь-якому разі ретроспективний розгляд даних за попередній період показує, що тенденція зменшення кількості проявів антисемітизму почалася раніше. Очевидно, ковід і особливо війна прискорили природні довгострокові процеси.

Проте українське суспільство в контексті війни зазнає значного стресу. Загальні виклики, з якими Україна цілком імовірно зіткнеться у найближчому майбутньому, можуть негативно вплинути й на ситуацію з антисемітизмом.

4. Політичний контекст; позиція влади

4.1. Росія

Можна без перебільшення констатувати, що за майже три роки повномасштабної війни антисемітизм став помітною частиною російського офіційного дискурсу.

Експлуатація єврейського походження Президента України Володимира Зеленського, образ якого було майже демонізовано в офіційному дискурсі, спричинив легітимацію антисемітизму в російському публічному просторі. Це сталося у контексті загальної радикалізації пропагандистської риторики. Різкість висловлювань і рівень агресивності висловлювань, як і усних виступів перших осіб країни, і у державній пропаганді загалом, безпрецедентно зросли.

Треба сказати, що спочатку, невдовзі після перемоги на президентських виборах у 2019 р., етнічне походження нового Президента України сприймалося в Москві скоріше як позитивний фактор. Поряд із походженням з індустріального російськомовного регіону та соціалізацією в російськомовному середовищі єврейство Володимира Зеленського давало підставу противникам українського національного проєкту бачити в новому президенті природного союзника у боротьбі з "бандерівцями". Очікувалося, що новий український лідер, який побудував свою виборчу кампанію на контрасті з націоналістичним ухилом попереднього президента Петра Порошенка, стане більш зручним партнером для Кремля. Коли ці надії не виправдалися, єврейство Володимира Зеленського почало експлуатуватись у російській пропаганді з використанням антисемітських стереотипів. Причому до подібних мотивів почали звертатися вже не лише маргінальні російські етнонаціоналісти (яким і уявного єврейства Петра Порошенка було достатньо, щоб дати волю своїй антисемітській фантазії), а й мейнстримні діячі.

Ще до початку повномасштабного вторгнення, у січні 2022 р., Марґаріта Сімоньян розмістила у своєму телеграм-каналі жарт, заснований на старій пародії "95-го кварталу" на фільм "300 спартанців" [Симоньян, 2022]. У пості головна редакторка "Russia Today" поєднала ролик, у якому Зеленський-комік у сатиричному образі царя Леоніда прощається зі стереотипною єврейською матір'ю, йдучи на війну, з фотографіями Зеленського-президента у військовій формі. З підпису до поста випливало, що М.Симоньян знущається з нібито сміховинної ідеї "нападу Росії на Україну" (до якого, як виявилося, насправді залишався рівно один місяць). У пості також очевидно експлуатувалася нібито комічна ситуація єврея-військового лідера (який до того ж був наляканим нібито ним

самим вигаданою неправдивою загрозою). Те, що антисемітський підтекст був зрозумілим принаймні для частини аудиторії, стає видно з переказу цього жарту, наприклад, православно-націоналістичним телеканалом "Царьград" [*Зеленский идёт на войну*…, 2022].

Але, звичайно, особливого масштабу нав'язлива згадка про єврейське походження українського президента набула в російській державній пропаганді після 24 лютого 2022 р., причому публічну легітимацію цій антисемітській риториці додав президент Росії В. Путін.

16 червня 2022 р., виступаючи на економічному форумі в Санкт-Петербурзі, В. Путін, пославшись на своїх "друзів-євреїв", назвав Володимира Зеленського "ганьбою єврейського народу" [*Пленарное заседание*…, 2023]. "Це не жарт, не іронія, розумієте?", підкреслив російський президент важливість свого висловлювання, і далі пустився в міркування про "поставлених на п'єдестал" "неонацистів" і "послідків Гітлера".

5 вересня 2022 р. В. Путін знову повернувся до цієї теми, заявивши: "Західні куратори поставили на чолі сучасної України людину – етнічного єврея, з єврейським корінням, з походженням єврейським… Це робить всю ситуацію надзвичайно огидною тим, що етнічний єврей прикриває героїзацію нацизму і прикриває тих, хто очолював в свій час Голокост на Україні" [*Путин назвал отвратительным*..., 2023].

Немає, мабуть, сенсу докладно розбирати маніпуляції, які дозволяє собі російський президент, щоб переконатися в тому, що меседжі, що транслюються ним, можуть інтерпретуватися як антисемітські. Достатньо констатувати, що саме з подачі В.Путіна абсурдна та блюзнірська асоціація єврейства з "нацизмом" стала нав'язливо повторюватись у російській пропаганді.

Прикладів можна навести безліч. Обмежимося найхарактернішим. Буквально наступного дня, 6 вересня 2022 р., не втримався від антисемітських натяків один із головних російських пропагандистів В. Соловйов: "Коли єврей Блінкен приїжджає відвідати єврея Зеленського, щоб обговорити дії де-факто нацистських військ проти Росії, це багато про що говорить" [Карпентер, 2023].

У цьому ж контексті прозвучало резонансне висловлювання російського міністра закордонних справ С. Лаврова, який заявив 1 травня 2022 р. в інтерв'ю італійській телекомпанії «Mediaset», що "Гітлер мав єврейську кров", а "найзатятіші антисеміти, як правило, євреї" [*Интервью Министра*…, 2022]. Це абсурдне твердження, як і висловлювання В. Путіна, покликане було якимось чином пояснити парадоксальні звинувачення Кремля на адресу Української держави, яку очолює етнічний єврей, у нацизмі. Замість вибачень за відверто антисемітські висловлювання міністра, МЗС РФ 3 травня звинуватило уряд Ізраїлю у "підтримці неонацистського режиму в Києві". У заяві було продовжено лінію на звинувачення євреїв (уже не лише одного Володимира Зеленського) у тому, що вони "брали участь у злочинах нацистів", а зараз нібито "„успішно" прикривають" своїм походженням (тобто, мабуть, нічого спеціально для цього не роблячи, просто фактом свого єврейства) "натуральних неонацистів, духовних та кровних спадкоємців катів свого народу" [*Российский МИД*…, 2022]. Серед іншого, заслуговує на увагу пасаж про "кровних спадкоємців катів". Оскільки кровні спадкоємці згадані поряд із "духовними" (тобто, напевно, ідеологічними?), схоже, МЗС РФ сповідує ідею, що за нацистські злочини несуть відповідальність народи (причому, виходячи з тексту, йдеться про народи України та Латвії; Німеччина чи німці у заяві не згадуються), і ця колективна відповідальність передається у спадок.

Класичний шаблон використання антисемітизму в політичній пропаганді полягає в тому, що згадка реального або уявного єврейського походження опонента, або якихось його зав'язків з євреями, має його дискредитувати через наявність в аудиторії негативного ставлення до євреїв. Проте у сучасній Росії внаслідок підбурювальної пропаганди негативне ставлення до України настільки явно домінує, що, схоже, схема починає працювати у зворотному напрямі. Це євреїв дискредитує той факт, що представника їхнього народу було обрано Президентом України. У російському пропагандистському наративі тепер асоціація з Україною кидає тінь на єврейство, а не навпаки.

Характерним прикладом тут може бути стаття О. Павлова, який на той момент був помічником секретаря Ради безпеки Російської

Федерації, опублікована у жовтні 2022 р. у популярному тижневику "Аргументи і факти". Автор стверджував, що "ті, хто має владу в Києві, першими перетворилися на войовничих фанатиків, чиї погляди прямо протилежні поглядам нормальних людей. [...]. Ігор Коломойський – любавицький хасид, хабадист, прихильник ультраортодоксального релігійного руху. Головним життєвим принципом любавицьких хасидів є перевага прихильників секти над усіма націями та народами. До цього руху належить і низка інших українських олігархів, зокрема Віктор Пінчук – зять другого Президента України Кучми, автора книги „Україна – не Росія”" [Павлов, 2022]. Схоже, що з логіки автора випливає, ніби констатація того, що Україна та Росія – це різні країни, можлива лише внаслідок деструктивного впливу єврейських "войовничих фанатиків, погляди яких протилежні поглядам нормальних людей".

Асоціація єврейства з Україною, що сприймається негативно, виявляє себе іноді в зовсім гротескних формах. Так, під двері квартири колишнього головного редактора радіостанції "Ехо Москви" О. Венедиктову підкинули свинячу голову в перуці, що нагадує зачіску журналіста, а на самих дверях приклеїли наклейку із зображенням тризуба, як на українському малому гербі, та написом "Judensau" [*К квартире*…, 2022], тобто "єврейська свиня", чи, точніше, "єврейська свиноматка". Юдензау – це поширений у середньовічній Європі антиєврейський сюжет образотворчого мистецтва, зокрема сакрального [Madigan, 2005].

Для кращого розуміння контексту, який дозволив легітимувати антисемітизм у публічній риториці, варто додати, що повномасштабна війна взагалі сприяла проникненню "низького" стилю висловлювань у виступи публічних керівників країни, включаючи президента. В. Путін і раніше не цурався виразів типу "мочити в сортирі", а також нав’язливого звернення до анальної теми (як характерний приклад можна згадати враження школярів, яких вразили про "гумову попу" в ході розмов зі школярами "про головне" [Пономарёва, 2022]). На тлі війни вербальна брутальність російського лідера стрімко прогресувала. Дослідник російської політичної культури А. Перцев стверджує: В. Путін "все частіше

використовує в публічних виступах розв'язний стиль Пригожина, поєднуючи його з кухонними міркуваннями про англосаксів та гнилий Захід. Занурення президента у „низи" стає небезпечним процесом. Його лексика та манера поведінки маргіналізуються" [Перцев, 2022].

Деякі низькопробні антисемітські репліки В. Путіна слід, мабуть, розуміти саме в цьому контексті, такі, наприклад, як твердження, що колишній глава РАО ЄЕС Анатолій Чубайс "уже не Анатолій Борисович, а Мойша Ізраїлевич якийсь" (у цьому ж пасажі російський президент вжив просторічні вислови "втік" та "нафіга це треба") [*Путин назвал Чубайса*…, 2023].

Атмосфера дозволеності різких виразів підтримується численними пропагандистами режиму. Наприклад, М. Симоньян так прокоментувала хибну інформацію російських спецслужб про те, що ісламісти, які вчинили терористичний акт у концертному залі "Крокус" у Москві, нібито діяли на замовлення української влади: "організація, що називає себе ісламським вілайятом, обслуговує, образно висловлюючись, яхудську свиню з Кривого Рогу" [Симоньян, 2025]. З одного боку, текст претендує на те, щоб описати, як начебто могли б назвати Президента України терористи, які самі є малосимпатичними авторці тексту. З іншого боку – це твердження повністю є плодом фантазії авторки, яка знайшла таким чином можливість назвати Володимира Зеленського єврейською свинею, але "ніби" не від свого імені.

Останнім на момент написання статті яскравим прикладом (і, схоже, поки що кульмінацією) у низці антисемітських висловлювань В. Путіна стала його пресконференція 19 грудня 2024 р., присвячена підсумкам року, що минав. Відповідаючи на запитання про долю "Русской православної церкви" в Україні, російський лідер пішов у міркування про характер київської влади: "Це люди взагалі без жодної віри, безбожники. Вони – етнічні євреї, але хто їх бачив у синагозі? На мою думку, в синагозі їх ніхто не бачив. Вони начебто і не православні, бо в церквах також не бувають. Вони точно не прихильники ісламу, тому що й у мечеті вони навряд чи

з'являються. Це люди без роду, без племені. Їм нічого не дороге, те, що дороге нам та переважній частині українського народу" [*Итоги года*…, 2024].

У цьому виступі В. Путін зумів у стислій формі артикулювати цілу низку тез, що відсилають до багатої антисемітської традиції – починаючи від тези про євреїв-безбожників і гонителів церкви та закінчуючи прямою апеляцією до образу безрідних космополітів часів сталінської пропаганди. З урахуванням ширшого контексту висловлювань і символічних дій В. Путіна, включаючи його зустрічі з російськими рабинами чи участь у церемоніях на кшталт запалювання ритуальних свічок, можна заперечити, що у російського президента неприйняття викликає лише зневіра, а власне до юдаїзму він не має негативних почуттів чи навіть симпатизує (як, власне, стверджується у його збірці "Від першої особи", де містяться його дитячі (ймовірно, як мінімум частково сконструйовані) спогади про літніх побожних євреїв-сусідів у комуналці в Санкт-Петербурзі). Проте насправді твердження про деструктивну роль етнічних євреїв "без роду і племені", які ні в що не вірять, навіть при висловленні симпатії до єврейської релігійної традиції, є однією з базових версій антисемітського світогляду. Багато консервативних авторів, які декларували повагу до будь-якої традиційної релігії, саме в євреях бачили джерело секуляризму, руйнування традиційних цінностей та всіх негативних моментів, пов'язаних з модернізацією [Лихачев, 2000].

Зрозуміло, твердження глави російської держави не витримують жодної перевірки щодо відповідності фактам. Хоча Володимир Зеленський (якщо, звичайно, йдеться персонально про нього) справді дистанціюється від релігійних організацій, він безумовно бував і в синагозі, і в храмі, і в мечеті, два останні роки Президент України бере участь в іфтарах (трапеза розговіння під час посту у священний місяць Рамадан) і т. п. Але найважливішим у наративі В. Путіна, мабуть, є сама фундаментальна картина світу, в якій владу в Україні узурпували "етнічні євреї". Незрозуміло, власне, про кого ще йдеться, крім особисто Володимира Зеленського,

самостійність якого російський президент раніше неодноразово заперечував. Чи то російський президент має на увазі "західних кураторів", що є зовсім гротескною антисемітською теорією змови, чи йдеться про якихось абстрактних ворогів, які захопили владу в Україні. Зрозуміло одне: "вони – етнічні євреї", і їм "не дороге, те, що дороге нам та переважній частині українського народу".

Висловлювання глави російської держави становлять надводну частину айсберга ненависницької пропаганди. Наведені вище приклади повторення антисемітських тез президента Марґаритою Сімоньян чи Володимиром Соловйовим – це лише окремі ілюстрації. Без систематичного моніторингу монополізованого державною пропагандою російського інформаційного простору складно уявити масштаби поширення антисемітської ворожнечі. Проте навіть побічне ознайомлення зі змістом політичних ток-шоу і популярних телеграм-каналів, особливо присвячених т. зв. "спеціальній військовій операції", показує, що численні "політологи" і "воєнкори" активно використовують юдофобію часто в перебільшеному або ще більш вульгаризованому вигляді, ніж топпропагандисти.

Інша важлива сфера, в якій російські високопосадовці регулярно дозволяють собі висловлювання, які можуть бути інтерпретовані як антисемітські – це релятивізація Голокосту. По суті, російська державна політика пам'яті побудована на запереченні антиєврейського характеру Голокосту. Характерною є дискусія (хоча за стилем відповіді її можна назвати скоріше сваркою), що розгорнулася на сторінках газети "Коммерсант" між послом Ізраїлю в Росії Симоною Ґальперин та російським МЗС. Пані Ґальперин у своєму першому інтерв'ю після призначення на пост у січні 2024 р. нарікала на те, що "Міжнародний день пам'яті голокосту (так, з малої літери, було опубліковано у виданні – *В. Л.)* поки не є офіційним днем у державному календарі РФ" [*"Я очень верю…",* 2024]. Російське МЗС різко відчитало ізраїльську дипломатку: "Посол Ізраїлю в Росії, що нещодавно прибула до Москви, Ґальперин дозволила собі цілу низку неприйнятних та провокаційних висловлювань на адресу Росії, спрямованих, серед іншого, на спотворення історичних реалій" [*Комментарий МИД РФ*…,

2024]. Зокрема, російське зовнішньополітичне відомство визнало за необхідне вказати послу, що "голокост – це переслідування та масове знищення нацистами представників різних етнічних та соціальних груп".

Власне, це лише один з останніх прикладів публічного використання російським МЗС наративу, на якому офіційна Москва наполягає останніми роками на різних рівнях. Питання про правильну інтерпретацію Голокосту вже було предметом розбіжностей між російським та ізраїльським зовнішньополітичними відомствами у 2022 р., що спонукало директора Департаменту інформації та друку МЗС РФ Марію Захарову написати розлогу статтю "Пам'яті всіх жертв Голокосту", яка була опублікована в "Російській газеті", головному офіційному виданні країни [Захарова, 2023]. Те, що сучасна Німеччина виплачує компенсацію євреям, які пережили Голокост, представниця російського МЗС вважає аморальною сегрегацією та виявом нацистського підходу, як загалом і саму ідею виділення євреїв як окрему категорію жертв. "У нашій країні ми ні Перемогу над фашизмом, ні трагедію знищення нацистами людей не ділимо за національною ознакою", гордо проголошує Марія Захарова, і різко критикує посла Ізраїлю в Україні Михайла Бродського, який нібито "виправдовує неонацистський режим".

Заперечення того факту, що Голокост був політикою знищення саме євреїв, є закономірним наслідком основної тези актуалізованої російської політики пам'яті, яка полягає в тому, що в протистоянні нацизму і радянського / російського народу не було інших дійових осіб, що заслуговують на увагу. У рамках цього гранднаративу, головним об'єктом ненависті нацистів нібито був саме радянський народ. Сучасна російська історіографія намагається зробити стосовно Голокосту те, що отці християнської церкви в ранньому середньовіччі здійснили стосовно юдаїзму: привласнити собі єврейську історичну спадщину (Біблію, пророків, єрусалимський храм тощо) і пов'язаний з ним символічний капітал. Самим євреям при цьому відмовляється у праві претендувати на цю спадщину. В історії християнства ця ідея називається "доктриною заміщення"

(Римсько-католицька церква відкинула її на Другому ватиканському соборі). Сучасна російська державна ідеологія претендує на те, щоб здійснити щось схоже з пам'яттю про Голокост [Ліхачов, 2023].

Як стверджує В. Путін і повторюють за ним численні офіційні особи та пропагандисти, нацизм прагнув знищити насамперед саме радянський народ (євреї ж цілком можуть бути "співучасниками злочинів нацистів", як стверджується в заяві російського МЗС від 3 травня 2022 р., що була процитована вище). Кремль здійснює кричущу у своєму цинізмі культурну апропріацію Голокосту.

Ця теза пов'язана не тільки з періодом Другої світової війни, вона набуває позачасового характеру. Священний обов'язок знищення нацизму ("денацифікації") оголошується місією російського народу. Відтіснивши антисемітизм на задній план, сучасна російська інтерпретація нацизму оголошує саме русофобію його основною характерною рисою. Відповідно, слушне й протилежне: все, що Кремль вважає "русофобським", водночас є "нацистським".

Так, спроби коаліції західних країн надати підтримку Україні, яка зазнала російська агресія, міністр закордонних справ Росії Сєрґєй Лавров інтерпретує як "Захід хоче остаточно розв'язати російське питання" [*Запад хочет*…, 2023]. За його словами, "західні лідери" нібито прагнуть цього "так саме, як Гітлер хотів остаточно вирішити „єврейське питання"". Приклади можна продовжувати нескінченно – цій ідеї відводиться міцне місце у російській пропаганді.

Використання дедалі відвертіших елементів антисемітизму стало логічним наслідком ширшої ідеологічної еволюції, яку переживає кремлівський режим унаслідок повномасштабного вторгнення в Україну. З великою ймовірністю, ця тенденція набуде продовження і в 2025 році.

4.2. Україна

Як було згадано вище, за пів року до початку повномасштабної російської агресії в Україні розпочалася зміна законодавства, спрямована на уточнення та посилення відповідальності за прояви антисемітизму. Рамковий Закон України "Про запобігання та

протидію антисемітизму в Україні" [Про запобігання та протидію…, 2021] було ухвалено у вересні 2021 року. Його ухвалення вітала більша частина українських єврейських організацій, зокрема, Об'єднана єврейська община України [*Опубликован отчёт*…, 2022] (лунала, щоправда, і серйозна критика [*Запрет*…, 2021; Лихачев, 2021]). Серед іншого, законом офіційно вводилося визначення антисемітизму, засноване на робочій дефініції, розробленій Міжнародним альянсом пам'яті жертв Голокосту. Важливим елементом цього визначення стало включення антиізраїльських проявів до поняття антисемітизму. Пізніше, у другій половині лютого 2022 р., парламент схвалив відповідні цьому Закону поправки до Кримінального кодексу України [Про запобігання та протидію…, 2021]. Щоправда, вони так і не набули чинності. Закон був ухвалений за кілька днів до початку повномасштабного російського вторгнення і, ймовірно, тому не був підписаний Президентом України (схоже, з урахуванням динаміки тих днів, про нього просто забули). Насправді, для покращення ситуації з кваліфікацією злочинів на ґрунті ненависті та притягненням до відповідальності винних потрібно внести значно серйозніші зміни до Кримінального кодексу. Обговорення різних проєктів триває в експертному середовищі понад десять років; необхідність гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами в останній рік надала другого подиху цій дискусії.

На початку 2025 р. були ініційовані обговорення змін до Закону "Про протидію антисемітизму", які мають бути спрямовані на конкретизацію та деталізацію зобов'язань держави. Зокрема, планується визначити орган, відповідальний за координацію зусиль державних органів у протидії всім проявам антисемітизму [*ДЕСС запрошує*…, 2025].

18 липня 2024 року Україна разом із 38 іншими країнами та міжнародними організаціями приєдналася до Глобальних рекомендацій щодо протидії антисемітизму, запропонованих Сполученими Штатами [*Online Press Briefing*…, 2024].

5. Ставлення до Ізраїлю після 7 жовтня 2023 року; вплив антиізраїльських настроїв на антисемітизм

5.1. Росія

Ставлення до Ізраїлю зазнало за останні три роки драматичної зміни в Росії, причому це стосується як офіційної риторики на державному рівні, так і громадської думки (щоправда, в умовах тотального домінування державної пропаганди в інформаційному просторі це не дивно). З певною часткою спрощення можна сказати, що раніше російська еліта симпатизувала Ізраїлю, підтримувала тісні зв'язки з його керівництвом та у багатьох аспектах співпрацювала. Різні зовнішньополітичні міркування змушували Кремль формально дотримуватися балансу, який дозволяв Росії видаватися нейтральною і рівновіддаленою стороною у близькосхідному конфлікті. У громадських настроях підтримка Ізраїлю домінувала. Така ситуація склалася внаслідок дії сукупності факторів, які ми аналізуватимемо не детально, обмежившись констатацією.

Ця ситуація почала поступово змінюватися раніше, приблизно десять років тому, на тлі погіршення відносин Росії зі Сполученими Штатами та всім цивілізованим світом через окупацію Криму, з одного боку, та зміцнення співпраці з Іраном та близькосхідними терористичними угрупованнями, з іншого. Повномасштабна війна з Україною стала найпотужнішим каталізатором цієї тенденції.

Для кращого розуміння суті змін, що відбулися, слід враховувати ідеологічну рамку глобального геополітичного протистояння із Заходом, яке нібито має для Росії екзистенційний характер. Ця ідея набуває для російського керівництва нав'язливого характеру, служить критерієм для вибору лінії політичної поведінки, визначення дружніх та недружніх (у Росії це є формалізованим списком) країн, вона ж стала головним обґрунтуванням для нападу на Україну. Ізраїль, як і Україна, сприймається як частина західного світу. Якщо раніше в російському сприйнятті можливі були півтони і сукупність різних факторів могла врівноважувати в очах російського керівництва факт військово-політичного союзу США та Ізраїлю, то після 24 лютого геополітична дихотомія стала категоричною.

Ще п'ять років тому, у 2019 р., на будівлі штаб-квартири панівної ізраїльської партії "Лікуд" перед виборами могли вивісити

як рекламний величезний банер, на якому прем'єр-міністр Біньямін Нетаньяху тисне руку В. Путіну. У свою попередню каденцію ізраїльський прем'єр справді зустрічався з російським президентом частіше, ніж з будь-яким іншим лідером іноземної держави, і ніколи не відмовлявся від участі у важливих для кремлівського диктатора пропагандистських діях – від участі з георгіївською стрічкою на лацкані піджака в ході "Безсмертного полку" Червоною площею в Москві [Гостев, 2019] до допомоги в організації бенефісу В. Путіна в меморіалі Яд ва-Шем у Єрусалимі [Ліхачов, 2020].

Сьогодні це не є можливим, але зовсім не через прагнення Ізраїлю дистанціюватися після 24 лютого від токсичного лідера країни, яка розв'язала агресивну війну, а внаслідок рішення самої Москви дистанціюватися від Ізраїлю після 7 жовтня 2023 р. Ізраїль, зі свого боку, намагався, як міг, зберегти нейтрально-приязні відносини з Росією, прикриваючись різними приводами – то присутністю російської армії в Сирії, то здатністю Москви вплинути на Тегеран, то необхідністю дбати про інтереси єврейської громади Росії. Свою роль відігравали, звісно, особисті стосунки між Володимиром Путіним та Біньяміном Нетаньяху, які, схоже, добре розуміли одне одного.

Проте логіка геополітичного протистояння, ініційованого Москвою, внесла корективи. Ізраїль, який, безумовно, є частиною західного світу у військово-політичному сенсі, хай і своєрідною, попри задекларований керівництвом єврейської країни нейтралітет у російсько-українському протистоянні, став описуватися в державній пропаганді в дедалі більше негативних тонах. Політичне зближення з Іраном, який став цінним військово-технічним союзником Росії, сприяло цьому.

Після 7 жовтня і початку операції "Сталеві мечі" Росія свідомо обрала стратегію стати одним із найгучніших критиків дій Ізраїлю у світі [Черны, 2023]. Це рішення, безумовно, було продиктоване бажанням отримати дивіденди в країнах, як висловлюється кремлівська пропаганда, "глобальної більшості" [Баунов, 2023].

Загострення почуття солідарності мусульман з палестинським народом, підігріте антисіоністською підбурювальною пропагандою, яка стала частиною офіційного російського інформаційного

дискурсу, підштовхували радикально налаштовану частину суспільства до протиправних дій. Офіційна пропаганда викликала в агресивно налаштованих учасників "низових" рухів хибне відчуття, ніби держава терпимо ставиться до антиізраїльської та антисемітської активності або навіть неявно заохочує її. Саме в цьому контексті стали можливими такі інциденти, як описаний вище погром в аеропорту та терористичні напади.

Як згадувалося вище, найгострішої форми у жовтні 2023 р. набули виступи в республіках Північного Кавказу.

У дагестанському Хасав'юрті 28 жовтня 2023 р. натовп шукав ізраїльтян у готелях "Київ" та "Фламінго". Адміністрація останньої вивісила у себе на дверях оголошення, повідомляючи, що "іноземцям – громадянам Ізраїлю (євреям) вхід суворо заборонено" [*"По номерам…",* 2023].

Позицію влади щодо публічних виявів антисемітизму після 7 жовтня в ряді випадків можна розцінити як потурання. Наприклад, 28 жовтня в Карачаєво-Черкесії до мітингувальників перед будинком уряду в Черкеську, які вимагали виселити з республіки всіх євреїв, вийшов співробітник адміністрації і, за свідченням журналіста, "намагався пояснити, що законних підстав когось виселяти у влади немає", та запрошував представників мітингувальників зайти для обговорення їхніх вимог [Ларинцева, 2023]. На відеозапису знято, як чиновник, вислухавши вимогу протестувальників, просить їх визначитися, хто в них буде головний, щоб поговорити з ним. "У нас всі головні", відповідали йому мітингувальники [*Жители КЧР*…, 2023]. Вище вже цитувався глава Дагестану з його м'якою реакцією на погром в аеропорту Махачкали. Ще більш кричущим бачилося нагородження президентом Росії орденом "За заслуги перед Вітчизною" I ступеня міністра з національної політики та справ релігій Дагестану Енріка Муслімова через півтора тижні після антисемітських заворушень [*Путин наградил*…, 2023].

Навіть у Санкт-Петербурзі фіксувалися, наприклад, випадки, коли водії таксі, побачивши на пасажирах елементи одягу, що свідчать про належність до ортодоксального юдаїзму, відмовлялися їх вести і змушували вийти з машини [Ершов та Грибанов, 2024].

Соціологічні опитування зафіксували різкий перелом у сприйнятті Ізраїлю громадською думкою. За кілька років позиція середньостатистичного російського респондента еволюціонувала від умовної позиції "Ізраїль – наш союзник у боротьбі зі спільним ворогом, тероризмом ісламізму" до "Ізраїль – союзник наших ворогів, які хочуть нас знищити".

5.2. Україна

Українському суспільству властиве абсолютно некритично-позитивне, майже захоплене ставлення до Ізраїлю. Єврейська держава бачиться зразком успіху, який заслуговує наслідування, попри екзистенційну загрозу, що постійно нависає над країною. Крім того, вороги Ізраїлю – Іран та різні терористичні угруповання – є союзниками Росії, екзистенційного супротивника України. Вже одного цього достатньо для того, щоб українці вважали, що єврейська держава перебуває на тому самому боці умовної лінії фронту, що й вони, навіть якщо уряд Ізраїлю послідовно ухиляється від участі в будь-якому форматі в наданні Україні військово-технічної підтримки [Лихачев, 2022].

Терористична атака ХАМАСу 7 жовтня 2023 р. викликала в Україні сплеск солідарності з Ізраїлем та єврейським народом [Likhachev, 2023]. Уже ввечері того ж дня у Києві та інших великих містах на електронних рекламних табло у публічних місцях почали демонструвати прапори Ізраїлю. 11 жовтня 2023 року в Києві пройшли масові заходи (мітинг та молитва) на підтримку народу Ізраїлю.

Мабуть, єдиним помітним публічним виявом солідарності з палестинським народом, що переходить до антиізраїльської пропаганди, став колективний лист, опублікований у маргінальному онлайн-виданні "Спільне", відомому ліворадикальною позицією [*Український лист…,* 2023]. Матеріали, які можуть бути названі антисемітськими, публікувалися в цьому контексті лише на зовсім маргінальних ресурсах, на кшталт телеграм-каналу української філії партії ісламістів Хізб ут-Тахрір.

Отже, останні три роки ситуація з антисемітизмом у Росії та в Україні зазнала значних змін. При цьому досить очевидно, що вона розвивається у двох країнах у різні боки. Це тим більше заслуговує на увагу, що раніше попри збройний конфлікт, який триває з 2014 р., і різницю в політичній системі та суспільних настроях прояви антисемітизму значною мірою можна було схарактеризувати загальними майже для всього пострадянського простору.

У Росії через загальну логіку пропагандистського забезпечення агресії проти України антисемітизм посів міцне місце в державній ідеології. У масовій свідомості стався перелом у суспільних настроях щодо близькосхідного конфлікту – Ізраїль втратив симпатії більшості росіян. Найбільш агресивні прояви антисемітизму, аж до терористичних актів, пов'язані насамперед із радикальними ісламістськими групами.

В Україні кількість антисемітських інцидентів помітно знизилася, а зафіксовані випадки здебільшого мають менший характер, ніж раніше. Держава зміцнила законодавчу базу у сфері боротьби з антисемітизмом, підвищився рівень розкриття антисемітських злочинів. Українці відчувають солідарність із народом Ізраїлю. Проте загальні виклики, з якими Україна цілком імовірно зіткнеться у найближчому майбутньому, можуть негативно вплинути й на ситуацію з антисемітизмом.

Бібліографічні посилання

Акт вандалізму: Синагогу в Миколаєві облили червоною фарбою. (2023, Жовтень 26). Federation of Jewish Communities of Ukraine. https://www.facebook.com/fjcukr/posts/pfbid02R9gJcHabBX1g2Ad5vNZMmEMizGhG6pTsE55WqHNxjUSnsXZ8WSF71rBavGN79mo4l

Антисемітизм в Україні. (2021). Звіт за 2021 рік. Об'єднана єврейська община України. https://jew.org.ua/images/pdf/AntisemitismUKR2021_compressed%20(1).pdf

Вандали розмалювали графіті фасад синагоги в Івано-Франківську. (2024, Листопад 22). Офіційний канал Об'єднаної єврейської общини України – найбільшої всеукраїнської єврейської організації. https://t.me/UJCUkraine/696

В "ДНР" і "ЛНР" процвітає антисемітизм. (2015, Листопад 8). ZMINA. https://zmina.info/news/v_dnr_i_lnr_procvitaje_antisemitizm-2/

Група моніторингу прав національних меншин. (2023, Вересень 2). https://www.facebook.com/KnguUa/posts/pfbid037Hi9rZGKEeNPpTiDmdSzAkoevVffuC3jf2dTkfk3zmzHm58TWY25msghQHE4vZGxl

Гурій, Р. (2022a, Березень 30). Директор франківської єврейської общини отримав ножові поранення у центрі міста. Нападника знайшли. *GALKA.IF.UA*. https://galka.if.ua/direktor-frankivskoi-ievrejskoi-obshhini-otrimav-nozhovi-poranennya-u-czentri-mista-napadnika-znajshli/

Гурій, Р. (2022b, Березень 31). З'явилися фото і подробиці інциденту за участі директора єврейської громади Франківська. *GALKA.IF.UA*. https://galka.if.ua/zyavilisya-foto-i-podrobiczi-inczidentu-za-uchasti-direktora-ievrejskoi-gromadi-frankivska/

ДЕСС запрошує до громадського обговорення проєкту закону. (2025, Січень 10). Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. https://dess.gov.ua/dess-zaproshuie-do-hromadskoho-obhovorennia-proiektu-zakonu/

Журавель, М. (2023, Квітень 3). На Закарпатті затримали російського агента-антисеміта: закликав до знищення євреїв. *ТСН*. https://tsn.ua/ato/na-zakarpatti-zatrimali-rosiyskogo-agenta-antisemita-zaklikav-do-znischennya-yevreyiv-foto-2299768.html

Кількість проваджень за антисемітизм в Україні знизилась до 12 за рік – міністр. (2023, Лютий 18). Єврейська конфедерація України. https://jcu.org.ua/news/kjf-2023-kilkist-provadzhen-za-antisemitizm-v-ukraini-znizilas-do-12-za-rik-ministr

Кошарська, О. (2022, Вересень 27). Хмельничанин намалював свастику на будівлі синагоги. Його судили. *Всім.ua – Хмельницький*. https://vsim.ua/Kryminal/hmelnichanin-namalyuvali-svastiku-na-budivli-sinagogi-yogo-sudili-11683069.html

Ліхачов, В. (2020, Квітень 20). "Війни пам'яті": як Путін в Єрусалимі свій бенефіс провів і навіщо йому перенесення перемоги над Японією. *Історична правда*. https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/20/157366/

Ліхачов, В. (2023, Серпень 14). Як Росія інструменталізує Голокост. *Історична правда.* https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/08/14/163024/

Місрад га-Тфуцот. Га-Антішеміют бішнат. (2022). https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/file_diaspora/he/anti-semitism_anti_2022.pdf

Міцкевич, А. (2024, Листопад 28). Ужгородець уник покарання за антисемітські написи та погрози лідеру єврейської громади. *ZAXID.net*. https://zaxid.net/uzhgorodets_unik_pokarannya_za_antisemitski_napisi_ta_pogrozi_lideru_yevreyskoyi_gromadi_n1598745

На єврейському цвинтарі в Івано-Франківську вандали пошкодили огорожу. (2022, Жовтень 4). ZAXID.NET. https://zaxid.net/na_yevreyskomu_tsvintari_v_ivano_frankivsku_vandali_poshkodili_ogorozhu_n1550655

Поліцейські встановили зловмисника, причетного до пошкодження Менори у Львові. (2025, Січень 2). Головне управління Національної поліції у Львівській області. https://lv.npu.gov.ua/news/politseiski-vstanovyly-zlovmysnyka-prychetnoho-do-poshkodzhennia-menory-u-lvovi

Поліція Миколаєва встановлює причетних осіб до підпалу дверей синагоги. (2024, Грудень 31). Головне управління Національної поліції в Миколаївської області. https://mk.npu.gov.ua/news/politsiia-mykolaieva-vstanovliuie-prychetnykh-osib-do-pidpalu-dverei-synahohy

Поліцейські Полтавщини встановили особу, причетну до пошкодження менори у Кременчуці. (2023, Грудень 14). Головне управління Національної поліції в Полтавській області. https://pl.npu.gov.ua/news/politseiski-poltavshchyny-vstanovyly-osobu-prychetnu-do-poshkodzhennia-menory-u-kremenchutsi

Правоохоронці встановили особи вандалів, що розмалювали синагогу в Івано-Франківську. (2024, Листопад 28). Релігійно-інформаційна служба України. https://risu.ua/pravoohoronci-vstanovili-osobi-vandaliv-shcho-rozmalyuvali-sinagogu-v-ivano-frankivsku_n152489

Правоохоронці затримали чоловіка, який осквернив ханукію у центрі столиці. (2023, Грудень 19). Головне управління Національної поліції у місті Києві. https://kyiv.npu.gov.ua/news/pravookhorontsi-zatrymaly-cholovika-iakyi-oskvernyv-khanukiiu-u-tsentri-stolytsi

Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні. Закон України (2021) (Україна). *Відомості Верховної Ради України, 51*, 419. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20

Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні. Проект Закону про внесення змін до статі 161 Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України (2021) (Україна). *Верховна Рада України.* http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71166

Сисак, І. (2025, Січень 8). Символи і настрої: чи є ознаки зростання антисемітизму в Україні? *Радіо Свобода.* https://www.radiosvoboda.org/a/symvoly-i-nastroyi-chy-ye-oznaky-zrostannya-antysemityzmu-v-ukrayini-/33266149.html

СБУ викрила спецслужби рф на вербуванні українських підлітків для антисемітських провокацій у різних регіонах України. (2023, Жовтень 25). Служба безпеки України. https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/posts/pfbid0KEDKitCT3uqKXeXhi9sYcQJatJzDkz2sCP2jX1s57E24fgSvdn8Vb93JwcYZFigNl

Український лист солідарності з палестинським народом. (2023, Листопад 2). Спільне. https://commons.com.ua/uk/ukrayinskij-list-solidarnosti/

У Лисичанську вандали зруйнували пам'ятний знак жертвам Голокосту. (2022, Січень 19). УНІАН. https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3387783-u-lisicansku-vandali-zrujnuvali-pamatnij-znak-zertvam-golokostu.html

У Рівненському районі за фактом осквернення і руйнування пам'ятника відкрито кримінальне провадження. (2024, Січень 29). Головне управління Національної поліції в Рівненській області. https://rv.npu.gov.ua/news/u-rivnenskomu-raioni-za-faktom-oskvernennia-i-ruinuvannia-pamiatnyka-vidkryto-kryminalne-provadzhennia

Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області, справа № 686/13428/22. Вирок. (2022, Вересень 20). Єдиний державний реєстр судових рішень. https://reyestr.court.gov.ua/Review/106372848

Цієї ночі розбито вікно синагоги у Кропивницькому. (2022, Грудень 12). Офіційний канал Об'єднаної єврейської общини України – найбільшої всеукраїнської єврейської організації. https://t.me/UJCUkraine/551

Чилі К. (2024, Грудень 26). В центрі української держави... *Facebook*. https://www.facebook.com/share/p/1B4qw8YU9K/

Як Росія спекулює на правах меншин для дискредитації України в Радбезі ООН, і де тут тривожні дзвіночки. (2021, Грудень 24). ZMINA. https://zmina.info/articles/yak-rosiya-spekulyuye-na-pravah-menshyn-dlya-dyskredytacziyi-ukrayiny-v-radbezi-oon-i-de-tut-tryvozhni-dzvinochky/

Антисемитизм в России, 2009 – 2010. (2010). Евреи Евразии. https://www.jewseurasia.org/page486

Антисемитизм в России – 2012: доклад. (2012). Евреи Евразии. http://jewseurasia.org/page668

Антисемитизм в России и странах СНГ в 2015 г. (2015). Доклад Экспертной группы еврейской общины России по проблемам антисемитизма.

Антисемитизм в России: итоги 2019 г. (2020, Май). Еврейская панорама, *5*(71). https://evrejskaja-panorama.de/article.2020-05.antisemitizm-v-rossii-itogi-2019-g.html

Бастрыкин, А. (2024, Октябрь 18). Как раскрывали покушения на Прилепина и Татарского и разоблачали Блиновскую. *Комсомольская правда*. https://www.kp.ru/daily/27648/4999196/

Баунов, А. (2023, Октябрь 16). Наложение войн. Как Россия воспользуется обострением на Ближнем Востоке. *Carnegie Politika*. https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/10/nalozhenie-vojn-kak-rossiya-vospolzuetsya-obostreniem-na-blizhnem-vostoke

Белоусов, Е. (2024а, Март 7). ФСБ предотвратила теракт исламистов в московской синагоге. *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6560515

Белоусов, Е. (2024b, Апрель 11). ФСБ сообщила о предотвращении теракта в синагоге в Москве. *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6636973

Вандалы выбили стекла в здании, построенном над могилой Салантера. (2022, Июнь 13). Лехаим. https://lechaim.ru/news/vandaly-vybili-stekla-v-zdanii-postroennom-nad-mogiloj-salantera

В Дагестане напали на православные храмы и синагоги. Что известно. (2024, Июнь 23). BBC News. Русская служба. https://www.bbc.com/russian/articles/cw0004198yjo

В Калининграде пьяный 25-летний бармен нацарапал свастику у входа в синагогу (видео). (2022, Февраль 4). Клопс. https://klops.ru/news/2022-02-14/247826-v-kaliningrade-pyanyy-25-letniy-barmen-natsarapal-svastiku-u-vhoda-v-sinagogu-video

В Краснодарском крае вынесен приговор еще шестерым участникам массовых беспорядков в международном аэропорту "Махачкала". (2024, Декабрь 16). Объединенная пресс-служба судов Краснодарского края. https://t.me/opskuban/1069

В Нальчике (КБР) подожгли еврейский культурный центр. (2023, Октябрь 29). BAZA. t.me/bazabazon/22550

В Новосибирске осквернили памятник военнопленным из Венгрии и Латвии. (2022, Май 9). Сибирь. Реалии. https://www.sibreal.org/a/v-novosibirske-oskvernili-pamyatnik-voennoplennym-iz-vengrii-i-latvii/31841660.html

Гостев, А. (2019, Февраль 26). "Подыграть Путину ради своих". Зачем Нетаньяху вновь летит в Москву. *Радио Свобода.* https://www.svoboda.org/a/29790317.html

Демченко, О. (2022, Январь 28). В Днепре вандалы облили краской памятник жертвам Холокоста (фото). *Днепровская Панорама.* https://dnpr.com.ua/ua/post/v-dnepre-vandaly-oblili-kraskoj-pamyatnik-zhertvam-holokosta-foto

Ершов, А., & Грибанов, В. (2024, Апрель 1). "В современном мире тяжело поддерживать кристально чистые двусторонние отношения". *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/ doc/6608579

Жители КЧР собрались на митинг, они потребовали выселить евреев с их земли. (2023, Октябрь 28). BAZA. https://t.me/bazabazon/22539

Запад хочет окончательно решить "русский вопрос", заявил Лавров. (2023, Январь 18). РИА Новости. https://rutube.ru/video/c7965410d84c95b1640b7d282ca9523b/

Запрет на все плохое. (2021, Февраль 25). Евреи Евразии. http://jewseurasia.org/page18/news68110.html

Захарова, М. (2023, Июль 9). Памяти всех жертв Холокоста. *Российская газета.* https://rg.ru/2023/07/19/pamiati-vseh-zhertv-holokosta.html

Зеленский идёт на войну: как президент Украины стал пародией на самого себя. (2022, Январь 26). Царьград. https://tsargrad.tv/news/zelenskij-idjot-na-vojnu-kak-prezident-ukrainy-stal-parodiej-sam-na-sebja_484590

Интервью Министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова итальянской телекомпании "Медиасет", Москва, 1 мая 2022 года. (2022, Май 1). МИД РФ. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1811569/

Итоги года с Владимиром Путиным. (2024, Декабрь 19). Президент России. http://kremlin.ru/events/president/news/75909

Карпентер, М. (2023, Сентябрь 21). Продолжающаяся агрессия Российской Федерации против Украины. *Миссия США при ОБСЕ*. https://www.osce.org/files/f/documents/f/d/555339.pdf

К квартире Алексея Венедиктова подбросили свиную голову. (2022, Март 24). Медуза. https://meduza.io/news/2022/03/24/k-kvartire-alekseya-venediktova-podbrosili-svinuyu-golovu

Комментарий МИД РФ к интервью посла Израиля в России. (2024, Февраль 5). Коммерсантъ. https://www.kommersant.ru/doc/ 6493651

Лазарев, В. (2022, Май 17). "Больше нет сил": антисемит разбил окно Московской хоральной синагоги. *Ridus.ru.* https://www.ridus.ru/bolshe-net-sil--antisemit-razbil-okno-moskovskoj-horalnoj-sinagogi-387411.html

Ларинцева, А. (2023, Октябрь 29). В Нальчике горел еврейский центр, на его стенах оставили оскорбительную надпись. *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6310211

Лихачев, В. (2020). Инструментализация антисемитизма в контексте российско-украинского конфликта. *Тирош. Труды по иудаике, 20,* 339–351. https://archive.jpr.org.uk/download?id=13111

Лихачев, В. (2021, Июль 8). Законопроект "О предотвращении и противодействии антисемитизму в Украине" работать не будет. *Ваад Украины*. https://vaadua.org/news/zakonoproekt-o-predotvrashchenii-i-protivodeystvii-antisemitizmu-v-ukraine-rabotat-ne-budet

Лихачев, В. (2000). Мифологема о "двух еврействах" в рамках праворадикальных политических идеологий современной России. *Тирош. Труды по иудаике, 4,* 279–287.

Лихачев, В. (2022, Ноябрь 9). Разочаровавший образец. Готов ли Израиль помогать Украине. *Carnegie Politika.* https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2022/11/razocharovavshij-obrazec-gotov-li-izrail-pomogat-ukraine

Локотецкая, М. (2024, Декабрь 1). Братья для террора. *Коммерсантъ*. www.kommersant.ru/doc/7344013

Меликов, С. (2023a, Октябрь 29). *Дорогие дагестанцы*! https://t.me/melikov05/1540

Меликов, С. (2023b, Октябрь 29). *Действия тех, кто собрался сегодня в махачкалинском аэропорту, – грубое нарушение закона!* https://t.me/melikov05/1541

Министерство иностранных дел Российской Федерации. (2022, Май 6). *О проявлениях антисемитизма на Украине.* https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1812039/

НТВ: антисемитизм как пропагандистское оружие против Украины. (2014, Март 30). Евреи Евразии. http://jewseurasia.org/page16/news44168.html

Одинцов, Е. (2022, Июнь 21). В Тверской области мужчина повредил памятник евреям-узникам гетто, разбив звезду Давида. *Газета.ру*. https://www.gazeta.ru/social/news/2022/06/21/17979134.shtml

Опубликован отчёт "Антисемитизм в Украине – 2021". (2022, Февраль 9). Офіційний канал Об'єднаної єврейської общини України – найбільшої всеукраїнської єврейської організації. https://t.me/UJCUkraine/487

Павлов, А. (2022, Октябрь 26). Что варят в "ведьмином котле". На Украине набрали силу неоязыческие культы. *Аргументы и*

факты, 43. https://aif.ru/society/religion/chto_varyat_v_vedminom_kotle_na_ukraine_nabrali_silu_neoyazycheskie_kulty

Перцев, А. (2022, Ноябрь 8). Властитель низов. Как маргиналы становятся образцом для российской власти. *Carnegie Politika.* https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2022/11/lord-of-the-masses-how-russias-fringe-elements-went-mainstream

Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума. (2023, Июнь 16). Президент России. http://kremlin.ru/events/president/news/71445

Пономарёва, А. (2022, Сентябрь 2). Не резиновая попа. Путин поговорил со школьниками "о важном". *Радио Свобода.* https://www.svoboda.org/a/ne-rezinovaya-popa-putin-pogovoril-so-shkoljnikami-o-vazhnom/32015579.html

"По номерам их не пустили". В дагестанской гостинице рассказали о попытке "антиеврейского рейда". (2023, Октябрь 29). Подъём. https://pdmnews.ru/33913/

Путин наградил министра по национальной политике Дагестана – через полторы недели после антисемитских беспорядков. (2023, Ноябрь 9). Радио Свобода. https://www.kavkazr.com/a/putin-nagradil-ministra-po-natspolitike-dagestana-cherez-poltory-nedeli-posle-antisemitskih-besporyadkov/32677553.html

Путин назвал отвратительным, что этнический еврей Зеленский прикрывает героизацию нацизма. (2023, Сентябрь 5). ТАСС. https://tass.ru/politika/18661771

Путин назвал Чубайса "Мойшей Израилевичем", который "удрал и прячется", а Воложу пожелал "здоровья и хорошей жизни в Израиле". (2023, Сентябрь 12). Настоящее время. https://www.currenttime.tv/a/putin-pozhelal-volozhu-zdorovya/32589210.html

Российский МИД обвинил Израиль в "поддержке неонацистского режима в Киеве". (2022, Май 3). Новая газета – Европа. https://novayagazeta.eu/articles/2022/05/03/rossiiskii-mid-obvinil-izrail-v-podderzhke-neonatsistskogo-rezhima-v-kieve-news

Россия: Ненадлежащее реагирование на акты антисемитизма на Северном Кавказе. (2023, Ноябрь 13). Human Rights Watch.

https://www.hrw.org/ru/news/2023/11/13/russia-inadequate-response-antisemitism-north-caucasus

Рыбина, Ю. (2024a, Июнь 24). Небедные люди. *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6789931

Рыбина, Ю. (2024b, Июль 1). Меликов: один из террористов был участником беспорядков в аэропорту. *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6804883

Рыбина, Ю., & Коробов, П. (2024, Июнь 23). Ничего святого. *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6789164

Семерых фигурантов дела о погромах в аэропорту Махачкалы приговорили к реальным срокам. (2024, Декабрь 11). Настоящее время. https://www.currenttime.tv/a/semeryh-uchastnikov-pogromov-v-aeroportu-mahachkaly-prigovorili-k-realnym-srokam/33235846.html

Симоньян, М. (2022, Январь 26). *В московских гостиных угорают над вот этим роликом*. https://t.me/margaritasimonyan/993

Симоньян, М. (2025). *Вот что должны писать террористы по результатам теракта*. https://www.facebook.com/photo/?fbid=3315774512057294&set=gm.1470669666878341&idorvanity=384312395514079

Становая, Т. (2023, Октябрь 30). "Недоразумение" в Махачкале. Почему власть не реагирует на погромы на Кавказе. *Carnegie Politila.* https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/10/why-the-russian-authorities-failed-to-stop-pogroms-in-the-caucasus

Студент готовил в Перми поджог Центральной синагоги и крайкома КПРФ. (2023, Июнь 30). РБК. https://perm.rbc.ru/perm/freenews/649ecdca9a79473e3d173ef4

Суд ликвидировал информационно-аналитический центр "Сова". Он исследовал ксенофобию в России. (2023, Апрель 27). BBC News. Русская служба. https://www.bbc.com/russian/news-65012115

Тамарченко, Е. (2023, Декабрь 2). "Заставили со слезами на глазах орать „Слава России!”". Как ФСБ преследует активистов Карелии, выступающих за независимость республики. *Вот так.* https://vot-tak.tv/81974788/fsb-presleduet-karelo-aktivistov

Троих фигурантов дела о погроме в аэропорту Махачкалы приговорили к восьми годам колонии. (2024, Декабрь 12). Настоящее время. https://www.currenttime.tv/a/troih-figurantov-dela-o-pogrome-v-mahachkale-prigovorili-k-8-godam/33237202.html

Уполномоченный правительства Германии по борьбе с антисемитизмом заявил, что с 7 октября 2023 года страна сталкивается с "цунами" ненависти к евреям. (2024, Октябрь 7). Лехаим. https://lechaim.ru/news/upolnomochennyj-pravitelstva-germanii-po-borbe-s-antisemitizmom-zayavil-chto-s-7-oktyabrya-2023-goda-strana-stalkivaetsya-s-tsunami-nenavisti-k-evreyam/

Участникам беспорядков в аэропорту Махачкалы вынесли первый приговор. (2024, Август 23). РИА Новости. https://ria.ru/20240823/besporyadki-1968004185.html

Ханин, В. (2019a). Антисемитизм и филосемитизм в России и Украине: от эволюции к революции. *Тель-Авив: Центр еврейской диаспоры при Тель-Авивском университете*. https://institute.eajc.org/wp-content/uploads/2019/04/ monography_web.pdf

Ханин, З. Антисемитизм в России и Украине: доклады и полемика. (2019b, Февраль). *Euro-Asian Jewish Policy Papers*, *14*. https://institute.eajc.org/eajpp-14/

Чарный, С. (2015). "Еврейский вопрос" и "украинский кризис" 2014–2015 гг.: проявления антисемитизма и политтехнологические обвинения в антисемитизме. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры, 2*(12), 27–34. https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss24/03Semen%20Charnyj

Челябинец осужден на шесть лет колонии за оправдание терактов в Дагестане. (2024, Декабрь 9). Коммерсантъ. https://www.kommersant.ru/doc/7362512

Черны, М. (2023, Ноябрь 28). ХАМАС ей друг. Как ссора с Израилем изменит позиции России на Ближнем Востоке. *Carnegie Politika.* https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/11/israel-and-russia-the-end-of-a-friendship

Черных, А. (2024, Июнь 26). "Если они хотели нас напугать, то мы пугаться не будем". *Коммерсантъ*. https://www.kommersant.ru/doc/6790808

Членов, М. (2010). Особенности антисемитизма в бывшем СССР. *Евреи Евразии.* http://jewseurasia.org/page478

Шестерых фигурантов дела о погроме в аэропорту Махачкалы приговорили к срокам от семи до восьми лет колонии. (2024, Декабрь 16). Настоящее время. https://www.currenttime.tv/a/rossiya-mahachkala-aeroport-figuranty/33241660.html

Шнирельман, В. (2016). "Майдан" как "Хазарский заговор". *Хазарский альманах, 14*, 285–321. http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/171776/16-Shnirelman.pdf

"Я очень верю в открытый и прямой диалог". (2024, Февраль 4). Коммерсантъ. https://www.kommersant.ru/doc/6492853

Янопольский, М. (2021, Апрель 7). Притеснения евреев усилились на Украине. *LENTA.RU.* https://lenta.ru/news/2021/04/07/antisemitism/

Antisemitic Incidents in France Up 200% This Year, Interior Minister Warns After Attempted Synagogue Arson. (2024, August 26). The Algemeiner. https://www.algemeiner.com/2024/08/26/antisemitic-incidents-france-up-200-this-year-interior-minister-warns-attempted-synagogue-arson/

Greenblatt, J. (2024, July 10). 10/7. A Devastating Loss and Suddenly, a Different World... *Anti-Defammation League.* https://www.adl.org/resources/article/107-devastating-loss-and-suddenly-different-world

Hintermeister, J. (2024, September 7). Se incrementaron en un 44 por ciento los casos de antisemitismo en el país. *El Litoral.* https://www.ellitoral.com/informacion-general/incrementaron-44-ciento-casos-antisemitismo-pais_0_8RNPmN5yFn.html

International Human Rights Movement "World without Nazism". (2015). The White Papers of Hate – 2015. Moscow: Book Club Knigovek. https://civic-nation.org/upload/iblock/a1e/a1e9070cebb784357f350e22d983b240.pdf

Likhachev, V. (2023, Oktober 31). Wiedererkennungseffekt – Die Wahrnehmung Israels in der Ukraine. *Ukraine verstehen.* https://ukraineverstehen.de/wiedererkennungseffekt-die-wahrnehmung-israels-in-der-ukraine/

Madigan, K. (2005). Judensau – in: Richard S. Levy, ed. *Antisemitism: a historical encyclopedia of prejudice and persecution* (1 (A–K)), 387–388. Santa Barbara: ABC-CLIO.

Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2014). White Book on Violations of Human Rights and the Rule of Law in Ukraine. Moscow. https://mid.ru/upload/archive/28781415c6a7b52fd51eae7c2944d4b4.pdf

Nathan, J. (2024). Anti-Jewish Incidents. *Executive Council of Australian Jewry.* https://www.ecaj.org.au/over-2000-anti-jewish-incidents-in-12-months/

Online Press Briefing with the Special Envoy to Monitor and Combat Antisemitism, Ambassador Deborah Lipstadt. (2024, July 19). U.S. Department of State. https://www.state.gov/online-press-briefing-with-the-special-envoy-to-monitor-and-combat-antisemitism-ambassador-deborah-lipstadt/

Sokol, S. (2019). *Putin's Hybrid War and the Jews: Antisemitism, Propaganda, and the Displacement of Ukrainian Jewry.* New York: Institute for the Study of Global Antisemitism and Policy.

РОЗДІЛ 4

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ З АНТИСЕМІТИЗМОМ ТА ПІДТРИМКИ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІСЛЯ ПОДІЙ 7 ЖОВТНЯ 2023 РОКУ

Події 7 жовтня 2023 року, які шокували весь цивілізований світ злочинами проти мирних жителів Ізраїлю, стали важливою віхою в історії XXI століття. Напад бойовиків руху ХАМАС на Ізраїль, який супроводжувався масовою різаниною мирних громадян і захопленням заручників, викликав широку дискусію про те, чи можуть повторитися події Голокосту та яким чином світ мусить реагувати на спроби деяких терористичних сил цілеспрямовано знищувати представників єврейського народу. Дискусії навколо осмислення подій 7 жовтня стали однією з центральних тем для політиків, громадських діячів, дослідників, що опіукуються осмисленням і вивченням проблем сучасних геноцидів. 31 жовтня 2023 року посол Ізраїлю в ООН Ґілад Ердан під час виступу в Раді Безпеки ООН одягнув жовту зірку Давида, пообіцявши, що його команда носитиме жовті зірки доти, доки організація не засудить дії ХАМАСу [Magid, 2023]. Деякі ізраїльські історики не підтримали його вчинку. Так, Дані Даян, голова Яд Вашем, категорично виступив проти цього кроку, заявивши, що "жовта зірка символізує безпорадність єврейського народу": єврейський народ тепер має "незалежну країну та сильну армію", тож варто "розмістити на лацкані синьо-білий прапор, а не жовту нашивку" [Magid, 2023].

Практично відразу після початку війни в Ізраїлі розпочалася дискусія стосовно того, чи можна вважати ці події геноцидом. Так, американська дослідниця Авіва Халаміш у своїй статті в журналі "Israel Studies" заявила про некоректність порівняння подій 7 жовтня 2023 року із Голокостом. Визнаючи схожість подій 7 жовтня з Кишинівським погромом 1903 року, який тривав три дні й сильно вплинув на долю всього східноєвропейського єврейства, вона, зокрема, зазначає: "Коли ми порівнюємо події та

покладаємося на минуле, аби краще зрозуміти сьогодення, ми повинні дивитися як на подібності, так і на відмінності. Застосування цього правила до поточних подій вимагає, перш за все, чіткого нагадування про значення терміна „Шоа" – систематичного, бюрократичного, спонсорованого державою вбивства шести мільйонів єврейських чоловіків, жінок і дітей нацистською Німеччиною та її пособниками під час Другої світової війни для досягнення „остаточного вирішення єврейського питання" шляхом знищення єврейського народу та його культури. Глибоке розуміння Голокосту як унікальної історичної події, sui generis, позбавляє його права слугувати прямою аналогією катастрофи 7 жовтня. Невимовні звірства, вчинені фанатиками-фундаменталістами, палестинськими терористами з ХАМАСу, були здійснені протягом одного дня на території суверенної держави Ізраїль" [Halamish, 2024].

При цьому деякі дослідники, по суті, стали на бік ХАМАСу, зокрема політологи Раз Сегал і Луїджі Даніеле, які опублікували у виданні "Journal of Genocide Research" статтю з показовою назвою "Газа як занепад ізраїльської винятковості: дослідження Голокосту та геноциду від безпрецедентної кризи до безпрецедентних змін". Дослідники у відповідь на дискусію про події 7 жовтня 2023 року звинуватили державу Ізраїль у геноциді палестинців, зазначивши: "…ізраїльські журналісти та високопоставлені політики заперечували існування палестинців, їхнє право на державу та колективний захист цивільного населення задовго до 7 жовтня 2023 року, в контексті сукупної державної злочинності та насильства з боку поселенців у 2023 році, який був найсмертоноснішим роком для палестинців" [Segal & Daniele, 2024].

Подібна поляризація думок стосовно трактування подій 7 жовтня 2023 року в науковому світі ускладнила академічну дискусію з цього питання та надала їй ще більшої політизації. При цьому підтримка провідних політиків і урядів країн Заходу сформувалася практично відразу після того, як трапилися ці трагічні події, і відтоді вона досить рідко піддавалася сумніву.

Події 7 жовтня також підкреслили актуальність сучасної європейської політики, спрямованої на захист єврейської громади країн Європейського Союзу в межах Стратегії ЄС щодо боротьби з

антисемітизмом та сприяння єврейському життю. З цього погляду наявність подібної програми робить зусилля країн ЄС більш скоординованими та дозволяє боротися із загрозами щодо єврейської громади абсолютно у всіх регіонах ЄС.

Важливим фактором у боротьбі з антисемітизмом і загрозами єврейській громаді також стала політика уряду Великої Британії з просування визначення антисемітизму за версією IHRA (the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), яка дозволяє жорсткіше боротися проти переслідування членів єврейської громади в різних сферах суспільного життя, використовуючи правові методи. Чимало лідерів Європи висловили свою повну підтримку єврейському народу та єврейській державі на тлі щораз більших загроз з боку терористів ХАМАСу та інших антисемітських сил. Так, прем'єр-міністр Великої Британії Ріші Сунак заявив, що він був шокований нападами ХАМАСу на громадян Ізраїлю. Він додав, що "Ізраїль має абсолютне право захищати себе", і запевнив, що британські чиновники "перебувають у контакті з ізраїльською владою" [*"Rishi Sunak says Israel…"*, 2023]. 9 жовтня ілюмінація ізраїльського прапора була спроєктована на резиденцію прем'єр-міністра Великої Британії на Даунінґ-стріт, 10 в Лондоні [*"UK PM says the has offered…"*, 2023].

У заяві Букінгемського палацу йшлося про те, що король був "вражений" і засудив "варварські терористичні акти в Ізраїлі", а також що "думки та молитви короля спрямовані до всіх постраждалих, особливо до тих, хто втратив близьких..." [*"Israel-Gaza attacks…"*, 2023].

Відразу ж після терактів 7 жовтня прем'єр-міністр Нідерландів Марк Рютте заявив, що розмовляв з прем'єр-міністром Нетаньяху про напад ХАМАСу на Ізраїль і "сказав йому, що Нідерланди однозначно засуджують це терористичне насильство та повністю підтримують право Ізраїлю на самооборону" [*"Just spoke with Prime Minister…"*, 2023].

Президент Франції Е. Макрон рішуче засудив напад і висловив "повну солідарність з жертвами, їхніми сім'ями та близькими" [*"Je condamne fermement les attaques…"*, 2023]. 25 жовтня 2023 року

Е. Макрон заявив, що "масове втручання, яке поставить під загрозу життя цивільного населення, буде помилкою". 10 листопада 2023 року Е. Макрон закликав до припинення вогню й звернувся до Ізраїлю із проханням припинити бомбити Сектор Гази та вбивати мирних жителів [*"Macron says „no justification" for bombing…"*, 2023].

У січні 2024 року Е. Макрон звинуватив ХАМАС у використанні палестинського цивільного населення як живого щита та заявив, що Ізраїль має право захищатися [*"France Rejects Genocide…"*, 2024].

Канцлер Німеччини Олаф Шольц заявив, що він глибоко шокований "жахливими новинами" про "ракетні обстріли з Сектора Гази та ескалацію насильства". Він навіть запропонував Ізраїлю військову допомогу [*"Europe „aiding and assisting"…",* 2023].

Пізніше О. Шольц висловив незгоду з "негайним припиненням вогню" в Газі, заявивши, що "в кінцевому підсумку це означатиме, що Ізраїль залишає ХАМАСу можливість відновитися й отримати нові ракети", і замість цього закликав до "гуманітарних пауз" [*"German Chancellor Opposed…"*, 2023]. 17 грудня міністерка закордонних справ Анналена Бербок заявила, що "підтримає припинення вогню, але лише в тому разі, якщо воно буде стійким" [*"Israel-Gaza war…"*, 2023]. Президент Франк-Вальтер Штайнмаєр закликав мусульман, які проживають у Німеччині, дистанціюватися від ХАМАСу [*"Nobel winner joins…"*, 2024].

Міністерка закордонних справ Бельгії Аджа Лябіб написала в соціальній мережі X, що країна рішуче засудила "масовані ракетні обстріли ізраїльського цивільного населення", і заявила, що їхні "думки з усіма постраждалими" [*"US offers…"*, 2023].

8 листопада заступниця прем'єр-міністра Петра де Суттер закликала уряд Бельгії ухвалити санкції проти Ізраїлю та розслідувати вибухи в лікарнях і таборах біженців у Секторі Гази [*"Belgium wants sanctions…"*, 2023]. Так само прем'єр-міністр Александер де Кроо назвав ізраїльські бомбардування Сектора Гази "непропорційними", проте заявив, що "Бельгія не ставатиме на чийсь бік" [Shankar, 2023]. 23 листопада 2023 р. прем'єр-міністр Александер де Кроо разом із прем'єр-міністром Іспанії Педро Санчесом провели пресконференцію на прикордонному переході

Рафах, підкресливши важливість дотримання Ізраїлем міжнародного гуманітарного права [*"Spain denounces…"*, 2024].

Міністр закордонних справ Данії Ларс Люкке Расмуссен рішуче засудив напад на Ізраїль, додавши, що його думки були "з жертвами, їхніми сім'ями та всім Ізраїлем" [*"Lars Løkke fordømmer…"*, 2023].

9 жовтня міністр закордонних справ Австрії Александер Шалленберг оголосив про призупинення постачання допомоги на суму 19 мільйонів євро (20 мільйонів доларів США) в палестинські райони у відповідь на напад ХАМАСу та заявив, що перегляне наявні проєкти в Палестині. Він також сказав, що викличе іранського посла, щоб обговорити "огидну реакцію" Ірану на напад [*"Austria Suspends Aid…"*, 2023].

Уряд Швейцарії засудив напади та попросив усі сторони працювати над мирним урегулюванням. Він також підкреслив, що "деескалація є пріоритетом" і закликав відповідальних "зробити все можливе, аби домогтися припинення вогню й уникнути регіональної ескалації" [*"Statement Israel…"*, 2023].

Політичні аспекти розвитку єврейської громади Великої Британії після подій 7 жовтня 2023 року

Після подій 7 жовтня пропалестинські угруповання у Великій Британії ухвалили рішення вести агресивну політику підтримки ХАМАСу й відразу ж стали виявляти велику активність в організації цькування членів єврейської громади країни. Так, після нападу ХАМАСу на Ізраїль антисеміти відправляли 99-річній британці Лілі Еберт, яка пережила Голокост, по 1000 антисемітських повідомлень щодня. Британка, що вижила в Освенцимі, була "стурбована і налякана" цим. Деякі з отриманих нею коментарі містили такі вирази, як "брудна сіоністка", "іди та помри", "ви, люди... доведіть, чому Гітлер зробив те, що він зробив" [Daisley, 2023]. Лілі, яка живе в Лондоні, та її 19-річний правнук Дов Форман володіють обліковим записом TikTok з 2,1 мільйонами підписників, в якому розповідають людям про Голокост. Дов був змушений вимкнути розділи коментарів, оскільки образи стали надто нестерпними для його прабабусі.

У розмові з представником Міністерства фінансів він сказав: "Я намагаюся вберегти її від перегляду коментарів у повному обсязі. Вона нажахана тим, що євреї, зокрема і я, вважають, що ми повинні приховувати свою особистість – як це мусила робити вона в 1930-х і 1940-х роках". У 20 років Лілі була депортована в Освенцим-Біркенау з Угорщини. Її матір, брата й одну з сестер після прибуття нацисти стратили в газовій камері. Лілі та дві інші її сестри вижили, провівши в Освенцимі чотири місяці. Відповідаючи на антисемітські образи, котрі вона отримала в інтернеті, Лілі сказала: "Неймовірно тривожно й лячно бачити, як люди знову закликають до насильства проти невинних євреїв" [Daisley, 2023].

Важливою частиною політики британської влади стало виділення матеріальної допомоги постраждалим від антисемітизму. Так, члени єврейської громади Великої Британії, зокрема й учні шкіл, отримали додатковий захист від антисемітських нападів після терористичних атак ХАМАСу в Ізраїлі, заявив прем'єр-міністр Ріші Сунак. Додаткове фінансування у розмірі 3 мільйони фунтів стерлінгів було надано Фонду громадської безпеки (CST) – організації, створеній для захисту британських євреїв від антисемітизму та пов'язаних з ним загроз. CST тісно співпрацює з поліцією, щоб убезпечити будівлі та заходи єврейської громади. Таке додаткове фінансування довело загальний обсяг фінансування гранту з забезпечення захисту єврейської громади до 18 мільйонів фунтів стерлінгів на 2023–2024 роки. Ці гроші дозволять CST розмістити додаткових охоронців у школах, яких захищає організація, протягом усього робочого часу. Вони також зможуть розмістити додатковий персонал служби безпеки біля синагог у п'ятницю ввечері та в суботу вранці [*Prime Minister unveils…*, 2023].

Важливим викликом для британського уряду стали масові пропалестинські протести на вулицях міст Сполученого Королівства. Протести, які стартували відразу після подій 7 жовтня, постійно підігрівали антисемітські настрої в суспільстві, й після них у тих чи інших районах спалахувало антисемітське насильство.

Кожні вихідні за кілька годин до оголошених протестів та маршів прем'єр-міністр Великої Британії та вищі міністри, начальники поліції та CST регулярно збиралися на Даунінґ-стріт

для обговорення питань захисту Великої Британії під головуванням міністерки внутрішніх справ Суелли Браверман. Подібні заходи стали необхідні після того, як CST зафіксував 139 антисемітських інцидентів у Великій Британії всього лише за чотири дні [*Prime Minister unveils…*, 2023]. Прем'єр-міністр Ріші Сунак сказав з цього приводу: "У такі моменти, коли єврейський народ піддається нападам на своїй батьківщині, євреї всюди можуть почуватися в меншій безпеці. Ось чому ми мусимо зробити все можливе, аби захистити єврейський народ скрізь у нашій країні. Якщо щось стоїть на заваді убезпеченню єврейської громади, ми це виправимо" [*Prime Minister unveils*…, 2023].

Міністерка внутрішніх справ тоді прокоментувала ситуацію таким чином: "Терористи ХАМАСу здійснили варварські напади на народ Ізраїлю. Вони вбивали мирних жителів, ґвалтували жінок і викрадали найбільш вразливих. Цей тероризм є атакою на всі наші цінності. Щоразу, коли Ізраїль піддається нападу, люди використовують законні захисні заходи Ізраїлю як привід для розпалювання ненависті до британських євреїв. Велика Британія однозначно підтримує Ізраїль. Я ясно дала зрозуміти начальникам поліції Англії та Уельсу, що не може бути абсолютної терпимості до антисемітизму та що вони повинні негайно вжити заходів для припинення будь-якої злочинності – як на наших вулицях, так і в інтернеті" [*Prime Minister unveils*…, 2023].

Кількість поліцейських патрулів у Лондоні різко зросла на тлі заяв про святкування прихильників ХАМАСу, які відзначають напад їхніх бойовиків на державу Ізраїль. Міністерка внутрішніх справ Суелла Браверман заявила, що очікує, що поліція "застосує всю силу закону" проти демонстрації підтримки ХАМАСу. Представник лондонської поліції заявив, що забезпечить видиму присутність, аби "заспокоїти населення" [*Police presence ramped*…, 2023].

У своєму дописі в соцмережі X, раніше відомій як Twitter, пані Браверман заявила: "Щоразу, коли Ізраїль зазнає нападу, ісламісти та інші расисти використовують ізраїльські оборонні заходи як привід для розпалювання ненависті до британських євреїв. Учора я розмовляла з CST-UK (Фондом громадської безпеки), аби

переконатися, що уряд робить усе необхідне для захисту наших єврейських громад. На вулицях Британії має бути нульова терпимість до антисемітизму та прославляння тероризму" [*Police presence ramped*…, 2023].

При цьому британські ЗМІ повідомили про те, що після нападу ХАМАСу в Ізраїлі зник британець. Міністр імміграції Роберт Дженрік також закликав лондонську поліцію посилити патрулювання, заявивши, що люди "прославляють терористичну діяльність ХАМАСу". Соцмережами поширилися відеоролики, на яких видно, як люди розмахують палестинськими прапорами й аплодують, чутно, як гудуть автівки. Пан Дженрік закликав поліцію "поставитися до цього серйозно", додавши, що "у Великій Британії такому немає місця" [*Police presence ramped*…, 2023].

У заяві Скотланд-Ярда йдеться про таке: "Нам відомо про низку інцидентів, зокрема й про ті, про які повідомлялося в соціальних мережах, у зв'язку з конфліктом, що триває в Ізраїлі та на кордоні з Сектором Гази. Метрополітен посилив поліцейське патрулювання в деяких районах Лондона, аби забезпечити помітну присутність та надати нашим спільнотам упевненості. Всім, хто стикається із загрозливою поведінкою чи турбується про власну безпеку, наполегливо рекомендуємо звертатися в поліцію" [*Police presence ramped*…, 2023].

Загострення ситуації в країні, пов'язане зі зростанням рівня антисемітизму, стало однією з передумов для відходу у відставку голови МВС Великої Британії Суелли Браверман.

Після свого відходу у відставку з посади голови МВС Суелла Браверман написала листа, звинувативши Ріші Сунака в "нездатності прийняти виклик, перед яким його ставить все затятіший антисемітизм". У викривальному листі прем'єр-міністру С. Браверман зазначила, що той відкладає розгляд законів про заборону маршів ненависті, "аби мінімізувати політичний ризик для себе". Вона повідомила, що реакція Р. Сунака на загрозу екстремізму була "слабкою, невизначеною і позбавленою тих лідерських якостей, які потрібні цій країні". У листі до прем'єр-міністра, який також був опублікований у соціальних мережах, С. Браверман перерахувала низку помилок, за які, на її думку, є відповідальним Сунак. Вона

написала: "Ще однією причиною розчарування – і контекстом моєї нещодавньої статті в Times – стала ваша нездатність прийняти виклик, створюваний все затятішим антисемітизмом і екстремізмом, що проявляються на вулицях Великої Британії після терористичних злодіянь ХАМАСу 7 жовтня".

С. Браверман додала: "Я захрипла, закликаючи вас розглянути законопроєкт, що забороняє марші ненависті та допомагає зупинити щораз більшу хвилю расизму, залякування та прославлення терористів, які загрожують згуртованості суспільства". Вона заявила, що Велика Британія "переживає поворотний момент в нашій історії й стикається із загрозою радикалізації та екстремізму, чого не спостерігалася за останні 20 років" [Morton & Seddon, 2023]. "Замість того, аби повністю визнати серйозність цієї загрози, ваша команда протягом декількох тижнів не погоджувалася зі мною й тим, що закон необхідно змінити" [Morton & Seddon, 2023], – повідомила вона.

До листопада 2023 року представники єврейської громади та активісти багатьох громадських структур зуміли організуватися та провести власний мітинг на підтримку єврейської держави. Десятки тисяч людей вийшли в Лондоні на найбільший з часів Другої світової війни мітинг проти антисемітизму. За даними поліції, на марш проти антисемітизму в неділю 26 листопада 2023 року вийшло 50 000 осіб. Організатори оцінили кількість осіб, що взяли участь у марші, у 60 000. Захід був запланований як відповідь на сплеск антисемітизму в усьому світі, котрий супроводжував війну між Ізраїлем і ХАМАСом, що почалася 7 жовтня [Friedman, 2023].

Головний рабин Великої Британії Ефраїм Мірвіс під час свого виступу на марші заявив, що євреїв "не залякати". "Ми мусимо навчити наших дітей, що супергероями нашого суспільства є ті, хто прагне до миру та доброти, а не ті, хто прославляє насильство й вбивства, і ми мусимо навчити людей, що вони мають робити власні висновки, спираючись на історичні факти, а не на те, що вони бачать і чують у соціальних мережах", – сказав Мірвіс [Friedman, 2023].

Марш був організований "Кампанією проти антисемітизму" – заснованою в 2016 році британською організацією, яка публікує

звіти про державну статистику злочинів на ґрунті ненависті та подає до суду на знаних антисемітів. Між 1 жовтня та 1 листопада 2023 року лондонська поліція отримала повідомлення про 657 антисемітських та 230 ісламофобських інцидентів, що є значним стрибком в обох категоріях. Серед учасників мітингу був колишній прем'єр-міністр Борис Джонсон. Поліція заздалегідь порадила ультраправому активісту Стівену Якслі-Леннону не відвідувати захід через побоювання, що його присутність може викликати загострення ситуації. Коли той з'явився, поліція його заарештувала [Friedman, 2023].

У ті ж вихідні близько 180 000 осіб взяли участь у мітингах проти антисемітизму у Франції. Питання про те, як поліції слід реагувати на пропалестинські протести, розколов керівну Консервативну партію Великої Британії. Суелла Браверман, колишня міністерка внутрішніх справ була звільнена після того, як написала в статті, що лондонська поліція більш поблажлива до пропалестинських протестувальників, ніж до протестувальників правого спрямування. У 1936 році у сутичках на Кейбл-стріт, найбільшому лондонському зібранні проти антисемітизму, близько чверті мільйона осіб – зокрема, були присутні євреї, ірландські докери, місцевий робітничий клас і комуністи – об'єдналися, щоб запобігти проведенню санкціонованого урядом маршу Британського союзу фашистів, який проходив єврейським кварталом міста [Friedman, 2023].

Традиційно великою проблемою для британської влади протягом останніх років був антисемітизм у навчальних закладах. Не став винятком і період після подій 7 жовтня 2023 року. Кількість антисемітських інцидентів у британських школах у 2023 році різко зросла. Так, Фонд громадської безпеки зафіксував зростання на 232%, і майже три чверті з цих інцидентів припало на період атаки ХАМАСу на єврейську державу 7 жовтня [Sherwood & Ofori, 2024]. Більшість інцидентів були пов'язані з образливою поведінкою, проте також зареєстрували 32 випадки нападу та 10 випадків пошкодження або осквернення майна. 24 інциденти сталися в звичайних (неєврейських) початкових школах. "Дуже сумно бачити, що діти піддаються нападам", – сказав Джон Делзіл, директор

єврейської школи King David High у Манчестері. "Це постійно в наших думках" [Sherwood & Ofori, 2024], – додав він.

З моменту початку роботи у школі три роки тому Дж.Делзіл, який не є євреєм, усвідомлював "передісторію антисемітських коментарів і випадів", спрямованих проти дітей, наприклад, під час спортивних змагань з іншими школами. За його словами, після 7 жовтня ситуація значно погіршилася. Одразу після нападу ХАМАСу та військової відповіді Ізраїлю відвідуваність багатьох єврейських шкіл різко впала, оскільки батьки тримали своїх дітей вдома, побоюючись нападів. Дорогою в школу та зі школи єврейським дітям порадили знімати ярмулки та прикраси із зіркою Давида.

"Серед усіх приголомшливих статистичних даних про зростання антиєврейської ненависті минулого року, мабуть, найбільш тривожним є той факт, що кількість інцидентів у школах зросла втричі й досягла рекордного рівня" [Sherwood & Ofori, 2024], – сказав представник CST. "Викликає глибоку тривогу той факт, що деякі єврейські діти зазнають знущань та піддаються соціальному остракізму, часто в контексті спрощеної та суперечливої політичної активності, пов'язаної з Близьким Сходом, якій нема місця в школах" [Sherwood & Ofori, 2024], – додав він.

Кампус King David High у Манчестері складається з дитячого садка, початкової школи на 400 учнів та середньої школи на 800 осіб, яку обслуговують близько 200 співробітників. Дев'яносто п'ять відсотків шкільної спільноти становлять євреї. "Це робить нас мішенню", – сказав Дж. Делзіл. "Ми кажемо дітям пишатися тим, ким вони є, своїми переконаннями та цінностями, але ми також встановили систему відеоспостереження й екрани безпеки 8 футів заввишки, найняли шість штатних охоронців і посилили патрулювання батьками-добровольцями в світловідбивних куртках. Поліція та CST також регулярно патрулюють школу". "Така в наших дітей повсякденність – бути оточеними парканами та охороною" [Sherwood & Ofori, 2024], – додав він.

З 214 антисемітських інцидентів у школах, про які повідомлялося 2023 року, близько 40% стосувалися єврейських шкіл та 60% неєврейських. Профспілки вчителів стурбовані зростанням рівня

антисемітизму. Джейн Пекхем, заступниця генерального секретаря профспілки вчителів NASUWT, сказала: "Ми шкодуємо про ескалацію як антисемітизму, так і антимусульманського расизму. Кожна дитина, молода людина, вчитель або співробітник наших шкіл повинен мати можливість учитися та працювати в середовищі, вільному від расизму, залякування й ненависті" [Sherwood & Ofori, 2024].

Проблема зростання рівня антисемітизму зачепила й вищі навчальні заклади Великої Британії. Так, з'ясувалося, що єврейські студенти Лондонського університету королеви Марії (QMUL) систематично піддавалися антисемітським глузуванням і погрозам. У листі, надісланому юридичною фірмою Mishcon de Reya від імені єврейських студентів Лондонського університету королеви Марії 4 грудня 2023 року, детально описано численні звинувачення в антисемітизмі [Heren, 2023].

На керівництво закладу нарікають через нездатність відреагувати на десятки звинувачень в антисемітизмі. В одному випадку, про який повідомляє Times, у чаті під час онлайн-лекції, яку відвідали 500 студентів, пожартували про те, що отримали "картку перезавантаження Гітлера". На тій самій лекції учасник чат-групи пожартував з приводу "рахунку за газ" від Гітлера. У листі також стверджується, що єврейським студентам погрожували розправою. Так, одному зі студентів надіслали відео з цитатою з Корану, накладеною на зображення уламків війни в Ізраїлі.

В університетському чаті WhatsApp також з'явилося повідомлення: "Ми попереджали дітей Ізраїлю в Святому Письмі: „Ви неодмінно двічі викличете розкладання на землі та станете вкрай зарозумілими. Коли перше з двох попереджень здійсниться, ми надішлемо проти вас кількох наших могутніх слуг, які спустошать ваші будинки". Це стане здійсненням попередження" [Heren, 2023]. Представник QMUL заявив, що університет не терпить утисків чи образ будь-якого штибу й серйозно ставиться до кожного повідомлення. Єврейське товариство університету підтвердило, що отримувало повідомлення образливого характеру. Один з онлайн-коментарів, надісланих товариству, мав такий зміст: "Ви всі терористи.

Продовжуйте грати роль жертви, але ви всі горітимете в пеклі" [Heren, 2023].

Едвард Айзекс, президент Союзу єврейських студентів, сказав: "Ці інциденти в QMUL свідчать про структурні невдачі університету в напрямі позбавлення кампусів від антисемітизму. Єврейських студентів мають чути й визнавати, а також вживати відповідних заходів. Нам потрібно, аби QMUL вжив термінових заходів для розв'язання безлічі кричущих проблем, викладених у цьому важливому листі" [Heren, 2023].

Представник QMUL заявив: "Поки ми вивчаємо зміст листа, який щойно отримали від юридичної фірми, закликаємо всіх членів нашої спільноти повідомляти про будь-які проблеми, які в них виникають, зокрема й про ті, про які йдеться в листі, за допомогою стандартної для університету процедури звітування та отримання підтримки, аби ми могли негайно розв'язати їх. Ми, як і раніше, глибоко стурбовані жахливими для невинних цивільних осіб наслідками подій, що відбуваються на Близькому Сході, включно із терористичними нападами ХАМАСу на Ізраїль, захопленням цивільних заручників, військовими діями, що наразі тривають, та гуманітарною кризою в Секторі Гази, яка виникла як наслідок. Ми не припиняємо закликати всіх членів нашої різноманітної та інклюзивної спільноти Королеви Марії зібратися разом, аби підтримати одне одного, виявляючи співчуття, розуміння та емпатію до болю інших" [Heren, 2023].

При цьому дослідження соціологів регулярно демонструють послідовну підтримку британськими студентами діяльності ХАМАСу. Так, 40% студентів Russell Group вважають, що події 7 жовтня 2023 р. є "опором". Опитування StandWithUs, освітньої проізраїльської благодійної організації у Великій Британії, також показало: більше половини студентів Russell Group заявили, що проізраїльським учасникам кампанії слід очікувати, що вони зіткнуться з насильством в кампусі. Майже 40% студентів найкращих університетів Великої Британії вважають, що терористичні атаки, здійснені 7 жовтня проти Ізраїлю, під час яких було вбито та викрадено близько 1200 осіб, були "зрозумілим актом опору". Лише 36% студентів у всіх елітних університетах Великої Британії

погоджуються, що 7 жовтня "було терактом, здійсненим ХАМАСом проти невинних людей" [*Poll reveals controversial*…, 2024].

Результати також демонструють: 29% вважають, що напади були "зрозумілим актом опору", а 35% заявили, що "не визначилися з відповіддю". Так само 58% студентів Russell Group впевнені, що кожен, хто чітко демонструє єврейські символи чи одяг, швидше за все, зіткнеться з антисемітизмом, порівняно з 45% всіх студентів. У StandWithUs UK заявили, що результати опитування "підтверджують побоювання щодо того, що університетські кампуси стали платформою для процвітання ненависті до Ізраїлю та євреїв, особливо серед університетів Russell Group, які претендують на роль академічної еліти в цій країні" [*Poll reveals controversial*…, 2024].

Виконавчий директор StandWithUs Ісаак Зарфаті заявив: "Результати опитування підтверджують те, що ми спостерігаємо вже кілька років, а саме те, що ми перебуваємо в розпалі історичної хвилі антисемітизму, яка підживлюється антисіонізмом. Рівень невігластва серед майбутніх лідерів західного суспільства має викликати серйозне занепокоєння. Це слугує найважливішим сигналом тривоги для всіх, хто ще не усвідомлює життєво важливу роль, яку повинні відігравати факти та освіта" [*Poll reveals controversial…*, 2024]. Соціологічні дослідження проводилися компанією Savanta за участю 1024 студентів університетів Великої Британії 19–23 квітня 2024 року.

Крім сфери освіти, проблема антисемітизму стала більш відчутною в трудових колективах. Згідно з даними соціологічного опитування, з 7 жовтня 2023 року майже 40% британських євреїв страждали від антисемітизму на робочому місці. Компанія Work Avenue запустила дослідження після того, як отримала тривожну кількість повідомлень про антиєврейські інциденти на робочому місці. Майже чотири з десяти євреїв, які взяли участь в опитуванні, повідомили, що після терактів 7 жовтня зіткнулися з антисемітизмом на роботі або під час ведення бізнесу.

З'ясувалося, що 39% з більш ніж 500 респондентів стикалися з антисемітськими коментарями з боку колег або клієнтів. Подібні інциденти спостерігалися під час безпосередніх розмов з працівниками-євреями, в публікаціях у соціальних мережах, у

внутрішній електронній пошті та блогах, у підслуханих дискусіях. Траплялися епізоди, коли людей уникали через їхню національність [*Survey: Four in 10 British…*, 2024]. Хоча більша частина випадків антисемітизму була зосереджена навколо ситуації в Ізраїлі та Газі, включно із запереченням того, що сталося 7 жовтня, також були поширені стереотипи навколо кількості грошей та впливу євреїв. Траплялися висловлювання підтримки ХАМАСу, оскарження визначення антисемітизму, даного IHRA, та твердження, що "євреї керують світом". У деяких випадках образа посилювалася через запізнілу реакцію чи бездіяльність керівництва, а в кількох звітах ішлося про антисемітизм з боку самих представників керівного складу. Регулярно викликало занепокоєння те, що мережі та процедури, створені для підтримки груп меншин, лишалися бездіяльними, коли йшлося про захист єврейського персоналу.

Позитивним моментом при цьому стало те, що 72% учасників опитування заявили, що отримали підтримку від колег або клієнтів (деякі з яких також стикалися з негативом). Реагуючи на результати опитування, генеральна директорка Work Avenue Деббі Лебретт заявила: "Це дуже важкі часи для нашої громади, оскільки ми оплакуємо загиблих 7 жовтня, непокоїмося про друзів і сім'ї в Ізраїлі та змушені боротися зі зростанням рівня антисемітизму вдома. Те, що чотири з десяти євреїв, які взяли участь у нашому опитуванні, також страждають від ненависті на робочому місці – яке має бути безпечним – шокує. Вкрай прикро, що люди не почуваються на роботі в такій безпеці, як удома, хоча чимало людей проводять на роботі більшу частину свого часу" [*Survey: Four in 10 British*…, 2024].

У ситуації зростання напруги всередині британського суспільства в міру розвитку подій війни Ізраїлю проти ХАМАСу уряду довелося вирішувати питання, пов'язані з безпекою не лише окремих членів єврейської громади країни, а й відомих політиків. Так, новообраному депутату від Лейбористської партії Дем'єну Ігану було запропоновано додаткову охорону через погрози, що надходили його партнерові, ізраїльтянину Йоссі Фельбербауму. За даними The Mail on Sunday, парламентська влада, як передба-

чається, веде переговори з Д. Іганом з приводу його захисту. Новий депутат скасував переважну кількість дебатів на додаткових виборах у Кінгсвуді. Він з'явився на підрахунку голосів разом зі своїм партнером, і відтоді антиізраїльські екстремісти піддали пару знущанням. Депутат від Лейбористської партії навернувся в юдаїзм після зустрічі з ізраїльтянином Йоссі Фельбербаумом, який народився та виріс у Кір'ят-Ямі. Фельбербаум служив в Армії оборони Ізраїлю й навчався в Університеті Бен-Гуріона, а потім переїхав до Великої Британії, де наразі працює інженером-програмістом в Google [Owen, 2024].

Як і більшість ізраїльтян, Й. Фельбербаум пройшов обов'язкову військову службу, після чого ще деякий час пропрацював в армії інженером-програмістом. Майк Кац, голова Єврейського робітничого руху, сказав: "Огидно, що чоловік нового депутата стає мішенню лівих тролів, які використовують найгірший конспіративний лівий антисемітизм просто тому, що він колись служив в ізраїльській армії" [Owen, 2024]. Незадовго до цього інциденту близько 80 антиізраїльських протестувальників скоїли напад на будинок депутата-консерватора Тобіаса Еллвуда. Міністр-консерватор Майк Фрір нещодавно вирішив піти з політики після підпалу його кабінету та погроз його життю частково через його проізраїльську позицію та засудження антисемітизму.

При цьому прихильність влади Великої Британії та провідних політичних партій справі боротьби з антисемітизмом викликала негативні наслідки для їхнього рейтингу та рівня підтримки з боку виборців. Згідно з даними соціологічного опитування, результати якого були опубліковані 5 лютого 2024 року, підтримка Лейбористської партії з боку британських мусульман різко впала. Це пов'язано з підтримкою керівництва партії Ізраїлю у нинішній війні проти Гази. Згідно з опитуванням соціологічної служби Survation, підтримка лейбористів з боку мусульманської громади впала з 86% до 60% після виборів 2019 року. Мусульманська мережа Лейбористської партії, яка замовила опитування, заявила, що воно продемонструвало "кризову точку" для зазвичай високої популярності партії серед виборців-мусульман. Якщо додати ще й невизначених виборців – хоча вони не брали участі у зіставному опитуванні 2019

року, – то нинішня підтримка лейбористів з боку британських мусульман упаде ще більше – до 43%. Це відбувається в період підвищеної напруги з приводу реакції партії на війну в Секторі Гази: 38% британських мусульман заявили, що їхнє ставлення до партії за останні 12 місяців погіршилось [Adu, 2024].

"Мусульманські виборці спостерігали й тепер посилають чіткий сигнал – вони не підтримуватимуть жодну політичну партію, яка не буде гаряче виступати проти злочинів, скоєних проти народу Гази", – йдеться в заяві мусульманської мережі Лейбористської партії (Labour Muslim Network), опублікованій 5 лютого 2024 року. Група додала: "Лейбористське керівництво зараз мусить обрати інший шлях, інакше ризикує втратити підтримку мусульманської громади на ціле покоління" [Adu, 2024]. Халід Махмуд, член парламенту від Лейбористської партії, заявив, що позиція партії щодо припинення вогню в Газі викликала велике невдоволення серед його виборців. "Я ніколи не бачив такої кількості електронних листів, що надходять на мою поштову скриньку", – розповів він ITV News [Adu, 2024]. Лідер лейбористів сер Кір Стармер, відомий своєю боротьбою з антисемітизмом у лавах партії, дотримується позиції США та Ізраїлю з питання війни з Газою, яка була розпочата бойовиками ХАМАСу 7 жовтня минулого року.

У березні 2024 року Велика Британія стала головувати в Міжнародному альянсі пам'яті жертв Голокосту (IHRA). Альянс IHRA, до складу якого входять 35 урядів-членів і в діяльності якого беруть участь представники академічних кіл та громадянського суспільства, фокусується на сприянні просвіті та збереженню пам'яті про Голокост. Тема головування Великої Британії цього року була сформульована таким чином: "На видному місці" ("In Plain Sight"). У цей період дослідники наголосять на деяких аспектах історії Голокосту [*UK assumes presidency*…, 2024].

Наприклад, вивчатимуться соціальні умови, які уможливили Голокост, а також наголошуватиметься на збереженні правдивості фактів історичного оповідання та вестиметься боротьба зі спотвореннями історії та з антисемітизмом, включно із проблемами, які створює штучний інтелект і дезінформація в інтернеті. Це відбу-

вається на тлі того, як Велика Британія бореться зі зростанням антисемітських інцидентів усередині суспільства, а прем'єр-міністр Р. Сунак засудив подібні дії та оголосив про виділення додаткових 54 мільйонів фунтів стерлінгів на фінансування безпеки єврейських громад, що є частиною більшої ініціативи із гарантування безпеки на суму 72 мільйони фунтів стерлінгів.

Саймон Уолтерс, посол Великої Британії в Ізраїлі, сказав з цього приводу: "Голокост був найтемнішим періодом в історії людства. Ми повинні гарантувати, що він не повториться. Велика Британія пишається тим, що бере на себе обов'язки голови IHRA й віддана захисту безпеки єврейської громади та боротьбі з антисемітизмом, хай де він виникає" [*UK assumes presidency*…, 2024].

Одним із програмних напрямів для британського уряду протягом кількох років є робота з державними, освітніми та громадськими інституціями з визнання ними визначення антисемітизму за версією Міжнародної асоціації пам'яті жертв Голокосту (IHRA).

Слід зазначити, що боротьба уряду Великої Британії за ухвалення визначення антисемітизму за версією IHRA державними та іншими організаціями та установами країни наприкінці 2023 – початку 2024 року стикалася з серйозною протидією лобістських груп, які намагаються надати антисемітам право чинити нападки на членів єврейських громад, посилаючись на право громадян на свободу слова.

Так, у березні 2024 року в школах Великої Британії освітні програми, присвячені історії Голокосту, було припинено через судовий позов з боку лобістської групи лівої політичної спрямованості. Британське відділення американської організації "Альянс Діаспори" ініціювало судовий перегляд використання у Великій Британії визначення антисемітизму, даного IHRA [Rose, 2024]. Ця група, підтримувана американськими мільйонерами, почала справу у Високому суді з метою заблокувати освітні програми з історії Голокосту.

У 2023 році провідні єврейські організації, включно із Кампанією проти антисемітизму, Фондом громадської безпеки, ХаБаД та Освітнім фондом Голокосту, сформували консорціуми, що подали заявки на програму вартістю 7 мільйонів фунтів стерлінгів, про яку

канцлер Джеремі Гант оголосив у своїй осінній заяві [Rose, 2024]. Проте 7 березня 2024 року, за день до завершення процесу тендеру, Міністерство освіти (DfE) електронною поштою повідомило всім, хто виявив інтерес, що процес заморожено на невизначений термін.

"Міністерство призупинило закупівлі", – йдеться в електронному листі. На додаток висловлюється сподівання, що процес незабаром відновиться. Повідомлення було надіслано за тиждень після того, як британське відділення "Альянсу Діаспори", що базується в США, розпочало судовий розгляд схеми у Високому суді, стверджуючи, що її слід скасувати, оскільки DfE встановило: в навчанні використовуватиметься визначення антисемітизму, дане Міжнародною асоціацією пам'яті жертв Голокосту (IHRA) [Rose, 2024]. За даними "Альянсу Діаспори", це визначення "використовувалося для придушення свободи слова та замовчування про тих, хто виступає проти дій уряду Ізраїлю".

У визначенні IHRA стверджується: антисемітськими є твердження про те, що Ізраїль не має права на існування, або твердження про те, що поводження Ізраїлю з палестинцями можна порівняти з поводженням нацистів з євреями. Директорка "Альянсу Діаспори" у Великій Британії Емілі Гілтон повідомила Jewish Chronicle про те, що "визначення антисемітизму, дане IHRA, суперечить діям тих, хто виступає за справедливість у Палестині".

На її думку, визначення IHRA, навпаки, "загрожує боротьбі з антисемітизмом", а отже, "безпеці та добробуту євреїв у Великій Британії та за її межами". Е. Гілтон та її колеги інструктували лондонську юридичну фірму «Bindmans» і двох провідних КС з Matrix Chambers – Філіпа Кауфмана та Денні Фрідмана. Якщо Високий суд дасть дозвіл на повне слухання, кажуть юридичні спостерігачі, витрати, ймовірно, сягнуть сотень тисяч фунтів стерлінгів.

Але головний спонсор "Альянсу Діаспори", Tides Foundation, штаб-квартира якого розташована в Сан-Франциско, має величезні ресурси. Згідно з останніми податковими деклараціями в США, у 2022 році компанія мала активи на суму понад 1 мільярд доларів і "мобілізувала понад 4 мільярди доларів на соціальні програми" з моменту свого заснування в 1976 році. До числа його донорів

належить й американсько-угорський мільярдер Джордж Сорос. Серед його бенефіціарів – рух "Окупуй Волл-стріт", "Життя чорних важливі" та дві єврейські організації, що ведуть кампанію проти уряду Ізраїлю, "Єврейські голоси за мир" (JVP) та "Якщо не зараз" (If Not Now).

У день теракту 7 жовтня організація If Not Now опублікувала заяву, в якій звинуватила Ізраїль у звірствах, заявивши: "Ми не можемо й не будемо говорити, що сьогоднішні дії палестинських бойовиків неспровоковані" [Rose, 2024]. Представник JVP заявив того ж дня: "Ізраїльський апартеїд і окупація, а також співучасть Сполучених Штатів у цьому гнобленні – є джерелом усього цього насильства". 2022 року Tides Foundation передав 104 000 доларів радикальній групі Code Pink, яка 8 жовтня заявила, що палестинський "опір" Ізраїлю є "правом людини" [Rose, 2024]. Єврейські організації, які сподівалися отримати контракт на навчання з антисемітизму, з тривогою відреагували на рішення заморозити його. Їхні представники відзначили: складання та подання заявок забрало сотні годин роботи заради того, що вони вважали доброю справою. Говорячи на умовах анонімності, представник однієї з єврейських груп зазначив, що уряд ухвалив визначення IHRA майже десять років тому та що відтоді воно було затверджено "всіма основними політичними партіями й безліччю державних органів". "Якщо „Альянсу Діаспори" вдасться домогтися успіху в своїх вимогах, це відкине боротьбу з антисемітизмом на роки назад. На щастя, враховуючи, що це визначення не суперечить праву на свободу висловлення поглядів відповідно до законодавства Великої Британії, ми вважаємо, що їхні зусилля будуть марними" [Rose, 2024], – додав він.

Зважаючи на продовження війни у Секторі Газа, уряд Великої Британії вирішив збільшити фінансування заходів безпеки єврейської громади. Прем'єр-міністр Великої Британії Ріші Сунак 28 лютого 2024 року оголосив про виділення 54 мільйони фунтів стерлінгів як нову програму фінансування для захисту єврейських громад від антисемітизму протягом наступних чотирьох років [*Rishi Sunak announces*…, 2024].

Раніше цього ж місяця представник охоронної організації Community Security Trust (CST) заявив, що у Великій Британії було зареєстровано тисячі антисемітських інцидентів після початку війни між Ізраїлем і ХАМАСом у жовтні, що зробило 2023 рік найгіршим роком для євреїв з моменту початку реєстрації антисемітських інцидентів в 1984 році. "Це шокуючі та неправильні упередження й расизм, які ми спостерігаємо за останні місяці" [*Rishi Sunak announces*…, 2024], – заявив Р. Сунак у своїй промові на щорічній вечері CST цього тижня. "Це ненависть у чистому вигляді. Напад на єврейський народ. Ми боротимемося з цим антисемітизмом усіма способами, що у нас є", – додав він.

Уряд уже виділив CST, який консультує приблизно 280 000 британських євреїв з питань безпеки, 18 мільйонів фунтів на 2024–2025 роки, довівши загальний обсяг фінансування до 2028 року до 70 мільйонів фунтів [*Rishi Sunak announces*…, 2024]. Фінансування буде використано для підвищення безпеки низки єврейських будівель у всій країні, включно зі школами та синагогами, заявив уряд, передбачаючи такі заходи, як охорона, системи відеоспостереження та системи сигналізації.

У ситуації підвищеної небезпеки для єврейських громад Сполученого Королівства британський уряд першим на європейському континенті в березні 2024 року вирішив розпочати масштабну перевірку політичних партій і груп щодо екстремізму, а також поставив завдання сформулювати визначення екстремізму.

Під час свого виступу в Палаті громад 14 березня Майкл Ґоув назвав деякі ультраправі та ісламістські організації, які проходять перевірку щодо екстремізму на тлі створення урядом його нового визначення. Британський націонал-соціалістичний рух і групи "Патріотична альтернатива", а також Мусульманська асоціація Британії, Cage and MEND проходять перевірку на екстремізм, підтвердив секретар у справах спільнот Великої Британії [Scott, 2024].

Він, зокрема, сказав членам парламенту: "Ми притягатимемо ці та інші організації до відповідальності, аби оцінити, чи відповідають вони нашому визначенню екстремізму, і вживемо відповід-

них заходів" [Scott, 2024]. М. Ґоув додав: "Такі організації, як Мусульманська асоціація Британії та інші групи, такі як Cage and Mend („Взаємодія та розвиток мусульман"), викликають стурбованість через свою ісламістську орієнтацію та погляди" [Scott, 2024]. Він сказав, що неонацистські групи, такі як Британський націонал-соціалістичний рух та "Патріотична альтернатива", також будуть оцінені. Він додав: "Ми жодним чином не маємо наміру обмежувати свободу висловлення поглядів, релігії чи переконань, але уряд не може перебувати в такому стані, коли, мимоволі чи ні, ми спонсоруємо, субсидуємо чи підтримуємо будь-яким чином організації чи окремих осіб, що виступають проти свободи, яку ми цінуємо". "Я впевнений, що ми погодимося з тим, що організації... які пропагують неонацистську ідеологію, виступають за примусову репатріацію, створення білої етнодержави та залякування представників меншин, є саме тими групами, через яких нам варто непокоїтися та чию діяльність ми оцінюватимемо згідно з новим визначенням. Діяльність крайнього правого крила викликає щораз більше занепокоєння, напади цих груп на мусульманські та єврейські громади й окремих осіб викликають глибоку стурбованість і вимагають рішучих дій" [Scott, 2024], – заявив він.

При цьому раніше в інтерв'ю програмі "Сьогодні" Radio 4 він сказав, що скандування пропалестинського гасла "Від річки до моря" саме по собі не класифікуватиметься як екстремістське. Він наголосив, що "одноразове використання певної фрази, хай якою образливою вона здається вам або мені, згідно з нещодавно оголошеним визначенням не класифікуватиметься як екстремізм". М. Ґоув додав: "Ми розглядаємо ідеологію, модель поведінки та певний набір переконань та дій". Оцінюючи розвиток подій у країні, особливо після теракту ХАМАС 7 жовтня в Ізраїлі, М. Ґоув сказав, що Департамент розвитку, забезпечення житлом і громад (DLUHC) "працює з місцевою владою, громадянським суспільством і релігійними групами в тих регіонах, де соціальна згуртованість найбільш висока" [Scott, 2024]. Також він зазначив, що його Департаменту повідомили про поширене "занепокоєння" з приводу безпеки в деяких організаціях і що деяким радникам навіть "погрожували розправою". М. Ґоув також високо оцінив роботу незалежного

радника з антисемітизму лорда Манна як "видатну". У спільній заяві Mend (Мусульманська взаємодія та розвиток), Кейдж, Друзі Аль-Акси, 5 Pillars і Мусульманська асоціація Великої Британії (MAB) попередили, що нове визначення екстремізму поставить під загрозу свободу слова у Великій Британії. "Це нове визначення екстремізму... завдає удару по одному із заповітних наріжних каменів нашої плюралістичної демократії – свободі слова", – заявили вони. "Будь-яка людина, незалежно від віри чи політичних поглядів, повинна мати право критикувати нинішній уряд, не називаючи себе „екстремістом”" [Scott, 2024], – додали вони.

Проблема антисемітизму у Великій Британії протягом декількох років стала однією з найбільш животрепетних для міжнаціональної політики держави. Це пов’язано з тим, що антисемітизм та ісламофобія є "основними рушійними силами" злочинів, скоєних у Великій Британії на ґрунті ненависті, заявив провідний наглядовий орган з цього питання – Комісія з питань рівності та прав людини (EHRC). За даними Міністерства внутрішніх справ, майже кожен четвертий злочин на релігійному ґрунті скоюється проти євреїв. За даними Міністерства внутрішніх справ, два з п’яти (42%) випадків релігійних злочинів, зафіксованих поліцією обох країн у 2021/22 роках, були спрямовані проти мусульман. Приблизно кожен четвертий (23%) був спрямований проти євреїв, а 8% – проти християн [*Antisemitism and Islamophobia*…, 2023]. Комісія з питань рівності та прав людини (EHRC) у своїй новій доповіді рекомендувала: "Центральні й місцеві органи влади та поліція повинні вжити заходів для боротьби з антисемітизмом та ісламофобією як основними факторами підвищення рівня злочинів на ґрунті ненависті та відзвітувати про них" [*Antisemitism and Islamophobia*…, 2023].

У доповіді йдеться про те, що кількість злочинів на релігійному ґрунті не скоротилася з 2018 року "тією самою мірою", що й інші подібні злочини. Наглядовий орган виявив "раптове зростання" злочинів на расовому або релігійному ґрунті, викликаних політичними або терористичними інцидентами [*Antisemitism and Islamophobia*…, 2023]. Злочини на релігійному ґрунті, зафіксовані

відтоді, як палестинське бойове угруповання ХАМАС напало на Ізраїль минулого місяця, у доповіді не були взяті до уваги.

Звіт за назвою «Equality and Human Rights Monitor» готується для парламенту що п'ять років силами експертів EHRC, котра є регулятором законів про рівність у Великій Британії та спостерігачем за дотриманням прав людини в Англії та Уельсі. Він відбиває проблеми, з якими країна зіткнулася з 2018 року, включно з пандемією COVID-19, зростанням вартості життя та впливом війни Росії в Україні.

Водночас з діяльністю наглядових та урядових організацій Великої Британії велику активність 2024 року демонструвало пропалестинське лобі, яке консолідувало зусилля політиків, що скептично ставляться до Ізраїлю або мають антисемітські погляди.

Ветеран Консервативної партії 3 квітня 2024 року закликав відсторонити своїх колишніх колег від роботи в Палаті лордів за їхню підтримку єврейської держави. Сер Алан Дункан відновив свої нападки на організацію "Консервативні друзі Ізраїлю" (CFI), закликавши високопоставлених чиновників "розібратися" з лордом Полаком і лордом Піклзом й "усунути їх від Палати лордів" за "підігравання інтересам іншої країни" [McDonald, 2024]. У своєму інтерв'ю радіо LBC колишній депутат від консерваторів заявив, що CFI "виконувала накази Нетаньяху". Дункан, який раніше в своїх політичних щоденниках звинувачував CFI в тому, що її лідери завадили йому стати міністром Близького Сходу при Борисі Джонсоні, також продовжив нападати на проізраїльських представників Консервативної партії в пихатій промові LBC 4 квітня 2024 року.

Він заявив, що колишня міністерка внутрішніх справ Суелла Браверман "не вірить в те, що ситуація з врегулюванням конфлікту є неправильною, як і Майкл Ґоув та Олівер Доуден" [McDonald, 2024]. А. Дункан також закликав провести повторне розслідування діяльності Прітi Пател у зв'язку з її сумнозвісною поїздкою до Ізраїлю в 2017 році, де вона провела неформальні зустрічі з міністрами. Він додав: "Ми досі не знаємо, хто заплатив за її поїздку до Ізраїлю". Відповідаючи на питання про заклики до заборони продажу зброї Ізраїлю у відповідь на його поведінку у війні проти ХАМАСу в Секторі Гази, А. Дункан сказав: "Ми повинні негайно припинити

продаж зброї. Все, що підтримує те, що в Секторі Гази стає тотальною катастрофою, морально неприйнятно" [McDonald, 2024].

А. Дункан також засудив Ізраїль за війну проти ХАМАСу в Секторі Гази після звірств 7 жовтня, заявивши: "Саме ця крадіжка землі, ця анексія Палестини є джерелом проблеми". Дункан подав у відставку напередодні загальних виборів 2019 року, коли він був державним міністром у справах Європи та Америки, зробивши багато суперечливих заяв щодо Ізраїлю – особливо щодо єврейських поселень на Західному березі. У 2011 році, обіймаючи посаду міністра міжнародного розвитку, він назвав бар'єр безпеки Ізраїлю "захопленням земель", а також звинуватив ізраїльтян у крадіжці води у палестинських громад.

Представник CFI заявив: "CFI не пов'язана з жодною політичною партією в Ізраїлі. У нас теплі стосунки з усіма представниками політичного спектра в Ізраїлі. Ми підтримуємо консервативний уряд у його прагненні до створення двох держав і мирного розв'язання близькосхідного конфлікту" [McDonald, 2024].

Місцева влада різних регіонів Великої Британії брала посильну участь у підтримці членів єврейських громад у цей важкий період.

Так, мер Лондона Садік Хан пообіцяв створити робочу групу з боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті в транспорті, метою якої буде протидія антисемітським злочинам у столиці. У своїй вступній заяві перед аудиторією JW3 на сніданку Лондонського єврейського форуму (LJF) мер Лондона заявив, що не зустрічав лондонця-єврея, якого не торкнулися б події 7 жовтня, і визнав, що "страх все ще присутній в єврейській громаді" [Harpin, 2024].

Садік Хан, зокрема, зазначив: "Я можу сказати абсолютно відверто та недвозначно, що можна бути людиною, яка пристрасно захищає права палестинців, і недвозначно засуджувати звірства, вчинені терористами угруповання ХАМАС". Він додав: "Усі ми, будь то мусульмани, іудеї або представники будь-якої іншої віри, молимося за щасливе повернення заручників, які досі утримуються ХАМАСом" [Harpin, 2024]. Відповідаючи на пряме запитання про негативний вплив, який майже щотижневі пропалестинські демонстрації справляють на громаду, а також про заяви, що контроль за ними може бути посилений, мер вказав на той факт, що було

проведено близько 1000 арештів – як за інциденти, що вплинули на єврейську громаду, так і після початку протестів. Він сказав, що деякі з цих арештів були зроблені через відеозапис, розміщений у соціальних мережах, що могло викликати "тривожність" у суспільства, яке побоювалося, що заходів не буде вжито. "Аби заспокоїти вас, можу сказати, що поліція вживає заходів. Проте важливо, щоб політики не вказували поліції, кого заарештовувати, тощо. Має бути оперативна незалежність... Це справді важливе правило, і я боюся, що у нас є національні політики, які створюють враження, що причина, з якої поліція не заарештовує, полягає в тому, що мер – мусульманин, і він каже поліції поводитися м'якше. Це справи не стосується" [Harpin, 2024], – додав мер. Визнаючи, що згуртованість і різноманіття Лондона опинилися під серйозною загрозою після подій 7 жовтня, С. Хан зазначив, що "громадський транспорт не настільки безпечний для лондонців єврейської національності, наскільки має бути", і пообіцяв створити робочу групу для боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті в транспорті. За його словами, цільова група допоможе єврейським і мусульманським громадам виявити ділянки ризику та спланувати покращення, зазначивши, що на автобусних зупинках у північному Лондоні нещодавно були встановлені нові камери відеоспостереження.

Зусилля пропалестинського лобі, пропаганди в різних, зокрема й арабськомовних ЗМІ, а також щотижневі масові протести на підтримку населення Сектора Гази призвели до появи серед британських мусульман стійкої підтримки руху ХАМАС.

Так, дані масштабного соціологічного опитування показали, що 46% британських мусульман підтримують ХАМАС. Велике опитування продемонструвало, що лише кожен четвертий британський мусульманин вірить, що ХАМАС учинив вбивства та зґвалтування в Ізраїлі 7 жовтня. Опитування, результати якого були опубліковані 6 квітня 2024 року, проводилося для Товариства Генрі Джексона (Henry Jackson Society) компанією JL Partners протягом місяця з 14 лютого по 12 березня [Frazer, 2024]. В опитуванні було запропоновано взяти участь за репрезентативною вибіркою тисячі британських мусульман. З'ясувалося, що "майже половина британських мусульман кажуть, що євреї мають занадто велику владу над

політикою уряду Великої Британії". У своїй колонці «Eastern Eye» британський письменник і глава організації "British Future" Сандер Катвала написав з цього приводу: "Нещодавнє резонансне опитування громадської думки, проведене JL Partners для Товариства Генрі Джексона, містило тривожні результати. Четверо з десяти респондентів-мусульман заявили, що не вірять, що ХАМАС учинив звірства 7 жовтня. Лише 3% респондентів-мусульман симпатизували ІДІЛ, але ставлення до ХАМАСу було куди більш двоїстим. Більше чверті (29%) висловили співчуття" [Frazer, 2024]. Це опитування також показує, що "лише 24% британських мусульман вірять, що ХАМАС скоїв убивства і зґвалтування в Ізраїлі 7 жовтня. 39% кажуть, що ХАМАС цього не робив, а 38% кажуть, що вони не впевнені" [Frazer, 2024]. Для порівняння, згідно з опитуванням, 62% жителів Великої Британії в цілому стверджують, що ХАМАС насправді скоював подібні злодіяння.

У ситуації такої масової підтримки ХАМАСу британський уряд виконав низку показових дій, спрямованих на підтримку держави Ізраїль. Прем'єр-міністр Великої Британії Ріші Сунак 6 квітня 2024 року відвідав розташовану в центрі Лондона синагогу в Фінчлі для того, аби вшанувати пам'ять жертв і заручників нападів ХАМАСу. 7 квітня виповнилося шість місяців з дня нападу 7 жовтня, під час якого бойовики ХАМАСу прорвали бар'єр між Сектором Гази та Ізраїлем і атакували військові бази та цивільні поселення. Внаслідок жахливого нападу загинуло понад 1100 людей, 250 були захоплені як заручники ХАМАСом, близько 130 з яких залишаються в полоні [*Six months since Oct. 7*…, 2024].

Це стало пусковим гачком для нинішніх військових дій Ізраїлю в Секторі Гази, які призвели до загибелі понад 33 000 палестинців, за даними управління охорони здоров'я території, керованої ХАМАСом, а також до масового переміщення населення та тривалої гуманітарної кризи. Британський прем'єр-міністр зазначив: "Сьогодні виповнюється шість місяців з дня терористичного акту 7 жовтня – найжахливішого нападу в історії Ізраїлю, найстрашнішої загибелі євреїв з часів Другої світової війни. Пів року по тому

рани Ізраїлю досі не загоїлись. Сім'ї досі в скорботі, а ХАМАС досі утримує заручників" [*Six months since Oct. 7*…, 2024].

Прем'єр-міністр також наголосив, що кількість жертв серед палестинського мирного населення зростає, заявивши, що Велика Британія докладає усіх зусиль, аби доставити допомогу в Сектор Гази, водночас підкресливши необхідність того, щоб ХАМАС звільнив полонених. Він закликав до негайної гуманітарної паузи в бойових діях, що "веде до довгострокового стійкого припинення вогню" [*Six months since Oct. 7…*, 2024].

Прем'єр-міністр висловив свою підтримку єврейській громаді ще раз у період єврейської Пасхи, згадавши про трагедію 7 жовтня. У своєму привітанні на адресу єврейської громади Великої Британії з єврейською Пасхою прем'єр-міністр країни Ріші Сунак зазначив, що події 7 жовтня 2023 року залишили порожні місця за святковим столом для занадто багатьох сімей. У своєму посланні до Песаху прем'єр-міністр зазначив, що його думки "з тими, хто втратив близьких унаслідок терору ХАМАСу, і тими, хто і надалі залишається в заручниках" [Harpin, 2024a].

Він підкреслив, що усвідомлює, що Песах стане "для сімей і громад моментом, аби висловити подяку", коли вони зберуться за столом Седеру, аби разом переломити мацу. Р. Сунак заявив, що його уряд "і надалі підтримуватиме Ізраїль... на тлі безрозсудного нападу, який ми бачили раніше в цьому місяці з боку Ірану". У своєму відео, яке було опубліковано в соціальних мережах 22 квітня 2024 року, прем'єр-міністр також сказав, що "Пасха обіцяє, що попереду на нас чекають кращі часи". "Отже, я сподіваюся, що єврейській громаді у Великій Британії та в усьому світі, незалежно від того, є ваші близькі поруч чи далеко, це свято принесе деяку втіху" [Harpin, 2024a], – додав прем'єр-міністр.

До кінця квітня 2024 року пропалестинські протести стали основною проблемою уряду, адже саме їхні організатори стали основною рушійною силою для зростання антисемітських настроїв у країні. Для розв'язання цієї проблеми міністр внутрішніх справ Великої Британії Джеймс Клеверлі провів 25 квітня 2024 року термінові переговори з президенткою Ради депутатів британських

євреїв Марі ван дер Зіл стосовно контролю за регулярними пропалестинськими протестами в столиці. Він повідомив про те, що захист права членів громади показувати, що вони, євреї, є "червоною лінією". У відвертій розмові Ван дер Зіл висловила велику стурбованість деякими діями поліції під час протестів і подальшою реакцією офіцерів на те, що, за її словами, було "тривожними інцидентами" [Harpin, 2024b].

У відповідь міністр внутрішніх справ наголосив, що громада не лише має почуватися в безпеці на вулицях Лондона, але і мати можливість "безпечно заявляти про своє єврейство публічно та відкрито". "Для євреїв приховувати свій юдаїзм – це червона лінія, яку не можна перетинати", – додав міністр. За результатами переговорів президентка Ради депутатів британських євреїв подякувала Дж. Клеверлі за занепокоєння стосовно цього і висловила надію на те, що громадська організація і надалі підтримуватиме гарні відносини як з ним самим, так і зі столичною поліцією в подальшому [Harpin, 2024b].

У заяві Ради депутатів британських євреїв з приводу ситуації в британській столиці з антисемітизмом ідеться: "Після жахливого теракту 7 жовтня майже кожні вихідні ми бачили, як десятки тисяч людей марширують центром Лондона під час „антиізраїльських" протестів. У той час як багато учасників маршу щиро стурбовані жахливою ситуацією в Газі, інші скористалися можливістю, аби посилити огидні антисемітські теорії змови, а деякі явно бажають повного знищення єдиної в світі єврейської держави" [Harpin, 2024b].

Рада депутатів британських євреїв заявила, що в процесі контролювання протестів було здійснено низку "гучних помилок", яких "повністю можна було уникнути", і це завдало шкоди "раніше високому рівню довіри, яку єврейська громада Великої Британії мала до поліції". Напруга знову вийшла на перший план минулого тижня після того, як було опубліковано відеозапис розмови між активістом єврейської громади Гедеоном Фальтером і поліцейським, який попередив його про те, щоб той не мав вигляд "відкритого

єврея", коли він намагався перейти дорогу на шляху пропалестинських протестувальників.

Утім, прояви антисемітизму в цей період не припинялися. Іноді траплялися інциденти за участю відомих британських політиків, зокрема й в парламенті. Чи слід британським євреям публічно розірвати зв'язки з урядом Ізраїлю? Таке питання поставив у своєму виступі член Палати лордів на слуханнях, які пройшли 29 квітня 2024 року.

Міністр внутрішніх справ лорд Шарп із Епсома відмовився відповідати на, як він зазначив, "глибоко недоречне" питання в Палаті лордів, поставлене лордом Сінгхом з Вімблдону. Лорд Сінгх із Вімблдону – журналіст і телеведучий, відомий як редактор Sikh Messenger і ведучий програми "Думка дня" на BBC Radio 4. Лорд Сінгх, зокрема, запитав у міністра: "Чи погодиться міністр з тим, що це поліпшить імідж і безпеку чудового єврейського народу, якщо єврейський народ у цій країні виступить з рішучою заявою, відмежувавшися від політики уряду Нетаньяху та звірств, які були скоєні проти жителів Гази, які теж є людьми?". Також він додав: "Натомість Рада депутатів британських євреїв, на жаль, направила делегацію до Тель-Авіва, виявивши солідарність з тим, що робить уряд Нетаньяху..." [*Should British Jews*…, 2024].

Лорд Шарп відповів: "Я думаю, що це глибоко недоречне питання, і я не збираюся опускатися настільки низько, аби на нього відповідати". Представниця Лейбористської партії баронеса Шерлок, висвячена священниця англіканської церкви, після цього заявила: "Можливо, я зможу. Британські євреї несуть відповідальність за дії держави Ізраїль не більше, ніж я!" [*Should British Jews*…, 2024]. Пізніше під час дебатів колега-консерваторка баронеса Альтманн, православна єврейка, повторила, що британська єврейська громада "не несе відповідальності за дії закордонного уряду".

Їхні коментарі прозвучали в той час, коли верхня палата обговорювала плани щодо підвищення безпеки єврейської громади Лондона на тлі зростання кількості антисемітських акцій. Декілька колег послалися на кадри, опубліковані Кампанією проти антисемітизму, на яких помітно, як її керівнику Гедеону Фальтеру офіцер

поліції каже, що його "відверто єврейська" зовнішність може викликати невдоволення пропалестинських учасників маршу протесту [*Should British Jews*…, 2024]. Звинувачення єврейської громади в більшій лояльності до держави Ізраїль, ніж до власної країни, входить до визначення антисемітизму IHRA та є у Великій Британії правопорушенням [*International Holocaust*…, 2024].

У зв'язку зі зростанням кількості пропалестинських акцій у вишах Великої Британії, які охопили чимало університетів, перед урядом і керівництвом єврейської громади постало завдання протистояти цьому явищу.

У зв'язку з цим один з лідерів єврейської громади Великої Британії, кандидат у президенти Ради депутатів Майкл Зіфф, 3 травня 2024 року закликав керівництво Лідського університету виступити проти антисемітизму. Майкл Зіфф написав президенту та тимчасовому віцеканцлеру Лідського університету, закликаючи "зайняти позицію" щодо залякування єврейських студентів у цьому навчальному закладі після подій 7 жовтня.

М. Зіфф, колишній член правління університету, написав президенту Аластеру да Кості й тимчасовому виконувачу обов'язки віцеканцлера професору Хай-Суй Ю, припустивши, що керівники вишу "не змогли зрозуміти" проблеми, пов'язані з антисемітизмом [*Board president hopeful*…, 2024].

У своєму листі М. Зіфф, який народився в Лідсі та сам навчався в тамтешньому університеті, зазначив, що "після жорстоких злодіянь 7 жовтня єврейські студенти почуваються незахищеними та позбавленими підтримки". "Наведу кілька прикладів тривожних інцидентів, які свідчать про цю небезпечну обстановку: напад на єврейського капелана, сидячий страйк біля будівлі Паркінсона, розфарбовування єврейського студентського центру та табір біля студентського союзу. Крім абсурдності протесту проти „окупації" шляхом захоплення університетських будівель, такі демонстрації самі собою є недоречними. Коли ваші викладачі, співробітники та студенти скандують антисемітські гасла й розпалюють ненависть до єврейських студентів і співробітників, для вас настав час зайняти певну позицію, не політичну позицію, але моральну" [*Board*

president hopeful…, 2024], – зазначив він. "Антисемітизм – не те, що ми маємо просувати в академічних програмах, лекціях, заходах, демонстраціях і таборах в університеті. Ненависть до євреїв – це дуже ницо. Ми не повинні цього терпіти" [*Board president hopeful*…, 2024], – додав він.

Слід зазначити, що Велика Британія стала однією з найпідготовленіших до сплеску антисемітизму країн. Основною причиною тому стало добре розроблене законодавство щодо боротьби зі злочинами на ґрунті міжнаціональної та міжрелігійної ненависті. Також чимало важить вправна координація керівників єврейських громад і керівництва країни. Завдяки багаторічній роботі в Сполученому Королівстві досить багато структур та організацій прийняли визначення антисемітизму за версією IHRA, яке чітко й об'єктивно визначає, що є антисемітським висловлюванням або вчинком, а що ні.

Незважаючи на наявність у країні 3,0 мільйонів мусульман, що становить 6,5% від населення Великої Британії, владі вдалося взяти під контроль людей, що активно проповідують антисемітські ідеї, та не допустити великої кількості тяжких злочинів проти єврейського населення країни. Це відрізняє Велику Британію від багатьох інших країн Європи, де законодавство з "єврейського питання" тільки розробляється, а визначення IHRA прийнято набагато меншою кількістю урядів, експертних організацій, освітніх установ.

Позиція влади Європейського Союзу щодо боротьби з антисемітизмом і підтримки єврейської громади

До 2021 року в Європейському Союзі не було програм, пов'язаних із захистом єврейських громад від антисемітизму та підтримкою єврейської культури та життя громад. Слід зазначити, що лише після створення програми дій у цьому напрямі на 2021–2030 роки зусилля європейських чиновників набули спрямованого характеру й було розпочато вироблення системної політики ЄС з цього питання.

На сьогодні управління політикою ЄС з "єврейського питання" покладено на Робочу групу реалізації Стратегії ЄС щодо боротьби з антисемітизмом та сприяння єврейському життю. З грудня

2021 року відбулося 5 засідань цієї групи, які стали важливими віхами у розробленні та реалізації ідей, закладених у Стратегії ЄС щодо боротьби з антисемітизмом та сприяння єврейському життю.

Варто відзначити, що незважаючи на всі зусилля експертів та зацікавлених структур, до першої половини 2024 року реалізація Стратегії буксує на етапі розроблення конкретних положень, котрі мають бути підготовлені кожною з 27 країн ЄС. Протягом трьох років триває вироблення положення щодо захисту єврейських громад від антисемітизму та сприяння розвитку єврейської культури та життя громади, проте наразі дедлайни переносяться. Європейська комісія надає єврейським громадам гранти на посилення захисту європейських єврейських громад та розвиток освітніх програм з історії Голокосту, але більшого прогресу поки не досягнуто.

22–23 січня 2024 року в Брюсселі відбулося 5-те засідання Робочої групи, яке стало першим після варварського терористичного нападу ХАМАСу 7 жовтня на мирне населення Ізраїлю. Перший день роботи робочої групи був присвячений насамперед наслідкам нападу на єврейські громади в ЄС та заходам, яких було вжито на європейському та національному рівнях для боротьби з найбільшим сплеском антисемітизму з часів Голокосту.

Маргарітіс Схінас, віцепрезидент з просування європейського способу життя, відкрив робочу групу, підтвердивши непохитну відданість Комісії забезпеченню подальшого процвітання єврейського життя в ЄС, стоячи пліч-о-пліч з єврейськими громадами. У своєму виступі М. Схінас заявив про згубні наслідки подій 7 жовтня для життя єврейських громад ЄС та поінформував громадськість про виділення 21 грудня 30 мільйонів євро на убезпечення громадських місць у країнах ЄС, з яких 5 мільйонів підуть на захист об'єктів єврейської громади, зокрема єврейських шкіл. Він закликав єврейські громади країн ЄС подавати заявки на фінансування до кінцевого терміну – 4 квітня. Він також повідомив, що Єврокомісія отримала фінансування у розмірі 3 млн євро на наступні 3 роки для збереження спадщини місць у Європі, де відбувалися події Голокосту [*Working Group meeting*…, 2024].

На другий день засідання основну увагу було приділено розробленню та впровадженню національних стратегій відповідно до Висновків Ради щодо боротьби з расизмом та антисемітизмом від 4 березня 2022 року, в яких держави-члени зобов'язалися "розробляти національні стратегії боротьби з антисемітизмом та намагатися завершити цю роботу до кінця 2022 року". Було зазначено проблему відставання від роботи держав-членів ЄС у виробленні національних стратегій. Національні органи держав-членів та єврейські громади надали оновлену інформацію про події, що відбулися протягом останніх місяців у їхніх країнах [*Working Group meeting*…, 2024].

Відповідно до Стратегії ЄС щодо боротьби з антисемітизмом та сприяння єврейському життю Європейська комісія зобов'язалася у першій половині 2024 року подати звіт про прогрес у боротьбі з антисемітизмом, який базуватиметься на передовому досвіді національних стратегій. На ознаменування Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту після сесії відбулася презентація Хартії Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту (IHRA) із захисту об'єктів та обговорення того, яким чином краще зберегти місця та об'єкти Голокосту для майбутніх поколінь. Як наслідок, на п'ятому засіданні робочої групи були розглянуті такі актуальні теми:

1. Вплив терористичної атаки ХАМАСу на єврейські громади.
2. Протидія онлайн-антисемітизму – наслідку терористичної атаки ХАМАСу.
3. Оновлена інформація про розроблення та реалізацію національних стратегій.
4. Хартія IHRA із захисту об'єктів єврейських громад [*Working Group meeting*…, 2024].

Слід зазначити, що розробка програми Єврокомісії з підтримки єврейських громад зайняла вже майже половину терміну, відведеного на реалізацію цієї програми до 2030 року. Причиною такого зволікання з розробленням програми реалізації Стратегії є відсутність експертної бази в країнах ЄС, а також недостатня взаємодія національних урядів з місцевими єврейськими організаціями. Якщо ситуація стосовно антисемітизму та захисту єврейських організацій є цілком зрозумілою, хоча й досі ведуться дискусії

щодо визначення антисемітизму, ситуація із допомогою щодо розвитку єврейських культурних, релігійних та громадських програм лишається незадовільною. Проте цілком імовірно, що протягом 2024 року ситуація зміниться і національні уряди ЄС зможуть виправити становище.

Важливою частиною роботи європейських урядів є розроблення власних, оригінальних планів боротьби з антисемітизмом і допомоги єврейським громадам у розвитку єврейської культури та релігійного життя. Протягом 2023 року уряди 27 країн ЄС працювали над розробкою цих планів. Однією з останніх країн, що завершили цей нормотворчий процес, стало Герцогство Люксембург. Прем'єр-міністр Люксембургу Ксав'є Бетель подав план своєї країни з боротьби з антисемітизмом Катаріні фон Шнурбейн, координаторці Європейської комісії з боротьби з антисемітизмом і сприяння розвитку єврейського життя [Lemkowicz, 2023]. За даними, на кінець вересня 2023 року 11 країн ЄС прийняли національний план із боротьби з антисемітизмом: Австрія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Італія, Латвія, Люксембург, Румунія, Словаччина. Люксембург подав свій новий "Національний план дій проти антисемітизму" (ПАНАС), який містить 19 заходів, спрямованих на підтримку меморіальної культури, посилення безпеки синагог і боротьбу з ненавистю в інтернеті на тлі передбачуваного зростання антиєврейських настроїв по всій Європі. Важливою складовою плану є посилення безпеки навколо обох синагог Люксембургу.

Антисемітські наміри вважатимуться обтяжливими обставинами у кримінальних справах, що потенційно призведе до подвоєння кількості винесених вироків. Згідно з запропонованими планами, монастир Чинкфонтен, який колись використовувався німцями для ув'язнення євреїв, стане освітнім та пам'ятним об'єктом. План дій Люксембургу також передбачає виконання директив ЄС, спрямованих на боротьбу з ненавистю в інтернеті. Згідно з червневим звітом RIAL, дослідницького та інформаційного органу Люксембургу з питань антисемітизму, кількість антисемітських інцидентів у країні залишається тривожно високою. Було зареєстровано 76 інцидентів антисемітського характеру, більшість з яких сталися в інтернеті.

"Особливо болісним є поєднання цих двох явищ: тривіалізація Голокосту шляхом прирівнювання його до уявного геноциду, який буде здійснено проти палестинців" [Lemkowicz, 2023], – коментує представник RIAL. У Люксембурзі проживає близько 1000 євреїв із загальної кількості населення в 650 000 осіб [Lemkowicz, 2023].

У березні 2024 року Європейська комісія опублікувала документ за назвою "Правова база з боротьби з антисемітизмом в ЄС". Він став першим подібним нормативним документом, що регулює питання боротьби з антисемітизмом, за всю історію Євросоюзу і заклав основу для діяльності урядів ЄС у цьому напрямі. В документі, зокрема, зазначалося: "Досвід і сприйняття єврейської громади та ширшого європейського населення, зафіксовані антисемітські інциденти, щораз більша кількість антисемітського контенту в інтернеті та соціологічні дослідження демонструють тривалу присутність антисемітизму в Європейському Союзі... Дослідження показали – і про це також повідомили з деяких держав-членів у контексті цієї доповіді, – що послідовні кризи пандемії COVID-19 і російська агресія проти України посилили антисемітські настрої у всій Європі... З метою боротьби з расовою та/або релігійною ненавистю, включно із антисемітизмом, Європейський Союз не лише запровадив певну політику та взяв на себе зобов'язання, але й виробив численні правові інструменти, які можна використовувати для протидії різним формам антисемітизму, включно із (але не обмежуючись ними) Рамковим рішенням про боротьбу з деякими формами проявів расизму та ксенофобії, Директивою про расову рівність, Директивою про рівність у сфері зайнятості та Директивою про права жертв. На важливості ефективного застосування цього законодавства для боротьби з антисемітизмом наголошується в Стратегії ЄС щодо боротьби з антисемітизмом та сприяння єврейському життю (2021–2030 рр.), в якій Європейський Союз зобов'язався „пожвавити зусилля щодо активного запобігання та боротьби" з цим явищем у всіх країнах" [Kadar, 2024].

Нормативний документ "Правова база з боротьби з антисемітизмом в ЄС" є порівняльним оглядом того, як використання цих правових інструментів дотримуються в 27 державах-членах ЄС, і

спрямований на те, аби встановити, як і якою мірою правова база та її практичне застосування в різних державах-членах забезпечують захист від антисемітизму в трьох аспектах: a) захист від дискримінації; b) боротьба зі злочинами на ґрунті ненависті; c) боротьба з розпалюванням ненависті [Kadar, 2024]. Його поява стала важливим кроком на шляху до створення правових інструментів у боротьбі з антисемітськими злочинами, які дадуть можливість судам усіх інстанцій ухвалювати рішення з приводу тих чи інших проявів антисемітизму, зокрема й в інтернеті.

Важливою частиною зусиль з визначення характерних особливостей європейського антисемітизму стало проведене у травні 2024 року Єврейським університетом Єрусалиму (HU) та Європейським форумом (EF) спільне дослідження. "Барометр HU-EF 2024", складений групою експертів на чолі з професоркою Гізелою Дакс з EF, присвячено проблемі взаємного сприйняття між Ізраїлем і низкою європейських країн, включно із Німеччиною, Великою Британію, Францією та Польщею. Опитування проводилося онлайн у період з лютого по березень 2024 року в Ізраїлі, Німеччині, Великій Британії, Франції та Польщі. Загалом 1000 чоловіків і жінок з кожної країни склали національно репрезентативну вибірку дорослого населення віком від 18 років. Максимальна похибка вибірки становила 3,1% за довірчої ймовірності 95%. Онлайн-опитування були проведені компанією Kantar [Siegel-Itzkovich, 2024]. У Франції 63% респондентів визнали антисемітизм актуальною проблемою, в той час як у Німеччині цей показник становив 59%, за нею йдуть Велика Британія з 48% і Польща з 30%. При цьому думки респондентів про ймовірні джерела антисемітизму різняться: німецькі респонденти вказують як на крайніх правих (48%), так і на мігрантів-мусульман (45%), тоді як британці (25%) і французи (31%) переважно звинувачують мігрантів. У Польщі 31% респондентів вказують на крайніх правих, 27% не впевнені, а 26% вважають джерелом мусульманських іммігрантів [Siegel-Itzkovich, 2024].

При цьому близько 59% поляків і 41% німецьких респондентів ніколи в житті не зустрічали єврея або громадянина Ізраїлю. Також 50% німецьких респондентів погодилися із заявою свого уряду про

підтримку права Ізраїлю на самооборону під час війни в Газі в травні 2021 року [Siegel-Itzkovich, 2024]. З цим твердженням погодилося більше чоловіків, ніж жінок, і більше жителів Заходу, ніж жителів Сходу. Очікується, що в майбутньому єврейське життя в Європі зіткнеться з більшою ворожістю: 53% респондентів-євреїв вважають, що ситуація погіршиться, і лише 25% вважають, що все лишиться так само. Чим старший респондент – і чим релігійнішим євреєм він був – тим песимістичніші його погляди на ситуацію.

Політика уряду Нідерландів щодо "єврейського питання" після подій 7 жовтня 2023 року

Події 7 жовтня 2023 року серйозно вплинули на зростання рівня антисемітизму в країнах континентальної Європи та, зокрема, в Нідерландах. Так, згідно з даними Центру інформації та документації Ізраїлю (CIDI) 2023 року у Нідерландах було зареєстровано майже в 2,5 раза більше випадків проявів ненависті до євреїв, ніж роком раніше. Особливо серйозний сплеск антисемітських акцій трапився після теракту ХАМАСу 7 жовтня. Восени 2023 року уряд Нідерландів ухвалив рішення відповісти на цей виклик, звертаючи увагу на пам'ять жертв Голокосту. "Молодь повинна більше дізнатися в школі та вдома про переслідування євреїв під час Другої світової війни" [*Big rise in anti-Semitism*…, 2024], – заявила з цього приводу міністерка юстиції Ділан Єшільгоз. У 2023 році CIDI зафіксував 379 інцидентів, порівняно зі 155 інцидентами роком раніше.

Монітор антисемітських інцидентів повідомляє приблизно про 203 інциденти за останні три місяці: 105 у жовтні, 76 у листопаді та 50 у грудні. В організації додали, що кількість інцидентів до жовтня 2023 року була майже такою ж високою, як і за весь 2022 рік. CIDI заявило про "історичний мінімум" за більш ніж 40 років, упродовж яких ведеться моніторинг антисемітизму.

В CIDI побоювалися, що в наступні роки цифри будуть ще вищими. Більше половини антисемітських інцидентів у Нідерландах – це листи з погрозами, надіслані електронною або звичайною поштою. Євреї також отримували більше ненависницьких повідомлень через WhatsApp. 18% інцидентів являли собою прямі зіткнення між жертвою та злочинцем. 9% інцидентів припали на вандалізм, наприклад, руйнування єврейських будівель. Антисемітизм три-

вожно зріс, особливо в школах, пише CIDI. Кількість інцидентів, включно із образами, погрозами та насильством з боку інших учнів, зросла з 8% у 2022 році до 40% у 2023 році. "Деякі єврейські учні почувалися настільки в небезпеці, що залишалися вдома протягом тривалого часу чи навіть переводилися до іншої школи" [*Big rise in anti-Semitism*…, 2024], – повідомили експерти CIDI. При цьому під час моніторингу експерти CIDI не врахували всі прояви антисемітизму в соціальних мережах, бо їх "надто багато, аби можна було відстежувати". Міністерка юстиції та лідерка ВВД Д. Єшільгоз погодилася, що молодь повинна дізнатися більше про те, які наслідки може мати антисемітизм. Про це вона заявила в телевізійній програмі Op1 у відповідь на звіт CIDI. За словами Д. Єшільгоз, у нідерландських школах дітям зобов'язані розповідати про Голокост. "Ми часто чуємо, що вчителям дуже важко" [*Big rise in anti-Semitism*…, 2024], – сказала міністерка. У цьому випадку "дуже важлива" підтримка з боку школи та шкільної ради. За її словами, над цим також має працювати інспекція освіти. У той самий час відповідальність за те, аби діти дізналися про переслідування євреїв під час Другої світової війни та інші наслідки ненависті до євреїв, треба покладати не лише на школи. "Все має починатися вдома" [*Big rise in anti-Semitism*…, 2024], – додала вона.

Після подій 7 жовтня 2023 року вплив пропалестинського лобі став відчуватися на всій території Нідерландів. На відміну від Великої Британії, в країні не відбувалося щотижневих маршів протесту на підтримку населення Сектора Гази та руху ХАМАС, проте в деяких регіонах країни напруга була достатньо великою.

Так, керівництво синагоги Ґронінґена було змушене скасувати традиційний мовчазний марш на річницю "Кришталевої ночі", який мав відбутися 5 листопада 2023 року, через війну в Секторі Гази [Groningen synagogue leaders…, 2023]. Представник синагоги на Фолкінгестраат в Ґронінґені зазначив, що прагне запобігти інцидентам, враховуючи нинішнє насильство в Ізраїлі та Газі й пов'язану з цим напруженість у світі загалом. "Поминальні заходи зазвичай складаються з двох частин: мовчазного маршу від Ваагплейн до синагоги в Ґронінґені та поминального мітингу в

синагозі" [*Groningen synagogue leaders*…, 2023], – розповів RTV Noord директор синагоги Герт Фольдерс. "У зв'язку з поточною ситуацією на Близькому Сході ми вирішили скасувати зовнішню частину та зосередитися на частині в синагозі" [*Groningen synagogue leaders*…, 2023], – додав він. Г. Фольдерс підкреслив, що жодних погроз їм не надходило, проте люди розуміють причини, з яких вжито запобіжних заходів. "Ми хочемо, аби мовчазна процесія не видалась людям демонстрацією, бо це не так" [*Groningen synagogue leaders*…, 2023], – сказав він.

"Кришталева ніч", яку англійською мовою називають "Ніччю розбитого скла", вважається початком масових переслідувань євреїв у Другій світовій війні. У ніч з 9 на 10 листопада 1938 року нацисти напали на єврейські громади у всій Німеччині, знищивши сотні синагог, магазинів та будинків. Назва "Кришталева ніч" походить від асоціації зі склом, яким згодом були завалені вулиці німецьких міст. Чимало німецьких євреїв було заарештовано, атаковано та вбито.

Синагозі Тілбурга та її парафіянам, як і деяким іншим громадам країни, загрожували після початку війни ХАМАСу та Ізраїлю. Про це репортерам телекомпанії «Omroep Brabant» повідомив Марк Даніель Бен Аві, голова синагоги в Тілбурзі. "Є багато ознак того, що є люди, які хочуть атакувати синагоги" [*Tilburg synagogue threatened*…, 2023], – сказав Марк Даніель. Синагога в Тілбурзі має членів по всій території Південних Нідерландів, Бельгії та Німеччині. Марк Даніель не очікує на організовані напади на його синагогу, проте побоюється, що терористи діятимуть поодинці. Представник поліції повідомив, що після нападів ХАМАСу поліція не отримувала нових повідомлень, але за останні тижні в синагозі було встановлено додаткове спостереження за допомогою камер.

Національний координатор з питань тероризму та безпеки надіслав листа до мерів з проханням вжити додаткових заходів безпеки навколо синагог, оскільки євреї не почуваються в безпеці до і після служб. Тим часом діяльність у синагозі Тілбурга продовжиться в звичайному режимі. "Ми нікому не дозволимо нас пригнічувати. Проте ми більше не оприлюднюємо наш порядок

денний та мусимо діяти майже підпільно заради власної ж безпеки" [*Tilburg synagogue threatened*…, 2023], – сказав Марк Даніель. "Ми не можемо зараз бути гостинними, і нам доведеться посилити контроль за доступом до синагоґ", – додав він. Марк Даніель уже багато років живе в Нідерландах. У нього досі є сім'я та друзі, що живуть в Ізраїлі. "Я дуже хвилююся за свого брата" [*Tilburg synagogue threatened*…, 2023], – сказав він. Той живе за вісім кілометрів від Сектора Гази, в одному з перших сіл, на територію яких вторгся ХАМАС у ту трагічну суботу, 7 жовтня. Рано-вранці в суботу Марк Даніель отримав від свого брата повідомлення про те, що навколо його будинку лунають постріли та що він збирається в безпечне місце. Про нього нічого не було чути з вечора суботи. "Ми не знаємо, чи з моїм братом все гаразд. Ми безсилі" [*Tilburg synagogue threatened*…, 2023], – додав він.

У цих складних для себе обставинах єврейська громада Нідерландів отримала велику підтримку з боку не лише уряду та місцевої влади, а й королівської сім'ї. Так, король Нідерландів Віллем-Олександр 10 березня 2024 року відвідав Португальську синагогу в Амстердамі для відкриття Національного музею Голокосту. Короля вітали міська голова Амстердама Фемке Халсема та Артур ван Дейк, королівський комісар у Північній Голландії. Перед входом у синагогу король був прийнятий у Регентському залі прем'єр-міністром Марком Рютте. У церемонії відкриття музею також взяв участь президент Ізраїлю Іцхак Герцоґ [Quell & Surk, 2024]. На церемонії король виголосив промову, після чого відправився на екскурсію музеєм. Першим під час церемонії відкриття музею виступив Еміль Шрайвер, генеральний директор Національного музею Голокосту. У своїй промові Шрайвер згадав напад ХАМАСу 7 жовтня, "подальшу війну" та висловив стурбованість з приводу "зростання рівня антисемітизму" [Quell & Surk, 2024].

Президент Ізраїлю Іцхак Герцоґ у своїй промові на відкритті Національного музею Голокосту закликав звільнити єврейських заручників, утримуваних у Секторі Гази. Він наголосив, що Національний музей Голокосту є нагадуванням про "жахи, породжувані антисемітизмом". "Ненависть і антисемітизм зараз

процвітають у всьому світі" [Quell & Surk, 2024], – сказав він. Крім того, присутня на церемонії президентка Федеральної ради Німеччини Мануела Швезіг у своєму виступі наголосила, наскільки важливо не допустити забуття історії Голокосту. "Ми мусимо разом зберегти пам'ять про Голокост", – сказала вона також від імені федерального президента Франка-Вальтера Штайнмаєра. "Всього в двох кроках звідси розташований театр, з якого євреї з Нідерландів були депортовані в концентраційні табори та на загибель. Німці несуть за це відповідальність. Сьогодні наш обов'язок – зберегти пам'ять і зробити все можливе, щоб це ніколи не повторилося" [Quell & Surk, 2024], – додала вона. Під час відкриття Національного музею Голокосту в Португальській синагозі в Амстердамі група протестувальників виступила проти присутності в Нідерландах президента Ізраїлю Іцхака Герцоґа. На площі Ватерлоо зібралося близько 1000 протестувальників. Вони намагалися зчинити якомога більше галасу о 13:00, оскільки приблизно в цей самий час Іцхак Герцоґ мав виступати на сцені на відкритті Національного музею Голокосту.

У ситуації напруги в голландському суспільстві через операцію Ізраїлю, що тривала в Газі, виникла потреба в законодавчому регулюванні дій правоохоронних органів і вжитті заходів для стримування антисемітизму. У зв'язку з цим голландські політики звернули увагу на те, що в пропалестинському русі є чимало мігрантів. Через це депутати парламенту Нідерландів підтримали занесення антисемітизму до низки факторів, що впливають на отримання емігрантами посвідки на проживання. Більшість депутатів парламенту Нідерландів проголосували за пропозицію, висунуту фундаменталістською протестантською партією SGP, яка закликала уряд враховувати антисемітизм, визначаючи те, чи слід видавати людям посвідку на проживання [*Dutch Parliament backs*…, 2024].

У пропозиції зазначається, що антисемітизм "є злом, яке також необхідно придушувати й активно боротися з ним у Нідерландах", і вказується, що в Німеччині закон дозволяє депортувати іноземних громадян, які є антисемітами, і не допускати їхньої інтеграції в суспільство. Голландська пропозиція закликає уряд вивчити те, яким чином антисемітизм може бути використаний як підстава для

відмови в отриманні або відкликанні дозволів на постійне та тимчасове проживання й заяв про натуралізацію. Пропозиція була підтримана VVD, NSC і BBB – трьома з чотирьох партій, які взяли участь у формуванні нового уряду Нідерландів. За це також проголосували 37 депутатів від крайньої правої партії PVV. Під час дебатів щодо цієї пропозиції минулого тижня парламентарій від SGP Дідерік ван Дейк згадав про зростання антисемітизму в Нідерландах після початку війни ХАМАСу з Ізраїлем, наприклад, про демонстрацію прапорів ХАМАСу й вигукування антисемітських гасел. Ван Дейк також заявив: "На жаль, відомий той факт, що зло антисемітизму глибоко вкоренилося в людях з арабських та ісламських країн" [*Dutch Parliament backs*…, 2024]. Соціологічне дослідження, проведене Фондом Анни Франк минулого року, показало, що вчителі середніх шкіл частіше стикаються з антисемітизмом у класі, ніж 10 років тому.

Парламент Нідерландів навіть закликав зробити 25 квітня Національним днем боротьби з антисемітизмом. Tweede Kamer, нижня палата голландського парламенту, заявила про своє бажання, аби цей день став Національним днем боротьби з антисемітизмом. Щороку приблизно в цю дату Tweede Kamer також планує проводити пленарні дебати з антисемітизму. Щораз більший антисемітизм вимагає "постійної політичної уваги", сказав Йост Ердманс (JA21) [*Parliament wants 25 April*…, 2024]. Його пропозиція оголосити 25 квітня Національним днем боротьби з антисемітизмом була підтримана такими партіями, як PVV, VVD, NSC, BBB, SGP, ChristenUnie та CDA. Майже весь склад парламенту Нідерландів також підтримав пропозицію про те, аби винні в антисемітизмі отримували виховне покарання як особливу умову до вироку, винесеного судом [*Parliament wants 25 April*…, 2024]. Це може бути обов'язкове відвідування Національного музею Голокосту або концентраційного табору часів Другої світової війни. Проте ця пропозиція викликала скептицизм у деяких політиків. "Теоретично суддя може це зробити, але на практиці такі виховні заходи застосовуються рідко", – зазначив парламентарій Мпанзу Баменга (D66).

Місцева влада регіонів Нідерландів також виявила свою позицію з приводу дій ХАМАСу в Ізраїлі, одностайно висловивши підтримку єврейській державі. Так, майже всі мери Нідерландів підписали відкритого листа проти зростання рівня антисемітизму. Місто Амстердам опублікувало цей лист у голландській пресі від імені 329 мерів 26 квітня 2024 року. "Нумо продовжимо виступати проти будь-якої форми дискримінації та расизму" [*Open letter against anti-Semitism*…, 2024], – йдеться в листі. У Нідерландах 342 муніципалітети, і лише 13 мерів не вказали у листі своїх імен. У листі стверджується, що антисемітизм – це не щось нове, пов'язане лише з нещодавніми подіями, "а одвічна форма расизму, яка, якщо ми нічого не зробимо, передаватиметься з покоління в покоління". Мери відзначили, що антисемітизм так і не зник після Другої світової війни, а антисемітські інциденти зросли ще більше після 7 жовтня, коли ХАМАС напав на Ізраїль, а далі сталася війна в Секторі Гази. "Онлайн, на вулиці, в класі, в спортивному клубі та в наших науково-дослідних і прикладних університетах – всюди єврейські жителі міст і селищ відчувають антиєврейське залякування й агресію" [*Open letter against anti-Semitism*…, 2024], – зазначили вони.

Мери висловили своє обурення з приводу теракту, скоєного ХАМАСом 7 жовтня. Вони також "нажахані величезною кількістю смертей мирного населення в Секторі Гази", зазначається в листі. "Критика ізраїльського уряду – це не антисемітизм. Антисемітизм – це коли євреї несуть відповідальність за дії цього уряду лише тому, що вони євреї. Залякування, образа чи фізичний напад на євреїв є антисемітським і кримінально караним" [*Open letter against anti-Semitism*…, 2024], – додали вони. Підписанти далі заявили, що в ці дні у всіх голландських містах і селищах працюють волонтери, які готуються до поминання загиблих голландців 4 травня і святкування Дня визволення Нідерландів 5 травня.

Боротьба з антисемітизмом у Бельгії після подій 7 жовтня 2023 року

Проблема антисемітизму загострилася після жовтня 2023 року і в сусідній Бельгії. Так, керівники шкіл Фландрії вже в жовтні

забили на сполох через зростання радикалізації та екстремізму, про що повідомило видання "De Tijd" 10 листопада 2023 року. Обидві популярні мережі фламандських шкіл – GO! та Католицькі школи – заявили про те, що спостерігали зростання кількості повідомлень про некоректну поведінку, особливо в міських школах. Деякі з цих інцидентів були пов'язані з ісламом – наприклад, учні, які не хочуть ходити на екскурсії, тому що не зможуть вчасно молитися, дівчата, які починають повністю прикриватися, і хлопчики, які ритуально миють ноги в шкільних туалетах. Існують також повідомлення про ультраконсервативні або жінконенависницькі заяви чи поведінку. Йдеться про молодь, що відмовляється використовувати веселкові прапори чи образливо висловлюється на адресу спільноти ЛГБТ+, а також хлопчиків, які відмовляються сидіти поруч з дівчатками в класі або ігнорують вказівки вчительок. "Щодня наш фахівець з питань радикалізації та поляризації отримує до трьох-чотирьох звітів. Кілька років тому їх було три-чотири на рік. Кількість повідомлень про радикальні заяви або радикальну поведінку останнім часом помітно зросла" [*Schools note upsurge*…, 2023], – розповів репортеру "De Tijd" Коен Пеллеріо, генеральний директор мережі шкіл GO!

Католицька мережа повідомляє, що також спостерігає зростання радикалізму порівняно з останніми роками, причому останні повідомлення часто пов'язані з війною між Ізраїлем і ХАМАСом. "Сьогодні ми бачимо взаємодію між ісламізмом й ультраправими, які поділяють жінконенависницький наратив, анти-ЛГБТ+ та антиурядове мислення, а віднедавна й антисемітизм" [*Schools note upsurge*…, 2023], – сказала Карін Хереманс, директорка Koninklijk Atheneum в Антверпені та співробітниця GO! Не кожен школяр радикалізується, і не кожен радикал схильний до насильства, але ці зміни не слід ігнорувати, згідно з думкою Координаційної групи з аналізу загроз Бельгії (CUTA). Антитерористичний орган не збирається публікувати нові дані до наступного року, але з 2021 року в звітах про загрози з'являється все більше інформації про молодь, що має намір вчинити терористичні акти. "Часто це юнаки, які взагалі не були в полі зору спецслужб, але радикалізуються в

інтернеті" [*Schools note upsurge*…, 2023], – розповів директор CUTA Герт Веркаутерен.

Міністр освіти Бен Вейтс, який представляє фламандських націоналістів N-VA, закликав до негайних санкцій. "Якщо молодь виступить проти наших норм і цінностей, ми мусимо провести червону лінію й застосувати серйозні санкції в разі перетину цих кордонів. Ми не збираємося розв'язувати цю проблему потім на вулицях" [*Schools note upsurge*…, 2023], – зазначив він.

Влада Бельгії спробувала також жорсткіше ставитися до крайнього правого антисемітизму, який почав прогресувати в суспільстві за останні місяці. Так, відомого бельгійського ультраправого активіста Дріса Ван Лангенове Виправний суд Гента засудив до одного року ув'язнення за порушення закону про расизм та антисемітизм. Його також засудили до 10 місяців умовно за порушення закону про зброю, позбавили цивільних прав на 10 років і оштрафували на 16 тисяч євро [*Far-right activist*…, 2024].

Розслідування розпочалося у вересні 2018 року після того, як журналістське розслідування співробітників програми Pano VRT показало, що расистські та антисемітські повідомлення поширюються в секретних чат-групах ультраправої активістської групи Schild & Vrienden.

У червні 2019 року її лідера Ван Лангенове офіційно звинуватили в расизмі, міжнаціональній ненависті та порушенні законів про зброю. Шестеро інших обвинувачених також були визнані винними у расових злочинах у цій справі. Найближчий соратник Ван Лангенове був засуджений до восьми місяців умовного тюремного ув'язнення та штрафу в розмірі 8000 євро. Четверо інших отримали шість місяців умовного тюремного ув'язнення й штраф у розмірі 8000 євро, половину з яких було відтерміновано [*Far-right activist*…, 2024]. Умовні терміни антисемітам були винесені з певними умовами, включно із відвідуванням у супроводі Музею історії Голокосту Kazerne Dossin та Центру документації в Мехелені. У період Другої світової війни Мехелен був останньою зупинкою на маршруті депортації бельгійських євреїв у табори смерті. "Ван Лангенове... залучив інших обвинувачених у свій расистський,

ненависницький, нацистський... дискурс, за допомогою якого він налаштовував людей один проти одного" [*Far-right activist*…, 2024], – заявив суддя. "Він продемонстрував... презирство до фундаментальних цінностей і прав. Він створює ворожу атмосферу в суспільстві. Він сприяє антагонізму, розбіжностям і конфліктам і заохочує фізичне та психологічне насильство", – додав він.

Боротьба з ненавистю до євреїв у Німеччині після подій 7 жовтня 2023 року

Не менш небезпечним стало становище єврейських громад у Німеччині, в якій традиційно сильні пропалестинські сили. У відповідь на посилення антисемітської риторики віцеканцлер Роберт Габек розкритикував мусульманських активістів, закликавши до жорстких санкцій для людей, які вчиняють антисемітські дії. "Антисемітизм не можна терпіти в жодній формі" [Chiappa, 2024], – заявив Р. Габек 1 листопада 2023 року в своїй промові, опублікованій в соціальній мережі «X», раніше відомій як «Twitter». "Розмах ісламістських демонстрацій у Берліні та інших містах Німеччини неприйнятний і вимагає жорсткої політичної відповіді" [Chiappa, 2024], – додав він. Антисемітські дії, як-от спалення ізраїльського прапора, є злочином, сказав Р. Габек, і тим, хто таке вчиняє, доведеться зіткнутися з наслідками. "Кожному, хто є німцем, доведеться відповісти за таке в суді. Якщо ви не німець, ви також ризикуєте своїм статусом проживання", – сказав Р. Габек у відео, яке до ранку 2 листопада набрало понад 4,2 мільйона переглядів. "Кожен, хто не має дозволу на проживання, матиме привід для депортації" [Chiappa, 2024], – додав він. Представник Партії зелених Німеччини Р. Габек також розкритикував німецькі мусульманські асоціації за те, що вони не висловили свої думки. Хоча деякі з них дистанціювалися від антисемітизму та жорстоких нападів палестинського угруповання ХАМАС на Ізраїль, сказав він, так зробили "не всі з них, а деякі занадто вагаються, і я думаю, що в цілому їх замало".

Проте антисемітизм присутній у всьому політичному спектрі Німеччини, наголосив Р. Габек. Серед крайніх правих, а також серед "частини політичних лівих" і "серед молодих активістів", –

додав він. Р. Габек повторив, що "в Німеччині немає місця релігійної нетерпимості", відзначивши історичну відповідальність Німеччини щодо захисту єврейської громади. Він додав: "Відповідальність нашої історії також стверджує, що євреї можуть жити в Німеччині вільно і в безпеці. Що їм більше ніколи не доведеться боятися відкрито демонструвати свою релігію, свою культуру. Але саме цей страх зараз повернувся". 2 листопада міністерка внутрішніх справ Німеччини Ненсі Фазер заборонила діяльність ХАМАСу та асоціації "Самідун", пропалестинської групи. Німецький підрозділ Samidoun, Samidoun Germany, також буде розпущений. "Одночасно з ХАМАСом я сьогодні повністю заборонила діяльність терористичної організації, метою якої є руйнування держави Ізраїль" [Chiappa, 2024], – йдеться в заяві Н. Фазер. Міжнародна мережа "Самідун" поширювала антисемітську пропаганду, а також підтримувала та прославляла різні іноземні терористичні організації, включно із ХАМАСом.

Ідея протидії мігрантам, які мають антисемітські погляди, була підтримана владою Німеччини. Так, навесні 2024 року стало відомо про те, що МВС країни включатиме в тест на отримання німецького громадянства питання про державу Ізраїль і єврейську громаду для того, аби відфільтрувати антисемітів.

Міністерка внутрішніх справ Ненсі Фазер у своєму інтерв'ю "Der Spiegel", даному 28 березня 2024 року, повідомила про те, що "антисемітизм, расизм та інші форми неповаги до людства унеможливлюють натуралізацію". "Той, хто не поділяє наші цінності, не може отримати німецький паспорт" [Schindler, 2024], – додала Н. Фазер. За даними "Der Spiegel", у новому тесті на отримання громадянства кандидатів можуть запитати про основи іудаїзму або особливі історичні зобов'язання Німеччини перед Ізраїлем, а також про рік заснування єврейської держави. За даними журналу, серед можливих також будуть питання про покарання за заперечення Голокосту та вимоги до членства в єврейських спортивних клубах. Німеччина нещодавно погодилася пом'якшити суворі закони про громадянство, скоротивши час, необхідний для подачі заяви на отримання паспорта, і зробивши подвійне громадянство доступнішим [Schindler, 2024]. Перегляд законодавства Німеччини про громадянство був ключовою обіцянкою, яку дав лівоцентристський

коаліційний уряд канцлера Олафа Шольца, коли той прийшов до влади наприкінці 2021 року. Окрім зобов'язань за Конституцією, заявники, що хочуть отримати німецьке громадянство, тепер також муситимуть взяти на себе зобов'язання захищати єврейське життя в Німеччині. За звичайних умов кандидати зможуть подати заяву на отримання громадянства через п'ять років проживання в Німеччині, а не через вісім років, як раніше. Ті, хто особливо добре інтегрований і достатньо володіє німецькою мовою, зможуть отримати громадянство усього за три роки. Група, яка відстежує антисемітизм у Німеччині, наприкінці листопада заявила, що зафіксувала різке збільшення антисемітських інцидентів протягом місяця після нападу ХАМАСу 7 жовтня 2023 року – загалом 994, що на 320% більше, ніж за той самий період роком раніше.

У відповідь на тиск антисемітських сил чимало державних та приватних організацій Німеччини звернулися до історії, аби показати, наскільки згубним може бути антисемітизм.

Протягом 2023–2024 років Центральний банк Німеччини ініціював дослідження свого нацистського минулого, пообіцявши ніколи більше не допустити дискримінації та антисемітизму. Банк випустив скорочену версію майбутньої серії досліджень у той час, коли ультраправі набирають сили в Німеччині, викликаючи загальнонаціональні протести в країні, яка досі страждає від наслідків своєї історії XX століття.

У ній детально описується, як Рейхсбанк фінансував військові зусилля Адольфа Гітлера, допомагав в експлуатації окупованих територій та брав участь у конфіскації, експропріації та продажі єврейських активів. "Рейхсбанк став добровільною маріонеткою та одержувачем викрадених товарів у контексті фінансового Голокосту" [*Pressegespräch anlässlich*…, 2024], – сказав Альбрехт Річль, професор економічної історії Лондонської школи економіки та один з авторів дослідження. Заснований у Франкфурті в 1957 році, Бундесбанк мав мало спільного з Рейхсбанком, який базувався в Берліні й був закритий після закінчення Другої світової війни та спочатку замінений Банком німецьких земель. Золото Рейхсбанку, наприклад, було конфісковано союзниками. Проте деякі з його співробітників і, перш за все, менеджери середньої

ланки були найняті новими установами після проходження процесу, відомого як "денацифікація" [*Pressegespräch anlässlich*…, 2024]. Критерії такої денацифікації, введені союзниками наприкінці війни, пом'якшили після 1948 року, оскільки Німеччина міцніше інтегрувалася в життя Заходу, а центральний банк намагався знайти кваліфікований персонал, виявили дослідники. Президент Бундесбанку Йоахім Нагель сподівався, що стосторінкова брошура дійде до широкої публіки, і пообіцяв винести з неї уроки. "Ніколи більше не має бути антисемітизму в Німеччині" [*Pressegespräch anlässlich*…, 2024], – сказав він, повторивши гасло, використане на останніх демонстраціях проти крайніх правих.

Розвиток єврейської громади Австрії та боротьба з антисемітизмом після подій 7 жовтня 2023 року

Австрія стала однією з перших країн, керівництво яких рішуче засудило різанину мирних жителів Ізраїлю, яка сталася 7 жовтня 2023 року, і закликало до боротьби з антисемітизмом. 24 жовтня 2023 року Федеральний президент Австрії Александр Ван дер Беллен засудив антиізраїльські акції в Австрії. У своєму інтерв'ю репортерам ZIB та "Ö1-Mittagsjournal" він заявив, що сподівається, що молоді злочинці не усвідомлюють, що коять. Ізраїльські прапори нещодавно були зірвані з будівель у кількох австрійських містах. Крім того, на мітингах вигукували гасла, які принаймні побічно заперечують право Ізраїлю на існування. Президент заявив репортеру "Puls24": "Цьому треба покласти край. Наші єврейські друзі мають почуватися в безпеці". Єврейська громада Австрії все більше стурбована. "Готовність застосовувати насильство, яке зараз спрямоване проти об'єктів, може швидко обернутися і до людей" [Van der Bellen Verurteilt…, 2023], – попередив Елі Розен, президент єврейської громади в Граці. Головний рабин єврейської громади Відня Ярон Енгельмаєр також розглядає напади на людей як можливий наступний крок. Суспільство має сказати: "До сюди, і ні кроку далі".

6 травня 2024 року під час спільної акції президент Національної ради, нижньої палати парламенту Австрії Вольфґанґ Соботка (ÖVP), президент єврейської громади (IKG) Оскар Дойч і посол Ізраїлю в Австрії Давид Рут зафарбували антисемітські

графіті на фасаді будинку в Леопольдштадті. У ніч на 1 травня антисемітські гасла, як-от "Смерть сіонізму" та "Перемога Палестині", були намальовані на стінах будинків на вулицях Хайнештрассе в Леопольдштадті, в центрі Відня [*Antisemitische Parolen*…, 2024].

У присутності посла Ізраїлю Рута Соботка та Дойч зафарбували гасла на фасаді магазину, власником якого є єврей. Р. Соботка порівняв графіті з подіями у Відні 1938 року. Тоді на вулицях були такі самі написи. Р. Соботка підкреслив, що вже шість років попереджає про зростання антисемітизму, пославшись на те, що, як відомо, 30% населення були прихованими антисемітами, а від 8% до 9% були явними антисемітами. Австрійський парламент пропонує семінари з антисемітизму в межах семінарів з демократії, зазначив Р. Соботка. Проте школи іноді вагаються пропонувати ці курси через присутність мігрантів у класах та побоювання конфронтації. "Тут також необхідна чітка позиція викладацького складу" [*Antisemitische Parolen*…, 2024], – повідомив він. Крім того, Р. Соботка зазначив, що антисемітизм також імпортується через міграцію. До цього додається лівий, або "фейлетонний антисемітизм", як нещодавно висловилася дослідниця антисемітизму Моніка Шварц-Фрізель. "Хоча антисемітські графіті будуть покриті фарбою, пляму антисемітизму стерти нелегко" [*Antisemitische Parolen*…, 2024], – підкреслив Рут. Неприпустимо, аби євреям висувалися надумані звинувачення на адресу Ізраїлю й аби заклики до геноциду малювалися на стінах, вигукувалися в університетах або на вулицях Відня.

Сплеск антисемітизму та підтримки ХАМАСу в вишах Австрії призвів до появи нових дослідницьких проєктів, покликаних протистояти цьому. Так, нові форми антисемітизму перебувають у центрі нового дослідницького напряму Австрійської академії наук (ÖAW).

В Австрії після нападу ХАМАСу на Ізраїль 7 жовтня 2023 року зросла кількість антисемітських інцидентів. Університети також стали ареною мітингів, на яких скандували антисемітські гасла, і в центрі уваги опинилася незахищеність єврейських студентів. Австрійська академія наук (ÖAW) присвятила цій темі новий проєкт та зараз досліджує антисемітизм в австрійських університетах.

Президент ÖAW Гайнц Фассманн заявив з цього приводу: "З 7 жовтня ми відчуваємо все більш гетерогенний антисемітизм. Відтоді також звучали антисемітські висловлювання, малювалися графіті, відбувалися збори в університетах усередині країни та за кордоном. У цій країні відсутній гучний хор незгодних. Як учені, ми не можемо розв'язати близькосхідний конфлікт, але ми можемо досліджувати нові форми антисемітизму та робити з них правильні висновки, аби вжити правильних заходів для протидії йому" [*ÖAW erforscht antisemitismus*…, 2024].

Історик з Граца Джеральд Лампрехт очолив дослідницьку роботу з антисемітизму в ÖAW в січні 2024 року. З 2006 року він очолює Центр єврейських досліджень в Університеті Граца та є координатором програми навчання й викладання, присвяченої націонал-соціалізму та Голокосту в Штирії "ERINNERN:AT". У центрі уваги проєкту, очолюваного Дж. Лампрехтом, – розвиток антисемітизму в університетах з 1945 року, при цьому на першому етапі вивчається поточна антисемітська діяльність. "Аби вжити активних заходів проти всіх форм антисемітизму, нам спочатку потрібне точне розуміння того, як і де він проявляється. Особливо велику вагу тут мають університети, як центральні органи соціальної влади" [*ÖAW erforscht antisemitismus*…, 2024], – зазначив він.

Інший проєкт ÖAW, присвячений антисемітизму, стосується змін антисемітських дискурсів та їхнього сприйняття в єврейських громадах. Аріан Саджед з Інституту культурних досліджень ÖAW вивчає, як про антисемітизм говорять в інтернеті та соціальних мережах та які закономірності покладені в основу антисемітських публікацій. Вона каже: "У єврейських громадах уявлення про антисемітизм та його пояснення дуже різняться. Проте дискурс у засобах масової інформації та політиці все частіше характеризується боротьбою за політику ідентичності. Ми врахуємо це в нашому дослідницькому проєкті. Ми хочемо знати, яку роль у поляризації думок відіграють онлайн-ЗМІ та як ще можна створити простір для обміну та роздумів" [*ÖAW erforscht antisemitismus*…, 2024]. Зараз у межах дослідження антисемітизму ÖAW також проводиться оглядове дослідження сучасного антисемітизму під керівництвом зальцбурзької історикині Хельги Ембахер. "В універ-

ситетах проводяться дискурси, які необов'язково проводяться в широкому суспільстві, але впливають на нього. Серед іншого, йдеться про широко обговорювану зараз постколоніальну критику держави Ізраїль та її політики. Питання завжди полягає в тому, якою мірою законна критика перетворюється на антисемітизм... За останні десять-двадцять років антисемітизм в Австрії став значно складнішим. До „традиційних" форм антисемітизму, шари якого можна знайти в правих політичних групах, додалися нові форми і групи" [*ÖAW erforscht antisemitismus*…, 2024], – зазначив Дж. Лампрехт.

Політика уряду Франції щодо "єврейського питання" після 7 жовтня 2023 року

Проблема безпеки єврейських громад загострилася й у Франції. Так, послуги Служби захисту єврейської громади Франції (SPCJ) набули великого попиту у зв'язку із загостренням ситуації на Близькому Сході. Організацію було створено 1980 року після вибуху в синагозі в Парижі. Широка громадськість практично не знає про існування SPCJ – на відміну від керівників синагог, єврейських культурних центрів і громадських шкіл, які знають номер телефону цієї служби напам'ять. Доступний у будь-який час дня і ночі комутатор Служби захисту єврейської громади Франції (SPCJ) "вибухнув" 7 жовтня 2023 року. Ті, хто телефонували, ставили абсолютно різні питання. Один абонент повідомляв про напад антисемітів, інший запитував про заходи безпеки, а третій – про те, як приєднатися до служби та захищати інших євреїв у цій ситуації. Різанина євреїв 7 жовтня спричинила шок у французькому суспільстві та серед 500 000 євреїв, що мешкає в країні. Як зазначала в ті дні "Le Monde", французькі євреї почувалися все більш ізольованими. "В нас не так багато людей, що могли б нас підтримати" [Faye, 2023], – казали деякі з них.

За даними МВС, з початку війни 7 жовтня 2023 року у Франції зафіксовано понад 1500 антисемітських інцидентів. Для порівняння, у 2022 році влада нарахувала 436 таких інцидентів. За словами міністра внутрішніх справ Жеральда Дарманена, для охорони єврейських громад було задіяно 10 000 поліції, жандармів і солдатів [Faye, 2023]. Але вони діяли не поодинці: їхня робота велася в тісній співпраці з SPCJ. Так, наприклад, усі ці сили були

задіяні в охороні маршу проти антисемітизму, що відбувся в Парижі 12 листопада 2023 року. "Це служба захисту, покликана компенсувати будь-які недоліки влади" [Faye, 2023], – пояснив історик Марк Кнобель, фахівець з питань боротьби з антисемітизмом.

У цій ситуації президент Франції Е. Макрон пообіцяв, що країна буде "безкомпромісною", коли йдеться про антисемітизм. Цю заяву він зробив 18 березня 2024 року під час щорічної вечері, присвяченої 80-річчю створення Ради єврейських установ Франції (Crif). "Щоразу, коли знову з'являється найменший слід антисемітизму, я ставитимусь до цього так само безкомпромісно, як і мої попередники" [Kindermans, 2024], – заявив Е. Макрон в Єлисейському палаці. У своєму зверненні президент Crif Йонатан Арфі заявив, що кількість антисемітських дій "примножилася після прірви 7 жовтня, і наша республіканська модель піддалася нападкам, як ніколи раніше за 80 років". Згідно зі звітом Crif, кількість антисемітських атак у країні зросла у 2023 році до 1676, порівняно з 436 у 2022 році [Kindermans, 2024]. Й. Арфі також висловив вимогу, аби Франція проявила "таку ж солідарність і таку ж довіру до ізраїльської демократії перед обличчям тероризму", як вона проявляє до України перед обличчям загроз з боку Росії. Е. Макрон відповів, заявивши, що "любити Ізраїль, бажати його безпеки не означає погоджуватися з усіма рішеннями демократичного уряду сьогодення". "Ми маємо припускати, наскільки це дозволяють демократичні країни, наявність розбіжностей" [Kindermans, 2024], – додав він, маючи на увазі прем'єр-міністра Ізраїлю Беньяміна Нетаньяху, закликаючи поважати "гуманітарне право, міжнародне право" в Секторі Гази.

Що стосується антисемітських дій у Франції, Е. Макрон підкреслив важливість запиту Crif про створення парламентської комісії з розслідування антисемітизму у вищій школі. Це сталося лише за тиждень після того, як єврейському студенту не дозволили увійти до амфітеатру університету Sciences-Po в Парижі, де пропалестинські студенти протестували проти війни в Газі. Інцидент викликав осуд на найвищому урядовому рівні: на засіданні Кабінету Міністрів 13 березня Е. Макрон заявив про те, що висловлювання, які прозвучали на адресу єврейського студента, були "невимовними

та абсолютно нетерпимими". В інтерв'ю громадському радіо "France Info" 19 березня Й. Арфі також повідомив, що "тяжке становище цивільного населення зачіпає мене та багато для мене важить, чи то становище палестинців, чи то ізраїльтян" [Kindermans, 2024]. Проте він підкреслив, що відповідальність за ситуацію в Секторі Гази залишається покладеною на ХАМАС. "Усе, що потрібно ХАМАСу, – звільнити заручників завтра вранці, і ця війна миттєво закінчиться", – сказав він.

У ситуації зростання антисемітизму деякі провідні політики Франції заявили про своє єврейське походження, що символізувало підтримку єврейської громади країни. Так, прем'єр-міністр Франції Габріель Атталь, який нещодавно обійняв свою посаду, зазначив, що єврейське походження вплинуло на формування його особистості. 34-річний Габріель Атталь, який є наймолодшим прем'єр-міністром країни, зазначає, що на нього вплинув важливий аспект його особистості – єврейство його покійного батька. Мати Г. Атталя, яка походила з родини білогвардійських емігрантів, виховувала його та його братів і сестер у своїй російській православній вірі. Але його батько, кінопродюсер Ів Атталь, був євреєм, який народився в Парижі. "Мій батько сказав мені: „Можливо, ти православний, але ти почуватимешся євреєм все своє життя, головним чином тому, що ти страждатимеш від антисемітизму через своє ім'я"" [Kampeas, 2024], – розповів Г. Атталь журналу "Liberation" у 2019 році. Г. Атталь – звичайне прізвище північноафриканських євреїв, і воно визнано таким у Франції, де проживає велика кількість туніських й алжирських євреїв, повідомляє JTA [Kampeas, 2024]. Минулого року Г. Атталь розповів "Le Monde", що йому "не є чужою трансцендентність" і він досі святкує православний Великдень, але більше не вважає себе релігійним вірянином частково тому, що його батько, чиї родичі були депортовані до концтаборів під час Голокосту, сказав йому: "Бог помер в Освенцимі". Прізвище політика фігурувало на антисемітському плакаті, виставленому на акції протесту в Парижі під час пандемії. Бувши на той час представником уряду, він засудив "абсолютно огидні порівняння" між нацистськими пересліду-

ваннями та заходами охорони здоров'я, що стало темою протестів проти вакцинації.

Висхідна зірка правоцентристської партії Відродження президента Е. Макрона, Г. Атталь був міністром освіти до ранку вівторка 9 січня 2024 року, коли Е. Макрон обрав його замість Елізабет Борн на посаду прем'єр-міністра. Е. Борн подала у відставку через розбіжності з Е. Макроном з приводу імміграції після того, як Е. Макрон підтримав закон, що спрощує депортацію іноземців у Франції [Kampeas, 2024]. Е. Борн також успадкувала єврейську ідентичність від свого покійного батька, який пережив Голокост і покінчив життя самогубством. Попереднім наймолодшим прем'єр-міністром був Лоран Фабіус, соціаліст, якому було 37 років, коли він розпочав свій дворічний термін у 1984 році. Фабіус народився в сім'ї євреїв, які прийняли католицтво та виховали його в цій релігії.

Особливості політики Данії щодо "єврейського питання" після подій 7 жовтня 2023 року

Широкого відгуку події 7 жовтня 2023 року набули в Данії, де традиційно позитивно ставляться до єврейської громади. Відразу ж після загострення ситуації влада Данії звернулася до військових і попросила армію захистити єврейські громадські об'єкти через посилення напруги на тлі війни в Газі. Після цього стало відомо, що Данія розгорне армійські підрозділи для захисту єврейських та ізраїльських об'єктів у Копенгагені. Згідно з планом, солдати будуть розміщені біля посольства Ізраїлю в Копенгагені, а також у синагогах. Міністр юстиції Пітер Хуммельгаард заявив: "Конфлікт на Близькому Сході призвів до абсолютно неприйнятного зростання антисемітизму та нестабільності для євреїв у Данії. Ми перебуваємо в ситуації, коли терористична загроза, що нависла над Данією, є серйозною" [Percival, 2023].

Військова охорона єврейських об'єктів почалася 6 грудня, і уряд заявив про те, що потенційна небезпека терактів постійно оцінюватиметься. Данська армія раніше допомагала поліції охороняти приміщення, але на початку 2022 року співпрацю було припинено. Єврейська спільнота Данії заявила, що після теро-

ристичної атаки ХАМАСу на Ізраїль різко зросла кількість повідомлень про прояви ненависті, вандалізму і погроз смертю на адресу євреїв. З моменту нападу бойовиків ХАМАСу на Ізраїль 7 жовтня в країні зареєстровано 80 повідомлень про антисемітські інциденти. Для порівняння, за період з 1 січня цього року до нападу ХАМАСу було зареєстровано всього 30 повідомлень [Percival, 2023]. Головний рабин Данії Джер Мельхіор у листопаді зазнав нападу дорогою на телеінтерв'ю, де обговорювалася ненависть до євреїв. Рабин Мельхіор сказав про цей інцидент: "Коли ми сіли в потяг, чоловік плюнув на мене і показав мені середній палець. Ось деякі речі, які трапляються" [Percival, 2023]. За даними Незалежного дослідницького інституту Utrikespolitiska, в Данії проживає від 6000 до 8000 євреїв.

Данські політики також спробували створити нові правові заходи, що сприяють боротьбі з антисемітизмом серед іноземних мігрантів, які прибувають у країну. Одним із запропонованих заходів стала пропозиція про те, що претенденти громадянства Данії мають визнавати Державу Ізраїль. Про це, зокрема, заявила глава партії Інгер Стойберг, колишня міністерка у справах імміграції та інтеграції та засновниця партії "Данські демократи" (Danmarksdemokraterne). І є кілька причин, чому це необхідно, заявила Інгер Стойберг в інтерв'ю програмі DR "P1 Morgen".

"У ці роки та місяці ми спостерігаємо ісламське відродження. Не лише в Данії, але й у багатьох інших європейських країнах. Ми бачимо, як люди ходять вулицями і кричать: „Від річки до моря", а це ж означає, що держава Ізраїль має бути стерта з лиця землі" [*Danish party leader*…, 2024], – заявила вона. "Ви повинні пам'ятати, що данське громадянство – це не просто так. Це те, що вам потрібно заслужити" [*Danish party leader*…, 2024], – додала вона. За даними "The Guardian", цей термін виник у 1960-х роках і може тлумачитися по-різному – як заклик до миру, так і заклик до знищення Ізраїлю. Проте "досить складно і навіть неможливо перевірити, брешуть люди чи ні", а тому це "фальшива пропозиція, яка намагається розбурхати емоції", говорить політичний лідер Соціал-ліберальної партії Мартін Лідегор. "Ми надаємо громадянство на підставі кваліфікації. Отже, ви знаєте данську мову, і

скільки років ви перебуваєте в країні, і що ви робили чи не робили щодо злочинності тощо. Це розумно. Але починати надавати громадянство на основі політичних поглядів, які люди можуть мати, а можуть і не мати, – це і дивно, і божевільно" [*Danish party leader*…, 2024], – заявив він в "P1 Morgen". Але Інгер Стойберг вважає, що ця пропозиція стосується фундаментальних демократичних прав.

Політика Швейцарії щодо боротьби з антисемітизмом та підтримки єврейської громади країни після 7 жовтня 2023 року

Президентка Швейцарії закликала до рішучості в боротьбі з антисемітизмом. Для єврейських громадян у Швейцарії неприпустимо піддаватися нападам або відчувати загрозу, заявила Віола Амгерд напередодні Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Пам'ять про це та про жертв націонал-соціалізму є історичним обов'язком, зазначила В. Амгерд [*Anti-Semitism must*…, 2024]. "Тому зі зростанням антисемітизму на тлі терористичних атак ХАМАСу проти цивільного населення Ізраїлю 7 жовтня 2023 року необхідно боротися рішуче й усіма силами" [*Anti-Semitism must*…, 2024], – додала вона. За її словами, антисемітизму, як і іншим формам ненависті до людей через їхню расу, етнічну належність чи релігію, немає місця в демократичному суспільстві.

Згідно зі звітом істориків, підготовленим на замовлення компанії, банківська група Raiffeisen не має історії упередженої поведінки щодо євреїв у Швейцарії, незважаючи на антисемітські погляди її німецького засновника. Презентація висновків звіту Raiffeisen-Швейцарія, поданого 18 квітня 2024 р., стала можливою на тлі протестів з нагоди присвоєння назви площі Raiffeisen, розташованої поруч зі штаб-квартирою банку в Санкт-Ґаллені. Громадська площа в районі Блайхелі в Санкт-Ґаллені з 2005 року відома як Райффайзенплац [Bleich, 2024].

Вона оточена будівлями компанії Raiffeisen-Швейцарія. Площа, спроєктована художницею Піпілотті Ріст, вражає своїм цілковито червоним тротуаром; тому її неофіційна назва – "Червона площа". Синагога Санкт-Ґаллена розташована на краю цієї площі. У травні 2023 року громадські організації публічно розкритикували назву

площі, заявивши, що засновник Райффайзена в Німеччині Фрідріх Вільгельм Райффайзен був антисемітом [Bleich, 2024]. Як альтернативний епонім було запропоновано ім'я єврейської рятівниці біженців часів Голокосту Рехи Штернбух. Колишній сенатор, соціал-демократ Пол Рехштайнер, історики Стефан Келлер та Піпілотті Ріст були серед тих, хто виступав за зміну назви. У той час, коли цю пропозицію було висунуто, компанія Raiffeisen-Швейцарія вказала на тривале дослідження своєї історії, які охоплюють тему антисемітизму.

Результати зазначеного дослідження були представлені на прес-конференції в Санкт-Ґаллені, що пройшла 18 квітня 2024 р. Основний висновок істориків такий: "Не було жодних доказів того, що антисемітизм мав вплив на банківський бізнес швейцарських організацій Raiffeisen". До такого висновку дійшли Грегор Шпулер, історик та керівник архіву сучасної історії в ETH Zurich, та історикиня Верена Ротенбюлер. Вони обоє досліджували різні аспекти історії банку Райффайзен. З одного боку, вони зосередилися на заснуванні цього бізнесу в Німеччині, а отже, на Фрідріху Вільгельмі Райффайзені (1818–1888). Г. Шпулер пояснив, що виникла проблема з джерелами й що багато матеріалу було втрачено.

Деякі дані свідчили про те, що один з внутрішніх банківських документів, написаний Фрідріхом Райффайзеном, містив безліч антисемітських стереотипів. Проте приблизно в той самий час Фрідріх Райффайзен написав фундаментальну статтю з "єврейського питання", в якій дистанціювався від антисемітської риторики того часу. Г. Шпулер описав його як "антисеміта з протиріччями". Рух Раффайзена поширював думку про те, що його кредитні товариства були "інструментом проти єврейського лихварства". Через деякий час банківська група влаштувалася й у Швейцарії [Bleich, 2024].

Перша кредитна спілка Райффайзен була заснована 1899 року в Біхельзее, кантон Тургау. На перших порах антисемітська ідеологія, що сформувалася в Німеччині, була закріплена в Швейцарії, як було оголошено на пресконференції. Перші кредитні спілки Raiffeisen були засновані в католицьких сільських районах і, таким чином, у середовищі, де були дуже поширені антисемітські забобони, пояснила В. Ротенбюлер. Дослідникам було надано доступ, серед іншого, до архівів 40 регіональних банків Raiffeisen. Там вони

не знайшли жодних доказів того, що антисемітизм відіграв певну роль у їхньому банківському бізнесі. Відмова в кредитах була виправдана економічними чинниками, а в списках співробітників банку були виявлені єврейські імена. Звіт про дослідження заповнив прогалину, сказав Крістіан Хофер, відповідальний за сталий розвиток, політику та кооперативи у Raiffeisen Switzerland [*Gründungszeit von Raiffeisen*…, 2024]. За його словами, група Raiffeisen дистанціюється від антисемітської ідеології її засновника, яка суперечить цінностям компанії та кооперативу. Ґрунтуючись на результатах звіту, К. Хофер дотримувався думки, що площу можна і далі називати Райффайзенплац, але зазначив, що відповідальність за найменування вулиць і площ несе місто Санкт-Ґаллен. Комітет, який закликав до перейменування майже рік тому, досі не відреагував на висновки звіту.

Важливою проблемою для швейцарського уряду стали антиізраїльські демонстрації та сидячі страйки в університетах Швейцарії.

Одна з наймасовіших акцій на підтримку палестинського руху стартувала 2 травня 2024 року в Лозаннському університеті (UNIL). В заході взяли участь кілька сотень людей. З 2 травня зал кампусу окупували студенти, що вимагали бойкоту ізраїльських академічних установ і негайного припинення вогню в Секторі Гази. Вони проводили сидячий страйк. Їм дозволили залишитися до полудня понеділка, 6 травня, коли мала відбутися ще одна зустріч з керівництвом університету. Акція залучила близько 400 осіб, які прийшли до місця, прикрашеного транспарантами та палестинськими прапорами. Атмосфера була неконфронтаційною, учасники не заходили в захоплену будівлю. Між виступами учасники скандували "Газа, UNIL з тобою" і "Геть ізраїльський апартеїд" [*Protestors at University of Lausanne*…, 2024].

У своєму зверненні Джозеф Дахер, запрошений професор UNIL, закликав університет до "повної прозорості" щодо співпраці з ізраїльськими установами, і цю вимогу відображено в листі, адресованому керівництву UNIL, який співробітників просили підписати. Олів'є Фільєль привітав позицію університетської влади, яка, "принаймні на даний момент", була готова взяти участь у діалозі – на відміну від Федерального технологічного інституту

Лозанни (EPFL), зазначив він. В окупованій будівлі UNIL студенти проводили дві зустрічі на день для ухвалення рішень, повідомляло інформаційне агентство Keystone-SDA [*Protestors at University of Lausanne*…, 2024].

Єврейська громада Швейцарії висловила свою стурбованість пропалестинськими акціями в університетах. Так, зонтична організація Швейцарська федерація єврейських громад (SIG) заявила 8 травня 2024 року про те, що з побоюванням стежить за ескалацією настроїв у різних швейцарських університетах, де останніми днями пройшли пропалестинські демонстрації. "Університети є демократичними інститутами, в яких слід заохочувати відкриті дебати" [*Swiss Jewish group*…, 2024], – повідомив генеральний секретар SIG Джонатан Кройтнер інформаційному агентству Keystone-SDA. "Проте гучні голоси протестувальників демонструють ідеологічні та радикальні риси" [*Swiss Jewish group*…, 2024], – додав він.

У заяві SIG також повідомлялося, що радикалами висуваються ультиматуми та вкрай однобокі вимоги, а незгодних залякують. За таких умов університети Швейцарії більше не можуть запропонувати безпечного середовища для єврейських студентів. Вочевидь, виникає питання про те, чи можна терпіти протести, особливо в Лозаннському університеті, і чи сумісні вони з цінностями університету, заявили в SIG. В організації також додали, що не слід проявляти терпимості до явно агресивних антисемітських заяв, якот гасло "Від річки до моря". Згодом Дж. Кройтнер заявив, що далі – справа за викладачами та керівництвом університету, які мають виконати свої обов'язки, "взяти ситуацію під контроль і, якщо можливо, провести конструктивні переговори з протестувальниками" [*Swiss Jewish group*…, 2024].

Події 8 листопада в Амстердамі та їхній вплив на розвиток єврейської громади Європи

Однією з важливих подій в історії європейського єврейства став погром в Амстердамі, який трапився 8 листопада 2024 року. Під час цього погрому члени ісламістських банд били та калічили на вулицях міста ізраїльтян, котрі прибули на футбольний матч між

нідерландським клубом "Аякс" та ізраїльським клубом "Маккабі". Погромники перевіряли документи перехожих на вулицях, щоб знайти євреїв та ізраїльських громадян, а також побили місцевих жителів та туристів, які намагалися вступитися за жертв. П'ятьом постраждалим знадобилася госпіталізація, а поліція затримала 60 хуліганів [*Israeli football fans*…, 2024]. Ці події стали черговим викликом, з яким нідерландському уряду та іншим європейським органам влади довелося зіткнутися в ситуації нагнітання ненависті щодо єврейської громади Європи. Наприкінці 2024 року ці події дали поштовх новій хвилі антисемітизму, що торкнулася Бельгії, Франції та Німеччини [*Amsterdam riots*…, 2024].

Після того, що відбулося, прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетаньяху наказав негайно доправити до Амстердама два рятувальні літаки після "надзвичайно жорстокого інциденту", спрямованого проти ізраїльських громадян, заявив його офіс 8 листопада після повідомлень про напади, пов'язані з проведенням футбольного матчу. Міністерство національної безпеки Ізраїлю також закликало своїх громадян, що перебували у нідерландському місті, залишатися у готельних номерах після нападів, ідеться в другій заяві офісу прем'єр-міністра [*Netanyahu condemns*…, 2024]. "Вболівальники, які пішли на футбольний матч, зіткнулися з антисемітизмом і піддалися нападу, вчиненому з неймовірною жорстокістю, лише через їхнє єврейство та ізраїльське громадянство", – заявив міністр безпеки Ізраїлю Ітамар Бен-Ґвір у дописі в соціальній мережі "X" [*Netanyahu condemns*…, 2024]. Місцева поліція доповіла, що після гри було затримано 57 осіб, бо пропалестинські демонстранти намагалися дістатися стадіону імені Йогана Кройфа, хоча міська влада заборонила їм там протестувати. Раніше в поліції повідомляли, що вболівальники покинули стадіон без інцидентів, проте вночі з'явилися повідомлення про різні сутички в центрі міста. Ізраїльські військові заявили, що готуються негайно розгорнути рятувальну операцію, координовану урядом Нідерландів, після футбольного матчу, в якому амстердамський "Аякс", який традиційно ідентифікується як "єврейський клуб", переміг тельавівський "Маккабі" з рахунком 5:0. "Місію буде розгорнуто з використанням вантажних літаків і залученням медичних та ряту-

вальних груп", – заявили в Армії оборони Ізраїлю. Правий нідерландський політик Герт Вілдерс, лідер найбільшої в уряді Нідерландів партії, засудив повідомлення про напади в Амстердамі в дописі в соцмережі "X". "Шкода, що подібне може статися в Нідерландах. Це абсолютно неприпустимо", – зазначив він [*Netanyahu condemns*…, 2024]. В п'ятницю, 8 листопада, в телефонній розмові зі своїм нідерландським колегою Каспаром Велдкампом міністр закордонних справ Ізраїлю Ґідеон Саар повідомив, що також попросив уряд Нідерландів допомогти громадянам Ізраїлю безпечно дістатися аеропорту [*Netanyahu condemns*…, 2024].

На тлі подій в Амстердамі 19 листопада 2024 року начальниця поліції Берліна попередила євреїв та представників ЛГБТК+, які проживали у столиці Німеччини, що не всюди в місті для них безпечно. На пресконференції Барбара Словік наполягала на тому, що в Берліні немає "заборонених зон", але відразу ж додала: "Проте є райони, і ми повинні бути чесними на цьому етапі, де я б порадила людям, які носять кіпу або є відкритими геями чи лесбійками, бути обережнішими". Б. Словік зазначила, що, "на жаль, є певні райони, де проживають переважно люди арабського походження, які також симпатизують терористичним групам" і де "проти людей єврейської віри та походження відкрито висловлюється антисемітизм". Утім, начальниця поліції також дипломатично зазначила, що її намір не в тому, аби стигматизувати будь-яку громаду, заявивши: "Я не хочу „осоромити" якусь конкретну групу людей як злочинців" [*Berlin Police chief*…, 2024]. Хоча Б. Словік не вказала на конкретні райони, вона чітко дала зрозуміти, що війна між Ізраїлем та Газою спричинила зростання кількості антисемітських інцидентів у Берліні. За даними газети "Süddeutsche Zeitung", з 7 жовтня поліція Берліна ініціювала понад 6200 розслідувань, пов'язаних з антисемітизмом та розпалюванням ненависті. Значна частина цих справ пов'язана з дописами в інтернеті, пошкодженням майна та пропагандистськими правопорушеннями. Незважаючи на збільшення кількості зареєстрованих інцидентів, рівень прямих насильницьких злочинів проти євреїв лишається на порівняно низькому рівні [*Berlin Police chief*…, 2024]. "На щастя, насильницькі злочини проти євреїв

трапляються рідко, але, без сумніву, кожен такий акт – це вже забагато", – сказала Б. Словік [*Berlin Police chief*…, 2024]. Свої коментарі вона дала за тиждень після того, як в Берліні єврейську молодіжну футбольну команду довелося взяти під захист поліції після нападу пропалестинського натовпу, озброєного палками та ножами. Гравці молодіжної команди "Makkabi Berlin" заявили, що після гри з місцевими суперниками їх "переслідувала" арабська молодь. Команда складається з підлітків віком від 13 до 16 років. Гра відбувалася в Нойкельні, районі Берліна, відомим численним арабським і турецьким населенням. Батько одного з гравців написав у соцмережі "X", що його син був глибоко шокований, коли під час гри в нього плюнули, і що його переслідували дорослі та діти, які прямували за командою, коли та покидала поле. Президент "Makkabi Berlin" Алон Маєр повідомив газеті "Frankfurter Allgemeine", що інші свідки кидалися погрозами, а деякі переслідували єврейських футболістів із ножами. Клуб "Makkabi Berlin" був заснований у 1970-х роках людьми, що пережили Голокост, і став першим єврейським спортивним клубом у столиці Німеччини після Другої світової війни. Раніше цього місяця вболівальник "Makkabi Berlin", який носив шарф із логотипом клубу, де зображено зірку Давида, був доставлений до лікарні після того, як чоловік у кав'ярні запитав його, чи він єврей, а потім вдарив кулаком по обличчю [*Berlin Police chief*…, 2024].

Хвиля антисемітських настроїв почала сильно відчуватися в листопаді не лише в Нідерландах, а й в інших європейських країнах. Так, 29 листопада прем'єр-міністр Великобританії Кір Стармер провів на Даунінґ-стріт термінову зустріч з лідерами єврейської громади, щоб обговорити ситуацію з нагнітанням антисемітських настроїв у суспільстві. У переговорах з прем'єр-міністром взяли участь представники Ради депутатів британських євреїв, Ради єврейських лідерів, Союзу єврейських студентів та Фонду громадської безпеки – організації, відповідальної за захист єврейських громад [*Prime Minister asked*…, 2024]. Лідери громад закликали до державної підтримки для сприяння згуртованості та боротьбі з екстремізмом, зокрема й з крайніми правими, крайніми лівими або ісламістськими джерелами. На зустрічі також обговорювалися

настрої широких кіл британського населення щодо війни Ізраїлю з метою самооборони проти Ірану та його терористичних поплічників. Вони висловили стурбованість нещодавнім рішенням Міжнародного кримінального суду, повторили свій заклик заборонити Корпус вартових Ісламської революції іранського режиму та підкреслили важке становище заручників іранського режиму, включно із британськими громадянами. На зустрічі, яку було внесено до розкладу прем'єр-міністра лише за тиждень після того, як про це попросили лідери громад, переважало занепокоєння, що після 14 місяців наростання серйозних проблем рівень загрози для громади за останні тижні збільшився. Було зазначено, що проблеми посилилися внаслідок дедалі екстремальніших дій активістів таких груп, як "Палестинська дія", біля будівель, що використовуються єврейськими організаціями, шкіл та під час демонстрацій. Прем'єр-міністр також був поінформований про тиск, з яким стикаються члени єврейської громади на робочих місцях та в інших сферах. На Даунінґ-стріт підтвердили зустріч з лідерами єврейської громади, під час проведення якої, як ішлося у повідомленні, обговорили "огидне зростання антисемітизму і те, як уряд може і надалі працювати з громадою для розв'язання цієї проблеми" [*Prime Minister asked*…, 2024]. К. Стармеру доповіли, що ситуація становить загрозу не лише для однієї конкретної спільноти, а також для "національної безпеки". Представники Союзу єврейських студентів також висловили прем'єр-міністру стурбованість тим, що через антисемітські інциденти в кампусі вони більше не зможуть подавати деякі скарги анонімно, тож деякі студенти побоюються наслідків, якщо вони це зроблять. Прем'єр-міністр привітав оголошення про створення Комісії Ради з питань антисемітизму під головуванням лорда Манна та Пенні Мордонт та підкреслив свою особисту підтримку міжконфесійної роботи у складних обставинах. Обговорення також торкнулося тривалої кризи та конфлікту на Близькому Сході. К. Стармер розповів про свою зустріч з родиною британсько-ізраїльської заручниці Емілі Демарі. Наскільки відомо виданню "Jewish News", у лідерів громад заплановані подальші зустрічі з представниками інших урядових відомств, включно із перемовинами з міністром

охорони здоров'я щодо проблем антисемітизму у Національній системі охорони здоров'я. Після зустрічі єврейські лідери сказали: "Ми просили про цю зустріч минулого тижня в контексті серйозної стурбованості єврейської громади зростанням антисемітизму. Ми вдячні прем'єр-міністру за те, що він погодився так швидко нас прийняти. Ми висловили глибоке занепокоєння громади через антисемітизм, який ми бачимо на протестах, у будівлях єврейських громад, в університетських містечках, в інтернеті, на робочих місцях, у Національній системі охорони здоров'я, у культурній сфері та навіть щодо єврейських учнів, що прямують до школи" [*Prime Minister asked*…, 2024].

Події 8 листопада в Амстердамі стали ще однією важливою віхою в історії європейського єврейства. Якщо раніше антиєврейські інциденти були поодинокими, то зараз вони набули форми масових акцій насильства, чого не спостерігалося в Європі десятиліттями. Однією з основних причин такого розвитку подій стала практика європейських судів, які виносять антисемітам м'які вироки, переважно у вигляді штрафів та умовних вироків, і лише в найекстремальніших випадках вирок може становити до року позбавлення волі. Громадяни, що мають антиєврейські погляди, після таких вироків залишають в'язниці й знову стають до "боротьби з євреями", а також зазвичай і далі переслідують своїх жертв, які почуваються дедалі вразливішими. Погромний рух може стати нормою для європейських країн, які проводять ліберальну політику щодо представників молодого покоління, і стати серйозним фактором, що впливає на еміграцію євреїв з країн Європи.

Отже, загострення ситуації на Близькому Сході після масової різанини ізраїльтян 7 жовтня 2023 року поставило на порядок денний питання про безпеку єврейських громад Західної Європи. Урядам цих країн довелося вжити безпрецедентних заходів безпеки у співпраці між правоохоронними, виконавчими судовими органами та єврейськими організаціями. Європейські країни перебувають на стадії розроблення законодавств, присвячених боротьбі з антисемітизмом і сприянню розвитку єврейських громад.

З огляду на це велике значення матиме діяльність Робочої групи з реалізації Стратегії ЄС з боротьби з антисемітизмом і сприяння розвитку єврейського життя на чолі з єврокомісаром Маргарітісом Схінасом. У зв'язку з цим у Брюсселі активно дискутується ідея створення в Люксембурзі чи іншій країні Європи спеціального науково-дослідного підрозділу з вивчення єврейської історії та культури.

Уряди більшості країн Європи зараз активізують вжиття заходів, які завадили б мігрантам, що сповідують антисемітські ідеї, проходити успішну натуралізацію. Також формується судова практика щодо осіб, які вчинили злочини на ґрунті антисемітизму, посилюються заходи щодо злочинів, скоєних повторно.

Новим фактором у зв'язку з цим стали зусилля пропалестинського лобі в Європі, яке має серйозну підтримку медіа та великі контракти з адвокатськими компаніями, а також веде боротьбу з єврейськими громадам і урядами в судових інстанціях. При цьому, якщо боротьба з антисемітизмом на основі того чи іншого визначення такого явища є досить успішною, то завдання Єврокомісії та урядів країн Європи, що не входять до ЄС, щодо допомоги та пожвавлення єврейського життя на континенті лишаються невизначеними. Єврейські громади надсилають запити на отримання європейських грантів на ті чи інші програми, здебільшого такі, що стосуються відновлення культурних об'єктів у різних частинах Європи, проте інші форми допомоги єврейським громадам наразі невизначені та є предметом обговорення європейських експертів.

Разом із цим, громади потребують реституції об'єктів власності, відібраних у період Голокосту, державної підтримки в розвитку музеїв єврейської історії, мережі єврейських шкіл і створенні кафедр або університетів за спеціалізацією "єврейські дослідження". Всі ці питання стоять на порядку денному керівництва ЄС, Великої Британії та Швейцарії й вимагають дискусії та свого вирішення.

Загалом, значення подій 7 жовтня 2023 року для сучасної політики та міжнаціональних відносин в Європі та всьому світі важко переоцінити. Вони можуть суттєво вплинути на цю

законотворчу роботу та позначитися на політиці країн ЄС, Великої Британії, Швейцарії та інших країн цивілізованого світу щодо "єврейського питання" на найближчі десятиліття.

Напади на мирних жителів Ізраїлю та жорстока різанина, проведена воєнізованими підрозділами угруповання ХАМАС, і наступні атаки на членів єврейських громад країн Західної Європи надали актуальності боротьбі з антисемітськими ідеологіями та теоріями змови й поставили цю проблему на порядок денний багатьох урядів і політичних партій. Європі доведеться створити велику кількість освітніх і просвітницьких програм, а також посилити заходи з прийняття мігрантів, заражених ідеями ненависті до євреїв, і з просування біблійних цінностей, духу свободи та мультикультуралізму.

Бібліографічні посилання/References

Adu, A. (2024, February 5). British Muslims losing trust in Labour over its handling of Israel-Gaza war. *The Guardian.* https://www.theguardian.com/politics/2024/feb/05/british-muslims-losing-trust-in-labour-over-its-handling-of-israel-gaza-war

Antisemitische Parolen übermalt [Anti-Semitic slogans were painted over]. (2024, 6 Mai). ORF. Wien. https://wien.orf.at/stories/3255889/ [in German].

Antisemitism and Islamophobia "major drivers" of hate crime, equality body says. (2023, November 16). Argus South Wales. https://www.southwalesargus.co.uk/news/national/23928069.antisemitism-islamophobia-major-drivers-hate-crime-equality-body-says/

Anti-Semitism must be combated with determination, says Swiss president. (2024, January 26). Swiss Info. https://www.swissinfo.ch/eng/politics/anti-semitism-must-be-combated-with-determination-says-swiss-president/49161376

Amsterdam riots: Jewish community expert urges stronger self-defence measures amid rising secutiry concerns. (2024, November 10). EU Today. https://eutoday.net/amsterdam-riots-jewish-community-expert-urges-stronger-self-defence/

"Austria Suspends Aid For Palestinians After Hamas Attack". (2023, October 9). Barron's. https://www.barrons.com/news/austria-suspends-aid-for-palestinians-after-hamas-attack-8ea1a10d

"Belgium wants sanctions against Israel for Gaza bombings – deputy PM". (2023, November 9). Reuters. https://www.reuters.com/world/belgium-wants-sanctions-against-israel-gaza-bombings-deputy-pm-2023-11-08/

Berlin Police chief warns Jews, gay people to 'be careful' in Arab neighborhoods by Toi Staff. (2024, November 19). Times of Israel. https://www.timesofisrael.com/berlin-police-chief-warns-jews-gay-people-to-be-careful-in-arab-neighborhoods/

Big rise in anti-Semitism last year; Teach kids about consequences, Justice Min. says. (2024, April 9). NL Times. https://nltimes.nl/2024/04/09/big-rise-anti-semitism-last-year-teach-kids-consequences-justice-min-says

Bleich, V. (2024, April 18). Antisemitism in the history of Raiffeisen? *ETH Zurich*. https://ethz.ch/en/news-and-events/eth-news/news/2024/04/antisemitism-in-the-history-of-raiffeisen.html

Board president hopeful Ziff urges Leeds University chiefs to take stand over antisemitism. (2024, May 3). Jewish News. https://www.jewishnews.co.uk/board-president-hopeful-ziff-urges-leeds-university-chiefs-to-take-stand-over-antisemitism/

Chiappa, C. (2024, November 2). German antisemitism: Robert Habeck jabs Muslim groups, threatens deportations. *Politico.* https://www.politico.eu/article/germany-robert-habeck-vice-chancellor-concerned-over-rise-of-antisemitism/

Daisley, S. (2023, November 8). *TikTok teens have an anti-Semitism blind spot The Spectator.* https://www.spectator.co.uk/article/tiktok-teens-have-an-anti-semitism-blind-spot/

Danish party leader: "New citizens must recognise Israel". (2024, March 25). The Nordic Times. https://nordictimes.com/the-nordics/denmark/danish-party-leader-new-citizens-must-recognise-israel/

Dutch Parliament backs motion incorporating Antisemitism in residency permit evaluation. (2024, January 25). Centre for European Democracy Studies. http://www.eurodemocracy.net/news-and-

events/392-dutch-parliament-backs-motion-incorporating-antisemitism-in-residency-permit-evaluations

"Europe „aiding and assisting" Israel's war in Gaza with key weapons". (2023, November 6). Euronews. https://www.euronews.com/2023/11/03/europe-aiding-and-assisting-israels-war-in-gaza-with-vital-weapons

Far-right activist Dries Van Langenhove sentenced to one year in prison. (2024. March 12). Belga News agency. https://www.belganewsagency.eu/far-right-activist-dries-van-langenhove-sentenced-to-one-year-in-prison

Faye, O. (2023, Novembre 16). Face à l'antisémitisme, le travail discret du Service de protection de la communauté juive [In the face of Anti-Semitism, the discreet work of the Jewish Community Protection Service]. *Le Monde.* https://www.lemonde.fr/m-le-mag/article/2023/11/16/face-a-l-antisemitisme-le-travail-discret-du-service-de-protection-de-la-communaute-juive_6200407_4500055.html [in French].

"France Rejects Genocide Accusations Against Israel in Gaza". (2024, January 17). The New York Times. https://www.nytimes.com/2024/01/17/world/middleeast/france-israel-genocide-gaza.html

Frazer, J. (2024, April 9). Questions over poll suggesting 46 percent of British Muslims support Hamas. *Jewish News.* https://www.jewishnews.co.uk/46-of-british-muslims-support-hamas-survey-branded-misleading/

Friedman, G. (2023, November 27). In London, tens of thousands march in largest rally against antisemitism since WWII. *Forward.* https://forward.com/fast-forward/571277/in-london-tens-of-thousands-march-in-largest-rally-against-antisemitism-since-wwii/

"German Chancellor Opposed To „Immediate" Ceasefire In Gaza". *(*2023, November 12). Barron's. https://www.barrons.com/news/german-chancellor-opposed-to-immediate-ceasefire-in-gaza-0739398a

Groningen synagogue leaders cancel silent march on Kristallnacht anniversary. (2023, October 25). NL Times. https://nltimes.nl/2023/10/25/groningen-synagogue-cancels-kristallnacht-silent-march-israel-gaza-violence

Gründungszeit von Raiffeisen wurde auf Antisemitismus untersucht [Raiffeisen's founding period was investigated for Anti-Semitism]. (2024, April 18). Watson. https://www.watson.ch/schweiz/wirtschaft/388005858-gruendungszeit-von-raiffeisen-wurde-auf-antisemitismus-untersucht [in German].

Halamish, A. (2024). *Some Reflection on the October 7th Catastrophe in Historical Perspective*. Israel Studies, Indiana University Press, *29* (90).

Harpin, L. (2024, March 26). Sadiq Khan: "You can be passionate about Palestinian rights AND condemn Hamas". *Jewish News.* https://www.jewishnews.co.uk/sadiq-khan-its-possible-to-be-passionate-on-palestinian-rights-and-to-condemn-hamas/

Harpin, L. (2024a, April 21). Rishi Sunak: 7 October has left empty seats at the Seder table for too many families. *Jewish News.* https://www.jewishnews.co.uk/rishi-sunak-october-7th-has-left-empty-seats-at-the-seder-table-for-too-many-familes/

Harpin, L. (2024b, April 25). Home secretary holds talks over Jewish community safety fears. *Jewish News.* https://www.jewishnews.co.uk/home-secretary-holds-talks-with-board-president-over-community-safety-fears/

Heren, K. (2023, December 2). Jewish students at east London university "subjected to Hitler jokes and threats of violence" by other students. *LBC.* https://www.lbc.co.uk/news/queen-mary-jewish-students-east-london-university-to-hitler-jokes-threats/

International Holocaust Remembrance Alliance. United Kingdom. (2024). Holocaust remembrance. https://holocaustremembrance.com/countries/united-kingdom

"Israel-Gaza attacks: King „appalled" by „barbaric" Hamas – palace sources". (2023, October 11). BBC News. https://www.bbc.com/news/uk-67080828

"Israel-Gaza war: UK and Germany call for „sustainable" ceasefire". (2023, December 17). The Guardian. https://www.theguardian.com/world/2023/dec/16/idf-says-hostages-it-killed-were-bare-chested-and-waving-white-flag

Israeli football fans targeted by "boys on scooters" in Amsterdam. (2024, November). European Morning, Post. 8. https://eumorningpost.

com/news/4611-israeli-football-fans-targeted-by-boys-on-scooters-in-amsterdam

"Je condamne fermement les attaques terroristes qui frappent actuellement Israël. J'exprime ma pleine solidarité avec les victimes, leurs familles et leurs proches" ["We are facing attacks by terrorists, and we are waiting for the death penalty. I express my solidarity with the victims, families and survivors"] (2023, October 7). Twitter. https://x.com/EmmanuelMacron/status/1710586594330087796 [in French].

"Just spoke with Prime Minister @netanyahu about the unprecedented attack by Hamas on Israel. I told him that the Netherlands unequivocally condemns this terrorist violence and fully supports Israel's right to defend itself". (2023, October 7). Twitter. https://x.com/MinPres/status/1710583233505608059

Kadar, A. (2024). The legal framework to combat antisemitism in the EU. *Directorate-General for Justice and Consumers (European Commission),* Brussels. https://policycommons.net/artifacts/11771092/the-legal-framework-to-combat-antisemitism-in-the-eu/12664589/

Kampeas, R. (2024, January 10). Gabriel Attal, France's new prime minister, says his Jewish ancestry has shaped him. *Australian jewish News.* https://www.australianjewishnews.com/gabriel-attal-frances-new-prime-minister-says-his-jewish-ancestry-has-shaped-him/

Kindermans, M. (2024, Mars 18). Macron promet de rester "intraitable" face à l'antisémitisme [Macron promised to remaining 'uncompromising' in the face of Anti-Semitism]. *Les Echos.* https://www.lesechos.fr/politique-societe/emmanuel-macron-president/macron-promet-de-rester-intraitable-face-a-lantisemitisme-2083445 [in French].

"Lars Løkke fordømmer angreb på Israel: Terrorisme" [Lars Lökke condemns attacks on Israel: terrorism]. (2023, October 7). Onp. dk. https://onp.dk/nyheder/politik/lars-loekke-fordoemmer-angreb-paa-israel-terrorisme/ [in Danish].

Lemkowicz, Y. (2023, September 28). Luxembourg, 11th EU country to unveil new action plan against antisemitism. *European Jeewish*

Press. https://ejpress.org/luxembour-11th-eu-country-to-unveils-new-action-plan-against-antisemitism/

"Macron says „no justification" for bombing civilians as he calls for Gaza ceasefire". (2023, November 10). https://www.theguardian.com/world/2023/nov/10/macron-says-no-justification-for-bombing-civilians-as-he-calls-for-gaza-ceasefire

Magid, J. (2023, October 31). Erdan tells UN he'll don yellow Star of David until it condemns Hamas. *Times of Israel.* https://www.timesofisrael.com/erdan-tells-security-council-hell-don-yellow-star-of-david-until-it-condemns-hamas/

McDonald, A. (2024, April 4). Ex-minister urges UK to "flush out extremists" in government who back Israeli settlements. *Politico.* https://www.politico.eu/article/alan-duncan-uk-extremists-government-israel-hamas-war-settlements/

Morton, B., & Seddon, P. (2023, November 15). *Suella Braverman accuses Rishi Sunak of betrayal in scathing letter BBC*. https://www.bbc.com/news/uk-politics-67420331

Netanyahu condemns antisemitic pogrom in Amsterdam, warns world leaders attacks will spread if don't act. (2024, November 10). Fox News. https://www.foxnews.com/world/netanyahu-condemns-antisemitic-pogrom-amsterdam-warns-world-leaders-attacks-spread-dont-act

"Nobel winner joins push to boycott German cultural institutions over Gaza". (2024, January 11). Al Jazeera. https://www.aljazeera.com/news/2024/1/11/artists-urged-to-reject-german-institutions-over-berlins-stance-on-gaza

ÖAW erforscht antisemitismus an Österreichischen Unis [Austrian Academy of Sciences (OAW) investigates Anti-Semitism in Austrian Universities]. (2024, January 24). Die Österreichische Akademie der Wissenschaften. https://www.oeaw.ac.at/news/ oeaw-erforscht-antisemitismus-an-oesterreichischen-unis [in German].

Open letter against anti-Semitism signed by 329 of 342 mayors of Dutch cities. (2024, April 26). NL Times. https://nltimes.nl/2024/04/26/open-letter-anti-semitism-signed-329-342-mayors-dutch-cities

Owen, G. (2024, Feebruary 18). Labour MP Damien Egan is offered extra security after pro-Palestine extremists send abuse about his husband serving in Israel's military. *The Daily mail.* https://www.dailymail.co.uk/news/article-13096269/Labour-MP-Damien-Egan-offered-extra-security-pro-Palestine-extremists-send-abuse-husband-serving-Israels-military.html

Parliament wants 25 April to be national day against anti-Semitism. (2024, April 26). NL Times. https://nltimes.nl/2024/04/26/parliament-wants-25-april-national-day-anti-semitism

Percival, R. (2023, Dceember 4). Denmark calls in army to defend Jewish sites as Danish Chief Rabbi assaulted. *The Jewish Chronicle*. https://www.thejc.com/news/world/denmark-calls-in-army-to-defend-jewish-sites-as-danish-chief-rabbi-assualted-hrfgt32x

Police presence ramped up in London amid claims of celebrations following Israel attack. (2023, October 8). The London weekly. http://thelondonweekly.net/uk-news/6026-police-presence-ramped-up-in-london-amid-claims-of-celebrations-following-israel-attack

Poll reveals controversial views among Russell Group students on October 7 attacks. (2024, May 20). The London weekly. http://thelondonweekly.net/eeducation/7544-poll-reveals-controversial-views-among-russell-group-students-on-october-7-attacks

Pressegespräch anlässlich der Ergebnispräsentation des historischen Forschungsprojekts "Von der Reichsbank zur Bundesbank" [Press conference on the occasion of the presentation of the results of the historical research project "From the Reichsbank to the Bundesbank"]. (2024, Marsch 15). Bundesbank. https://www.bundesbank.de/de/presse/reden/begruessungsworte-918292#tar-2 [in German].

Prime Minister asked to "celebrate as well as defend" Jews in meeting with communal leaders by Daniel ben – David. (2024, November 29). Jewish Chronicle. https://www.thejc.com/news/starmer-commits-to-action-to-reclaim-streets-and-campuses-for-jewish-community-during-meeting-with-communal-leaders-jp8m4m30

Prime Minister unveils new measures to ensure the safety of British Jewish communities. (2023, October 12). The London weekly. https://thelondonweekly.net/uk-news/6072-prime-minister-unveils-new-measures-to-ensure-the-safety-of-british-jewish-communities

Protestors at University of Lausanne continue pro-Palestine sit-in. (2024, May 5). Swiss Info. https://www.swissinfo.ch/eng/education/student-protest-at-university-of-lausanne-continues/76959597

Quell, M., & Surk, B. The Netherlands opens a Holocaust museum as protesters oppose Israeli president's presence. (2024, March 10). *Associates Press.* https://apnews.com/article/amsterdam-israel-holocaust-president-0ddf32393b839be8ec115a485d807e42

Rishi Sunak announces extra £54 million to fund security for Jewish communities. (2024, February 29). ITV News. https://www.itv.com/news/2024-02-28/rishi-sunak-announces-72-million-to-fund-security-for-jewish-communities

"Rishi Sunak says Israel has an „absolute right to defend itself" against Hamas attack". (2023, October 7). Sky News. https://news.sky.com/story/rishi-sunak-says-israel-has-an-absolute-right-to-defend-itself-against-hamas-attack-12979101

Rose, D. (2024, March 13). *Antisemitism training for schools frozen after legal challenge from left-wing group UK branch of the US-based Diaspora Alliance launches judicial review over use of IHRA definition of antisemitism*. https://www.thejc.com/news/uk/antisemitism-training-for-schools-frozen-after-legal-challenge-from-left-wing-group-ia9yl1ab

Schindler, F. (2024, March 23). Israel und Antisemitismus – das sind die neuen Fragen für Einbürgerungsbewerber [Israel and Anti-Semitism – these are the new questions for naturalization applicants]. *Die Welt.* https://www.welt.de/politik/deutschland/article250754984/Einbuergerungstest-Israel-und-Antisemitismus-die-neuen-Fragen-fuer-Bewerber-um-den-deutschen-Pass.html [in German].

Schools note upsurge in radicalisation among their pupils. (2023, November 10). VRT News. https://www.vrt.be/vrtnws/en/

2023/11/10/schools-note-upsurge-in-radicalisation-among-their-pupils/

Scott, J. (2024, March 14). Michael Gove names far-right and Islamist groups which could fall under fresh extremism definition. *Sky News.* https://news.sky.com/story/michael-gove-names-far-right-and-islamist-groups-which-could-fall-under-fresh-extremism-definition-13094384#:~:text=Speaking%20in%20the%20Commons%2C%20the,we%20should%20be%20concerned%22%20about

Segal, R., & Daniele, L. (2024). Gaza as Twilight of Israel Exceptionalism: Holocaust and Genocide Studies from Unprecedented Crisis to Unprecedented Change. *Journal of Genocide Research,* March. 18–19. https://doi.org/10.1080/14623528.2024.2325804

Siegel-Itzkovich, J. (2024, May 2). Antisemitism in Europe is on the rise, yet residents are divided on its source-survey. *The Jerusalem Post.* https://www.jpost.com/diaspora/antisemitism/article-799510

Six months since Oct. 7, British PM says "terrible" Israel-Hamas war "must end". (2024, April 7). Times of Israel. https://www.timesofisrael.com/six-months-since-oct-7-british-pm-says-terrible-israel-hamas-war-must-end/

Shankar, P. (2023, November 11). "„Inhumane": Top Belgium officials criticise Israeli bombing of Gaza". *Aljazeera.* https://www.aljazeera.com/news/2023/11/10/top-belgium-officials-including-pm-criticise-israeli-bombing-of-gaza

Sherwood, H., & Ofori, M. (2024, February 15). Antisemitic incidents in UK schools soared in 2023, charity reports. *The Guardian.* https://www.theguardian.com/news/2024/feb/15/antisemitic-incidents-in-uk-schools-soared-in-2023-charity-reports

Should British Jews publicly cut ties with Israeli government, asks peer. (2024, April 26). Jewish News. https://www.jewishnews.co.uk/should-british-jews-disassociate-from-israeli-government-asks-peer/

"Spain denounces „indiscriminate" Gaza deaths, angering Israel". (2024, November 24). Reuters. https://www.reuters.com/world/

europe/spains-pm-sanchez-current-ceasefire-gaza-not-enough-we-need-permanent-ceasefire-2023-11-24/

"Statement Israel / OPT". (2023, October 8). FDFA. https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/newsuebersicht/statements/israel.html

Survey: Four in 10 British Jews have suffered antisemitism at work since 7 October. (2024, January 15). Jewish News. https://www.jewishnews.co.uk/survey-four-in-ten-british-jews-have-suffered-antisemitism-at-work-since-7-october/

Swiss Jewish group concerned about university protests. (2024, May 8). Swiss Info. https://www.swissinfo.ch/eng/swiss-politics/jewish-group-expresses-concern-about-university-protests/77154036

Tilburg synagogue threatened after Hamas terrorist attacks, Israel war declaration. (2023, October 9). NL Times. https://nltimes.nl/2023/10/09/tilburg-synagogue-threatened-hamas-terrorist-attacks-israel-war-declaration#:~:text=The%20synagogue%20in%20Tilburg%20has,in%20Tilburg%2C%20told%20Omroep%20Brabant

UK assumes presidency of IHRA for 2024. (2024, March 25). Israel Hayom. https://www.israelhayom.com/2024/03/25/943813/

"US offers „all appropriate support" to Israel following biggest attack from Hamas in decades". (2023, October 7). ABC News. https://www.abc.net.au/news/2023-10-07/world-reacts-to-surprise-hamas-attack-on-israel/102947964

"UK PM says the has offered to send aid to Israel". (2023, October 9). Times of Israel. https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/uk-pm-says-he-has-offered-to-send-aid-to-israel/

Van der Bellen Verurteilt Antisemitismus [Van der Bellen condemns Anti-Semitism]. (2023, October 24). Die Neue Zeit. http://www.dieneuzeit.com/nachrichten/2591-van-der-bellen-verurteilt-antisemitismus [in German].

Working Group meeting on the implementation of the EU Strategy on combating antisemitism and fostering Jewish life. (2024, January 24). European Commission Newsletters. https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/815799/en

РОЗДІЛ 5

АНТИСЕМІТИЗМ І "АНТИСІОНІЗМ" В АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ АНГЛОМОВНИХ КРАЇН: РУХ BDS І АНТИІЗРАЇЛЬСЬКА ПРОПАГАНДА

Одним із найпоширеніших різновидів антисемітської пропаганди в сучасному світі є «антисіонізм» у формі безкомпромісного засудження Ізраїлю за сам факт його існування. На відміну від інших типів антисемітизму, як-от різноманітні варіації теорій змови, расовий антисемітизм, заперечення Голокосту чи сучасні версії традиційної релігійної юдофобії, «антисіонізм» має певний відтінок респектабельності. Це відкриває йому шлях до інтелектуального середовища, зокрема сфери кінодокументалістики, політичних think tanks і, звичайно, академічної спільноти.

Одним із найпомітніших проявів антисемітизму у формі «антисіонізму» в сучасному академічному середовищі є поява в липні 2005 року й поширення впродовж наступних років діяльності руху BDS (абревіатура від "Boycott, Divestment and Sanctions"). Засновники цього руху від початку орієнтувалися на залучення активістів з-серед студентів західних університетів, зокрема у США.

Власне, кампанія за бойкот Ізраїлю у формі, яку просуває рух BDS, почалася навіть раніше за його інституціоналізацію. Це сталося у квітні 2004 року, коли група палестинських інтелектуалів у Рамаллі ініціювала кампанію академічного бойкоту Ізраїлю – Palestinian Campaign for the Academic and Cultural Boycott of Israel (PACBI). Згодом рух BDS поглинув цю ініціативу.

Ідея бойкоту походила з академічного середовища Західного Берега, проте (і це, імовірно, вплинуло на її популярність) вона була й лишається неурядовою. Звісно, ця її неофіційність є умовною, оскільки уряд Палестинської національної адміністрації забезпечує неформальну підтримку руху. Зокрема, він забезпечує умови для діяльності пов’язаних із рухом структур усередині палестинських академічних інституцій. При цьому формально уряд ПНА не бойкотує ізраїльські університети, оскільки серед їхніх студентів і викладачів є як палестинські араби, так і араби-громадяни Ізраїлю.

Активність руху BDS і пов'язаних і ним ініціатив у різних країнах привертала увагу дослідників, однак розробка цієї теми здебільшого зосереджувалася довкола окремих епізодів або поодиноких аспектів проблеми [1]. У другій половині 2010-х і на початку 2020-х років популярність і активність руху BDS дещо знизилася. Після терористичного нападу ХАМАСу на Ізраїль 7 жовтня 2023 року й початку операції Армії оборони Ізраїлю в Секторі Гази активність осередків BDS у західних університетах знову зросла. Остання хвиля їхньої діяльності поки що не стала об'єктом уваги дослідників.

У США бойкот Ізраїлю в академічних інституціях у рамках руху BDS координує окремо створена ініціатива – U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel (USACBI). Цю ініціативу організаційно оформлено у 2009 році у відповідь на відкриті листи з боку двох американських викладачок університетів Лівану й Західного Берега [*Open letter to U.S. academics on Gaza…*, 2009] та кампанії "Right to Education" Бірзейтського університету [*Open letter to international academic institutions…*, 2009] (Бірзейт, Західний Берег). Згадані американські викладачки Ранья Масрі й Марсі Ньюмен закликали своїх колег у США "не просто підтримати цю заяву (тобто відкритий лист – *С. Г.*) у теорії, а також на практиці, сприяючи академічному бойкоту на своїх кампусах" [*Open letter to U.S. academics...*, 2009]. Приводом названо ізраїльський авіаудар по Газі 28 грудня 2008 року в рамках операції "Литий свинець". ЦаГаЛ пояснив удар фактом використання лабораторії університету для виробництва вибухівки, однак, зрозуміло, Р. Масрі й М. Ньюмен не згадали це пояснення у відкритому листі. Оформлення американської ініціативи відбулося в дуже короткий термін – її вебсайт із оприлюдненим у відповідь на

[1] Один із прикладів якісно проведеного аналізу, хоч і здійсненого дослідницею-початківцем, – магістерська робота Стефані Трюсделл [Truesdell, 2016]. Інші роботи зосереджувалися на правовій оцінці діяльності руху BDS [Erakat, 2010] або на окремих викликаних ним небезпеках, зокрема зумовлених ним загрозах свободі слова [Atkins & Elman, 2021; Pessin & Ben-Atar, 2018].

згадані два документи закликом [*Urgent Appeal…*, 2009] почав працювати вже 19 січня 2009 року, через два дні після публікації відкритого листа від кампанії R2E і через дев'ять днів після листа Р. Масрі й М. Ньюмен. Ця оперативність засвідчує певну координацію дій між ініціаторами руху на Західному Березі й у США.

Заклик ініціативи USACBI містив перелік прямих інструкцій щодо дій, які могли здійснювати активісти руху на кампусах своїх університетів. Серед них є як нейтральні (організація прямої співпраці американських академічних установ із університетами й коледжами Західного Берега чи Сектора Гази без посередництва ізраїльських інституцій; лобіювання перед адміністраціями американських університетів наданння стипендій палестинським студентам; лобіювання ухвалення університетами й іншими установами й організаціями рішень із засудженням дій Ізраїлю), так і більш радикальні (організація заходів із популяризації економічного й культурного бойкоту Ізраїлю; утримання від будь-яких форм академічної й культурної співпраці та участі у спільних проєктах із ізраїльськими інституціями; адвокація повномасштабного бойкоту ізраїльських установ на національному й міжнародному рівнях включно з припиненням будь-яких форм їхнього фінансування; просування відкликання академічними інституціями інвестицій з Ізраїлю, тиск на власні університети з вимогою розірвання будь-яких зв'язків із Ізраїлем, зокрема проєктів співпраці, навчання за кордоном, фінансування й обмінів) [*Urgent Appeal…*, 2009]. Прикметно, що ініціатори й організатори бойкоту демонстративно ігнорують факт навчання й роботи в ізраїльських університетах представників арабської меншини (як ізраїльських арабів, так і палестинців) [2].

[2] Станом на 2022 рік представники арабської меншини становили 17% від загальної кількості студентів ізраїльських університетів і коледжів, причому цей відсоток постійно зростає [Mizel, 2023]. Негативні наслідки бойкоту ізраїльських академічних інституцій впливають на арабських студентів і викладачів університетів Ізраїлю тією ж мірою, що і на студентів і викладачів євреїв, представників інших громад і іноземців.

Одразу після започаткування USACBI розгорнула широку діяльність у низці американських університетів і коледжів, координуючи або заохочуючи діяльність місцевих антиізраїльських активістських груп. Ці дії добре задокументовано на вебсайті ініціативи (usacbi.org). До прикладу, улітку 2010 року вона виступила на підтримку групи студентів Каліфорнійського університету в Ірвіні, які намагалися зірвати лекцію посла Ізраїлю у США на тему американсько-ізраїльських відносин. Серед аргументів, якими автори заяви обґрунтовували тезу про відмову керівництва університету від принципу нейтральності, було визнання президентом Каліфорнійського університету Марком Юдофом складності "розмежування своєї публічної ролі як президента університету й приватної позиції як єврея, який залучений до єврейського життя й активно підтримує Ізраїль" [*Statement Condemning Disciplinary Action…*, 2010].

Упродовж перших двох років існування USACBI її активісти переважно наголошували на "расизмі" й "колоніалізмі" ізраїльської політики. У 2010–2011 роках ініціатива відреагувала на публікацію планів гастролів кількох представників американського шоубізнесу відкритими листами, у заголовки яких було винесено термін "апартеїд" [3]. У цей час почалися спроби активістів ініціативи символічно пов’язати назву Держави Ізраїль зі словом "апартеїд" у свідомості їхньої цільової аудиторії.

У січні 2012 року засновник руху BDS Омар Баргуті відвідав США. Ініціатива USACBI організувала серію його виступів і зустрічей із ним для представників університетських спільнот і церковного середовища деяких протестатнтських конфесій. У цей

[3] Ініціатива оприлюднила відкриті листи до Bon Jovi, Мейсі Ґрей, Енріке Іглесіаса та ін. співаків з вимогою відмовитися від виступів в Ізраїлі, оскільки поїздки до цієї країни начебто "підтримують" або "легітимізують" "апартеїд" (див. розділ Statements у вкладці Our Activities та сайті usacbi.org.). Ця діяльність виходила за межі академічного середовища, але курувалася саме його представниками. Імовірно, причина цього полягала в більшій організованості й компактності студентів і викладачів і легкості координації їхніх дій.

період фіксується намагання ініціативи забезпечити собі додаткову респектабельність і зміцнити зв'язок своєї діяльності з боротьбою проти апартеїду в Південнній Африці у 1970 – 1980 роках і боротьбою за громадянські права у США у 1950 – 1960 роках. Проявом цього є продовження використання характеристики політики Ізраїлю як "апартеїду" й апелювання до постатей Нельсона Мандели й Мартіна Лютера Кінга в назвах подій, організованих у рамках туру Омара Баргуті містами Західного Узбережжя [*Omar Barghouti: West Coast Itinerary…*, 2011].

2011 року на кампусах американських університетів США розгорнула діяльність власне студентська ініціатива, що виступає на підтримку руху BDS – National Students for Justice in Palestine. Її публічні заяви були очікувано більш радикальними, ніж у USACBI. З першого року своєї діяльності ця організація зосередилася на кількох напрямах, пов'язаних із формуванням лояльної до пропагованих нею ідей студентської аудиторії. Її перша щорічна конференція (Колумбійський університет, 14–16 жовтня 2011 року) була однією з найбільш політичних за своєю назвою – "Студенти проти апартеїду" [*Who are we?*, 2024] [4]. Згадана ініціатива публічно декларує відмову від визнання легітимності не лише Ізраїлю, а й Сполучених Штатів Америки та Канади, називаючи їх у короткому викладі своїх цілей "окупованим островом Черепахи [5] (т. зв. Сполученими Штатами й Канадою)". Прикметно, що серед активістів NSJP немає суттєвого представництва корінних американців, а осередки цієї організації відсутні у племінних коледжах і університетах (Tribal Colleges and Universities – TCU) [6]. Відповідно, використання терміна "Turtle Island" можна розцінювати як політично вмотивовану апропріацію культурної спадщини корінних американців. Ба більше, те ж саме можна сказати про постійне

[4] Конференції наступних років мали більш нейтральні назви.

[5] "Turtle Island" – позначення Північної Америки, яке використовують деякі племена корінних американців.

[6] Коледжі й університети, створені для забезпечення освітніх потреб корінних американців. У наш час корінні американці становлять абсолютну більшість студентів таких закладів.

акцентування активістів BDS на терміні "апартеїд" і ідейній спадщині Нельсона Мандели та Мартіна Лютера Кінга, оскільки серед учасників руху афроамериканські студенти становлять непропорційно малу частку, а рівень підтримки антиізраїльських ініціатив в історично чорних коледжах і університетах (Historically Black Colleges and Universities – HBCU) [7] значно нижчий, ніж у закладах із переважно білим складом студентів [Sutton, 2024]. Зосередження активістів NSJP у найпрестижніших університетах можна помітити навіть у візуальному представленні їхньої діяльності. Як приклад, можна згадати розміщений на головній сторінці сайта пов'язаної з ним кампанії колаж із логотипами осередків NSJP [*US Campaign for Palestinian Rights*, 2022].

У вересні 2023 року, за місяць до нападу ХАМАСу на Ізраїль і початку операції ЦаГаЛ у Секторі Гази, NSJP започаткував випуск квартальника "Written Resistance". Він має форму бюлетеня обсягом 16 сторінок. Видання містить як публіцистичні тексти, так і художні твори, зокрема поезію. Їхньою спільною темою є заперечення самого факту існування Ізраїлю. Прикметно, що квартальник не запропонував читачам якоїсь рефлексії щодо терористичної атаки і жодним чином не засудив убивства й викрадення цивільних ізраїльтян. Згадки про напад названо просто "подіями 7 жовтня", без жодної оцінки.

2012 року ініціатива USACBI організувала тижневу поїздку групи з п'ятьох американських науковців до Західного Берега й Хайфи. Один із членів цієї групи, Білл Маллен із Університету Пердью, після поїздки опублікував статтю з обвинуваченнями Ізраїлю в етнічних чистках. На підтвердження планів Ізраїлю повністю "деарабізувати" Палестину він навів історію однієї виселеної зі свого будинку у Східному Єрусалимі арабської родини, згадавши, що таких родин було чотири за чотири роки [Mullen, 2012]. У тексті було згадано, що зустріч із родиною відбулася у Східному Єрусалимі, тобто її не було виселено з міста. За

[7] Заклади, створені для забезпечення освітніх потреб чорношкірого населення в часи сегрегації. У наш час усі такі заклади є змішаними, хоча в багатьох із них афроамериканці становлять більшість студентів.

підсумками поїздки члени групи оприлюднили спільну заяву з закликом підтримати бойкот Ізраїлю в академічній галузі і сфері культури. Автори переконували читачів, що за тиждень стали свідками "численних порушень громадянських і законних прав палестинців", а також "щоденних ритуалів підкорення, приниження й підозр". Для здобуття прихильності читача документ підкреслив, що у своїй практиці USACBI орієнтується на досвід ненасильницького опору апартеїду у Південній Африці [*US Scholars' Delegation Calls...*, 2012]. Через півроку група активістів і прихильників USACBI (не лише науковців) опублікувала відкритий лист до президентів і канцлерів дев'яти американських університетів, які взяли участь у робочому візиті до Ізраїлю. Автори листа обвинуватили ізраїльські університети у співучасті в "сегрегації й дискримінації, окупації й етнічних чистках". Серед інших, лист підписали Анджела Девіс і архієпископ Десмонд Туту [*USACBI issues letter…*, 2012].

20 квітня 2013 року зусилля USACBI поширити ідеї бойкоту Ізраїлю за межі кола антиізраїльських активістів набули першого помітного успіху – щорічна конференція Асоціації азійсько-американських студій (AAAS) ухвалила резолюцію на підтримку руху BDS. Вона стала першим об'єднанням науковців, що долучилося до бойкоту Ізраїлю [*Resolution to Support the Boycott*…, 2013] [8]. У грудні того ж року аналогічну резолюцію ухвалила Асоціація американських студій (ASA) [9]. У мотиваційній частині документа його автори послалися на відданість боротьбі проти "будь-яких форм расизму включно з антисемітизмом" (єдиний такий випадок серед подібних заяв) [*Boycott of Israeli Academic Institutions*, 2013]. Це рішення стало результатом лобіювання з боку USACBI і збирання підписів під петицією з відповідною вимогою до ASA [*American Studies Association Boycott Resolution…*, 2013]. Упродовж 2013 року аналогічні резолюції ухвалили Асоціація дос-

[8] Резолюцію ухвалено одноголосно. Слід відзначити, що всі резолюції AAAS останніх десятиліть присвячено політичним темам.

[9] На відміну від AAAS, резолюцію ASA на підтримку руху BDS було затверджено не одноголосно – проти проголосували 30,5% членів асоціації.

лідження корінних американців (NAISA), Асоціація гуманістичної соціології (AHS) і Асоціація арабсько-американських студій (AASA), 2014 року – Асоціація критичних етнічних студій (CESA) і Асоціація африканської літератури (ALA) [*USACBI Congratulates and Thanks*…, 2014], а 2015 – Національна асоціація дослідження американців мексиканського походження (NACCS) [*National Association of Chicana and Chicano Studies*…, 2015] і Американська антропологічна асоціація (AAA) [*USACBI salutes boycott victory…*, 2015]. Більшість резолюцій із цього питання містить однакові формулювання, а їхнє ухвалення в усіх випадках було результатом лобістської діяльності представників руху BDS.

У наступні роки діяльність руху BDS розгорталася, зокрема, й коштом студентських груп на низовому рівні. Так, у січні-лютому вони змогли забезпечити ухвалення антиізраїльських резолюцій у студентському сенаті Каліфорнійського університету в Девісі та Студентській асоціації Каліфорнійського університету [*Statement of Academics and Activists*…, 2015; Abunimah, 2015]. У 2016–2017 роках, як можна простежити за публікаціями на сайті USACBI, ініціатива вперше зіштовхнулася з серйозною протидією з боку проізраїльських організацій і представників академічної спільноти. Цікаво, що більшість повідомлень про конфліктні ситуації подано у формі скарг на порушення права антиізраїльських активістів на свободу слова.

Якщо в перші роки свого існування кампанія лише ритуально підкреслювала свій союз із феміністичними і квір-організаціями (питання про дотримання прав жінок і ЛҐБТ на Західному Березі та в Секторі Гази, ясна річ, при цьому не обговорювалося), під час першої президентської каденції Дональда Трампа ця тема наново актуалізувалася. Уперше зіткнувшись із опозицією, лідери ініціативи почали шукати ситуативних союзників. Яскравим прикладом цих намагань є спроба підкреслити підтримку всіх супротивників Д. Трампа й поставити знак тотожності між расизмом і сіонізмом. Цей крок мав на меті залучити до числа учасників або принаймні симпатиків руху членів різноманітних антирасистських, феміністичних або квір-організацій. Прагнучи досягнути цієї мети, лідери

USACBI твердили, що їхня кампанія "солідарна з рухами, що протистоять авторитарній, расистській, мізогінній, неоліберальній і насильницькій імперській політиці Трампа (…). Нас надихає посилення діяльності коаліцій, які об'єднують рухи за права іммігрантів, а також антикапіталістичні, феміністичні, екологічні, антивоєнні, квір-рухи, організації корінних народів і антифашистів" [*To Be an Antiracist Today*…, 2017]. Ще більш помітною ця тенденція стала 2020 року, після вбивства Джорджа Флойда і спалаху протестів BLM – багато публікацій USACBI 2020–2021 років видаються як відверта інструменталізація теми боротьби проти дискримінації афроамериканців. Намагання влитися в широку коаліцію рухів протесту стало наслідком послаблення позицій BDS в американському академічному середовищі. Поряд із тим, того ж року рух мав певні іміджеві досягнення, головним із яких стало нагородження його засновника Омара Баргуті Премією миру імені Ганді [*Ralph Nader and Omar Barghouti to Receive*…, 2016].

У 2018 році представники руху BDS у різних країнах світу почали боротьбу проти визнання запропонованого Міжнародним альянсом пам'яті про Голокост (IHRA) робочого визначення антисемітизму [10]. Ця діяльність передусім зосереджувалася у Великій Британії і США. Зокрема, USACBI засудили визнання цього визначення Лейбористською партією у Великій Британії, проілюструвши відповідну новину фотографією з зображенням трафаретного графіті з фразою "Ізраїль – це расистський задум" і заявивши, що "настав час делегітимізувати не лише політику Ізраїлю, а й сам Ізраїль" [*USACBI condemns British Labour Party's adoption…*, 2018]. Через три роки представники ініціативи детальніше (хоч і дуже плутано) виклали причини свого несприйняття запропонованого IHRA робочого визначення [*Weaponizing Anti-Semitism*…, 2021; *Video: Weaponizing Anti-Semitism…*, 2021].

Активність BDS в академічному середовищі інших англомовних країн була значно менш масштабною. Певною мірою це зумовлювалося відсутністю зонтичної організації, яка б охоплю-

[10] Див. робоче визначення антисемітизму на вебсайті IHRA [*Working definition of antisemitism*, 2016].

вала саме цей напрям діяльності. Пов'язаний із BDS Британський комітет у справах університетів Палестини (BRICUP) було створено ще до інституціоналізації руху, але його діяльність не є повним аналогом USACBI. Тим не менше, вебсайт комітету містить багато інформації про діяльність антиізраїльських осередків у Великій Британії, США й Канаді.

Британські університети відрізняються від американських відсутністю впливових проізраїльських студентських організацій, які б виступали противагою поширенню антисемітизму у формі «антисіонізму». Це полегшує антиізраїльським ініціативам проведення рішень через студентські органи самоврядування (особливо в закладах, значний відсоток студентів у яких становлять іноземці). Серед прикладів можна назвати голосування на підтримку руху BDS у сенаті Студентської спілки Манчестерського університету [Ammori and Choudhury, 2016] і у Школі східних і африканських студій Лондонського університету [*SOAS vote for the Academic Boycott of Israel…*, 2015]. Як і у США, у Великій Британії спостерігається активна протидія поширенню руху BDS правовими методами. Зокрема, з 2011 року її провадить група адвокатів UK Lawyers for Israel (UKFLI). Серед його дій останніх років можна згадати оскарження ухвал органів студентського самоврядування кількох британських університетів [*BDS Motions at Three More Universities Challenged*, 2024] і успішне скасування частини подібних рішень [*BDS motions overruled at two more students' unions*, 2024].

У Канаді представники руху BDS зробили спробу створити організацію, яка б координувала діяльність різних антиізраїльських груп в академічному середовищі. Нею стала створена 2008 року ініціатива Faculty for Palestine (F4P). Вона має низку спільних рис із USACBI. Зокрема, F4P використовує у своїй пропаганді ідентичні словесні формули ("апартеїд", "геноцидна війна" тощо). Проте фінансові й кадрові ресурси канадської структури значно менші. Крім того, на відміну від США і Великої Британії, її осередки на місцях є анонімними – у переліку контактів представників групи в окремих університетах відсутні телефонні номери або корпоративні скриньки e-mail.

Дії пов'язаних із рухом BDS ініціатив в академічному середовищі різних англомовних країн відрізняються досить слабким

рівнем координації. Найбільш масштабними вони є у США, де в останні роки можна побачити намагання лідерів відповідної ініціативи стати частиною широкого протестного середовища. Поряд із тим, у цій країні є кілька груп університетів, у яких рух BDS майже або взагалі не представлено. Зокрема, їх немає в частині державних університетів, частині університетів, афілійованих із католицькою й деякими протестантськими церквами, племінних коледжах і університетах і історично чорних коледжах і університетах. У деяких університетах із великими антиізраїльськими ініціативами існують проізраїльські групи студентів і викладачів, які різними способами протидіють діяльності руху BDS.

Бібліографічні посилання/References

Abunimah, A. (2015, February 9). Pro-Israel appeal to US patriotism fails to halt "historic" California divestment vote. *The Electronic Intifada*. https://electronicintifada.net/blogs/ali-abunimah/pro-israel-appeal-us-patriotism-fails-halt-historic-california-divestment-vote

American Studies Association Boycott Resolution – Frequently Asked Questions. (2013, November 25). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2013/11/asa-boycott-resolution-frequently-asked-questions/

Ammori, H., & Choudhury, E. (2016, December 10). University of Manchester must follow students and endorse BDS. *The New Arab.* https://www.newarab.com/opinion/university-manchester-must-follow-students-and-endorse-bds

Atkins, M. B., & Elman, M. F. (2021). BDS as a Threat to Academic Freedom aand Campus Free Speech in the United States. *Michigan State International Law Review*, *29*(2), 213–259.

BDS Motions at Three More Universities Challenged. (2024, March 23). UKLFI. https://www.uklfi.com/bds-motions-at-three-more-universities-challenged

BDS motions overruled at two more students' unions. (2024, August 2). UKLFI. https://www.uklfi.com/bds-motions-overruled-at-two-more-students-unions

Boycott of Israeli Academic Institutions. (2013, December 4). American Studies Association. https://www.theasa.net/about/advocacy/resolutions-actions/resolutions/boycott-israeli-academic-institutions

Erakat, N. (2010). BDS in the USA, 2001–2010. *Middle East Report*. https://merip.org/2010/05/bds-in-the-usa-2001-2010/

Mizel, E. (2023, February 24). Perspective Chapter: Visible or Invisible? Arab Students in the Israeli Academic World. *IntechOpen*. https://www.intechopen.com/chapters/86261

Mullen, B. (2012, January 24). Eyewitness to Israel's Ethnic Cleansing. *Socialist Worker*. https://socialistworker.org/2012/01/24/israels-ethnic-cleansing

National Association of Chicana and Chicano Studies Annual Conference Endorses Boycott of Israeli Academic Institutions. (2015, April 19). Jadaliyya Reports. https://www.jadaliyya.com/Details/32001

Omar Barghouti: West Coast Itinerary, January 2012. (2011, December 25). U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2011/12/omar-barghouti-west-coast-itinerary-january-2012/

Open letter to international academic institutions from the R2E Campaign. (2010, January 17). Right2Edu. https://right2edu.birzeit.edu/open-letter-to-international-academic-institutions-from-the-r2e-campaign/

Open letter to U.S. academics on Gaza from American academics teaching in Middle East. (2009, January 10). Right2Edu. https://right2edu.birzeit.edu/open-letter-academics-gaza-american-academics-teaching-middle-east/

Pessin, A., & Ben-Atar, D. S. (2018). *Anti-Zionism on Campus: The University, Free Speech, and BDS.* Bloomington, IA: Indiana UP.

Ralph Nader and Omar Barghouti to Receive Gandhi Peace Award in 2017. (2016, July 24). Truthdig. https://www.truthdig.com/articles/ralph-nader-and-omar-barghouti-to-receive-gandhi-peace-award-in-2017/

Resolution to Support the Boycott of Israeli Academic Institutions. (2013, April 20). Association for Asian American Studies. https://aaastudies.org/resolutions/resolution-to-support-the-boycott-of-israeli-academic-institutions/

SOAS vote for the Academic Boycott of Israel - stand on the right side of history. (2015, February 23). BDS. https://bdsmovement.net/news/soas-vote-academic-boycott-israel-stand-right-side-history

Statement Condemning Disciplinary Action against the Irvine 11 and the Recommendation to Suspend the UC-Irvine Muslim Student Union. (2010, July 13). U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2010/07/statement-condemning-disciplinary-action-against-the-irvine-11-and-the-recommendation-to-suspend-the-uc-irvine-muslim-student-union/

Statement of Academics and Activists in Support of Divestment at UC Davis. (2015, February 5). U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2015/02/support-ucdavis-divestment/

Sutton, W. Do HBCU students care about the war in Gaza? (2024, May 16). *Andscape*. https://andscape.com/features/hbcu-students-protests-gaza-war/

To Be an Antiracist Today One Must be Anti-Zionist: USACBI Statement on Trumpism, White Supremacy, and Zionism. (2017, August 10). U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2017/08/to-be-an-antiracist-today-one-must-be-anti-zionist-usacbi-statement-on-trumpism-white-supremacy-and-zionism/

Truesdell, S. (2016). *The Nature of the BDS Movement on US College Campuses: A Brief Analysis in Three Case Studies* (Master's Thesis). Brandeis University. Waltham, MA. https://hdl.handle.net/10192/32048

Urgent Appeal for the US Academic and Cultural Boycott of Israel. (2009, January 19). U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2009/01/urgent-appeal-for-the-us-academic-and-cultural-boycott-of-israel/

US Campaign for Palestinian Rights. (2022). (Колаж). https://uscpr.org/wp-content/uploads/2022/07/bds-campus-1-768x644.jpg

US Scholars' Delegation Calls for Academic and Cultural Boycott of Israel. (2012, January 28). U.S. Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2012/01/us-scholars-delegation-calls-for-academic-and-cultural-boycott-of-israel/

USACBI condemns British Labour Party's adoption of IHRA's "antisemitism definition". (2018, September 8). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2018/09/usacbi-condemns-british-labor-partys-adoption-of-ihras-antisemitism-definition/

USACBI Congratulates and Thanks the Critical Ethnic Studies Association and the African Literature Association for Endorsing the Academic Boycott of Israel! (2014, July 22). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2014/07/usacbi-congratulates-and-thanks-the-critical-ethnic-studies-association-and-the-african-literature-association-for-endorsing-the-academic-boycott-of-israel/

USACBI issues letter to university presidents after Israel tour. (2012, July 16). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2012/07/usacbi-issues-letter-to-university-presidents-after-israel-tour/

USACBI salutes boycott victory at American Anthropological Association conference. (2015, November 21). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2015/11/usacbi-salutes-boycott-victory-at-american-anthropological-association-conference/

Video: Weaponizing Anti-Semitism: IHRA and the End of the Palestine Exception – USACBI Webinar. (2021, April 6). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2021/04/video-weaponizing-anti-semitism-ihra-and-the-end-of-the-palestine-exception-usacbi-webinar/

Weaponizing Anti-Semitism: IHRA and Ending the Palestine Exception – Introduction. (2021, April 6). Campaign for the Academic & Cultural Boycott of Israel. https://usacbi.org/2021/04/weaponizing-anti-semitism-ihra-and-ending-the-palestine-exception-introduction/

Who are we? (2024). National SJP. https://www.nationalsjp.org/about

Working definition of antisemitism. (2016). International Holocaust Remembrance Alliance. https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antisemitism

РОЗДІЛ 6

РАДИКАЛЬНО ВІДМІННІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У ВЧЕННЯХ ПРИБІЧНИКІВ МУКАЧІВСЬКОГО ЦАДИКА Р. ХАЇМА ЕЛАЗАРА ШАПІРИ

Політичні концепції, що домінують у середовищі ортодоксальних євреїв, суттєво визначаються віровченням юдаїзму. Починаючи з талмудичних часів, воно жорстко регламентує всі аспекти життя віруючого. Це, звичайно, стосується також і питань устрою влади у самоврядуваннях громадах, їхніх стосунків зі спільнотами та урядами інших народів, а також проєктів створення майбутнього ідеального суспільства. Останні пов'язуються з діяльністю обраного Господом лідера царя-месії. Існуючий віками у згаданому суспільстві лад зазнав найбільш радикальних і небезпечних для його подальшого існування потрясінь у першій половині XX ст. Саме тоді виникали ті засадничі концепції, які визначають ідеології та суспільно-політичну діяльність ортодоксальної єврейської спільноти сучасності. Винятковість вказаного періоду визначалася такими чинниками:

1. Уперше віруючим довелося зіткнутися з масовим відходом людей від релігії. Відповідно, традиційні цінності, що раніше вважалися самі собою зрозумілими, тепер вимагали всеосяжного ідеологічного обґрунтування та дієвого захисту;

2. Поява потужного руху сіонізм, скерованого на створення єврейської світської держави, та, після тривалої боротьби, вдала реалізація цього проєкту. Прибічники державотворення відверто виступали проти панування традиційних форм громадського самоврядування і правлячих еліт – поборників Мойсеєвого закону. Виникнення національної держави безумовно становило істотну загрозу пануючій у минулі часи релігійній ідентифікації євреїв;

3. Приєднання великої кількості євреїв до лівих релігійних партій та рухів, пропагуючи ідеї войовничого антиклерикалізму;

4. Низка революцій та збройних конфліктів, спричинених Першою світовою війною. Оскільки ці події зачепили переважну більшість регіонів компактного проживання євреїв, вони, зрозуміло, призвели до небачених раніше людських втрат, матеріальних збитків і руйнації духовних цінностей;

5. Прихід до влади у Німеччині нацистського режиму, який запровадив найбільш послідовну і жорстоку політику суцільного знищення єврейського народу, яку колись знала історія.

У протистоянні юдейської ортодоксії з вищезгаданими викликами створилися ті ідеологічні засади та стратегії практичної діяльності, які дотепер суттєво не змінювалися. Будь-які нові проблеми, що виникали, по суті розглядаються як продовження попередніх.

Серед очільників ортодоксальної єврейської спільноти Східної Європи вказаного періоду однією з найбільш впливових постатей був голова мукачівського хасидського двору р. Хаїм Елазар Шапіра (1871–1937). Він мав тисячі прибічників на теренах західних регіонів України, Угорщини, Словаччини, Румунії та Польщі. Сьогодні громади, очолювані його наступниками, існують в Ізраїлі, США, Канаді, Австралії та Європі, що доводить актуальність дослідження його вчення сучасною політичною наукою. У суспільно-політичній діяльності мукачівського цадика домінували два напрями. По-перше, це жорстка, непримиренна боротьба проти будь-яких спроб масового повернення євреїв на землю Ізраїлю. Р. Шапіра боровся не лише з сіоністами, але й з поміркованими ортодоксами, що вважали можливим створення землеробських поселень на Святій Землі заради забезпечення продуктами харчування громад віруючих [Inbary, 2017, p. 307–309; Ravitzky, 1998, p. 74–76]. По-друге, це потужні заходи задля прискорення приходу месії та визволення ним єврейського народу. Згідно з поглядами мукачівського цадика з початком Першої світової війни починається також передбачена пророками доба останніх випробувань, яка має завершитися появою посланця небес. Це, в свою чергу, означає, що духовна практика юдаїзму набуває особливих можливостей впливу на перебіг подій у сучасному світі, підготованому

Творцем до вирішальних змін. Масові покаяння у гріхах і молитви за повалення злочинних агресивних імперій приведуть до швидких змін політичного устрою світу долішнього [Туров, 2022, с. 126–127]. Отже, суто релігійна діяльність в умовах звичайного стану справ наразі перетворюється на політичну активність, що має чіткі практичні наслідки. Р. Шапіра та його віддані хасиди щиро вірили, що саме завдяки їхнім молитвам розвалилися Австро-Угорщина, Російська і Германська імперії [Kahana, 1998, p. 69–70].

Задля реалізації своїх намірів мукачівський цадик створив громадсько-політичний рух та вимагав від своїх послідовників широко підтримувати його діяльність у пресі [Kahana, 1998, p. 85; Ravitzky, 1998, p. 70–74].

Поряд з діяльністю, скерованою на практичну реалізацію провідних положень власної ідеології, р. Шапіра не нехтував також можливостями створювати тимчасові політичні проєкти заради вирішення завдань тактичного характеру. Найбільш яскравим прикладом цього є наступний епізод його біографії. Мукачівський ребе бажав позбутися нагляду управління у справах ортодоксального юдаїзму, яке було створено рабинами та визнано владою Австро-Угорщини у 1871. Пізніше у Чехословацькій республіці його функції перейшли до аналогічного закладу в Братиславі. Р. Шапіра прагнув створити окреме підконтрольне собі управління для регіону Закарпаття. Задля реалізації цієї мети він уклав угоду з партією аграріїв і створив для її підтримки на виборах 1925 р. фіктивну партію єврейських землеробів. Проте задум зазнав невдачі, бо проти нього виступила велика група рабинів Закарпаття на чолі з рабином Хусту Йосипом Цві Душінським та р. Йоелем Тейтельбоймом – майбутнім сатмарським ребе.

Слід зазначити, що створення хасидськими лідерами сучасних політичних проєктів зазвичай являло собою лише обгортку справжніх процесів перерозподілу впливів і визнання очільників, які відбувалися в середині ортодоксального суспільства. Справжня боротьба за владу, як у часи, про які ми говоримо, так і в наші дні, значною мірою відбувається традиційним способом. Вплив того чи іншого цадика визначається рівнем його авторитету як духовного лідера та кількістю прибічників. Останні поділяються на дві групи.

По-перше, це безпосередні послідовники, себто хасиди, люди, що беззастережно визнають над собою владу цадика і регулярно відвідують його задля одержання вказівок, як далі жити, і богослужіння разом зі своїм наставником. По-друге, це прибічники, що не підкоряються владі певного лідера хасидів, але підтримують з ним дружні стосунки, визнають його авторитет знавця Тори і час від часу беруть участь у організованих ним заходах. До цього кола належать переважно інші цадики і впливові рабини та заможні люди, що цікавляться вченням Бешта, але з різних міркувань не бажають перетворитися на повноцінних хасидів або стати відданими одному певному цадику. Зазвичай такі люди проживають у місцях, віддалених від головної резиденції цадика, і перетинаються з ним за певних нагод або листуються.

Згадану дворівневу систему угруповань прибічників створив свого часу сам фундатор хасидизму Бешт. У подальшому вона підтримувалася майже всіма видатними лідерами згаданого руху. При цьому прибічники, які не є хасидами, створюють впливові товариства, що допомагають цадику поширювати його вчення у широких колах релігійних євреїв. Обидві спільноти є важливими для просування того чи іншого порядку денного. Наприклад, р. Шапіра легко зміг створити фіктивну аграрну партію, бо мав достатньо хасидів, готових зробити що завгодно за його вказівкою. Проте він не зміг створити окреме закарпатське управління у справах ортодоксального юдаїзму, бо прибічників для реалізації згаданого проєкту виявилося недостатньо.

Зрозуміло, що політичні концепції, наявні у мережі впливу прибічників відомого цадика, більш різноманітні, а іноді навіть суттєво віддалені від генеральної лінії керівництва, ніж ті, що поширені в середовищі його хасидів. Вивчення їхніх поглядів вочевидь необхідне для розуміння суспільно-політичних процесів у хасидському середовищі. У цьому контексті серед численних прибічників мукачівського ребе на особливу увагу заслуговують дві постаті: очільник віжницьких хасидів р. Ісраель Хагер та впливовий рабин Іссахар Тейхтал, що одночасно був послідовником кількох цадиків. Обидва вони підтримували зв’язки з р. Хаїмом Елазаром та

визнавали його авторитет. З іншого боку, їхні погляди мають суттєві відмінності від засадничих положень його вчення і радикально розрізняються між собою. Вони розташовані на протилежних полюсах політичної сфери закарпатського хасидизму. Тому дослідження концептуальних позицій зазначених духовних авторитетів дозволяє скласти уявлення про розвиток суспільно-політичної думки товариства в цілому.

Стан наукової розробки вчення зазначених авторитетних рабинів має такий вигляд:

Що стосується р. Ісраеля Хагера, то його творчість на сьогодні лишається мало залученою до наукового дискурсу, попри те, що він керував однією з найбільших спільнот хасидів на західноукраїнських землях і, безперечно, відіграв не останню роль у формуванні ідеології цього руху.

Натомість праці р. Іссахара Тейхтала привернули до себе помітну увагу дослідників. І. Гершкович присвятив цій постаті докторську дисертацію. Згідно з його висновками писання р. Тейхтала містять багатоступеневу ідеологію різних переконань нашого автора, які змінювалися протягом життя. Ідеї пошуку прихистку для євреїв під час жорстоких переслідувань сусідять у нього з концепціями необхідності наближення віруючими приходу та доктринами сучасного націоналізму. Серед останніх містяться положення, близькі до ідеології сіонізму [Hershkowitz, 2009, p. 260–261]. Д. Реейзер переконливо доводить перехід нашого автора в останні роки життя на позиції сіонізму [Reiser, 2016, p. 129–147]. М. Інбарі в цілому поділяє ці погляди [Inbary, 2017, p. 322]. Він також чітко визначає принципову розбіжність поглядів р. Іссахара наприкінці його життя з тими, які проповідував р. Хаїм Елазар Шапіра [Inbary, 2017, p. 324]. Таким чином, тема розробки р. Тейхталем концепцій єврейського національно-визвольного руху знайшла достатньо розлоге відображення у наукових працях. З іншого боку, слід зазначити, що питання того, яким чином вони співіснували в його творах з провідними положеннями вчення хасидизму, дотепер лишається майже зовсім не розробленим. Проте його з'ясування є важливим у справі дослідження розвитку

політичних концепцій у середовищі послідовників мукачівського ребе зокрема та західноукраїнського хасидизму загалом. Це, в свою чергу, має стати вагомим підґрунтям для подальшого вивчення політичної ідеології та практики сучасних громад послідовників р. Ісраеля Баал Шем Това [1]. Все вище сказане пояснює актуальність пропонованого дослідження.

Концепція теократичної автократії у вченні р. Ісраеля Хагера

Р. Ісраель Хагер належав до родини цадиків, що мала велику кількість послідовників серед євреїв Буковини. Столицею цієї хасидської спільноти було місто Вижниця. Тому згаданий віровчитель увійшов в історію як третій вижницький ребе, коли він успадкував посаду цадика після смерті батька. Ще за життя останнього він обійняв посаду рабина в містечку Бедевлі, нині село Тячівського району Закарпатської області, бо в цьому регіоні вижницький хасидизм мав значущий вплив. Важливо відзначити також, що згадане поселення належало до регіону впливу мукачівської династії цадиків Шапіра. Його перебування на цій посаді тривало з 1885 до 1888 року. Попри молодий вік, він користувався великою повагою серед єврейського, а також християнського населення [Ner Israel, 2002, p. 20]. У 1888 р. унаслідок скарги владі, що рабин заважає поширенню світської освіти, насамперед вивченню угорської мови, якийсь час мусив переховуватися [Alfasi, 1986, p. 227; Ner Israel, 2002, p. 20]. У 1893 році після смерті батька очолив хасидський двір у Вижниці. Під його керівництвом згадана релігійна громада зазнала небувалого раніше розквіту. Тисячі євреїв з Буковини, Галичини, регіону Закарпаття та Угорщини стали його послідовниками [Ner Israel, 2002, p. 20–22, 25]. На початку Першої світової війни якийсь час вижницький ребе перебував на теренах, окупованих військами Російської імперії. Поведінка нової влади справила на р. Ісраеля вкрай негативне враження і це знайшло

[1] Р. Ісраель Баал Шем Тов (1698–1760) є фундатором руху хасидизм.

відображення в його повчанні, що в Росії нема ангола [2] на небесах і вона є осередком сил темряви (кліпот) [Ner Israel 2002, p. 23]. Рятуючись від окупантів, ребе втік до Австро-Угорщини, де йому згодом довелося зіткнутися з переслідуваннями з боку представників влади Угорської Радянської Республіки [Nerp Israel, 2002, p. 63]. Врешті-решт, р. Ісраелю вдалося знайти надійний прихисток у трансильванському місті Гросвардейні, нині Орадя в Румунії. Невдовзі після цього очолюваний ним хасидський рух зазнав нового розквіту. Журналіст Давид Гледі так писав про досягнення вижницького ребе в цей період: "Адмор [3] з Вижниці р. Ісраель Хагер був володарем найбільшого царства в хасидській імперії Румунії… його вплив дорівнював тому, який мали усі рабини Румунії взяті разом" [Alfasi, 2000, p. 539]. Він також і надалі підтримував зв'язки зі своїми хасидами на Галичині, Буковині та Закарпатті попри всі суспільно-політичні зміни, що відбулися внаслідок Першої світової війни [Ner Israel, 2002, p. 71]. Послідовники бачили в ньому видатну постать, яка була б впливовим учителем навіть у дні, коли жив засновник хасидизму р. Ісраель Баал Шем Тов (Бешт) [Ner Israel, 2002, p. 35].У стосунках зі своїми хасидами та загалом з будь-якими людьми, що зверталися з проханням до відомого праведника, вижницький ребе дотримувався принципу завжди бути до всіх відкритим, доброзичливим та готовим допомогти в міру сил [Ner Israel, 2002, p. 25]. Він також славився тим, що не мстив ворогам, не конфліктував з іншими цадиками та не закликав до ворожнечі з єврейськими політичними рухами [Ner Israel, 2002, p. 66, 70]. Безперечно, вказаний спосіб діяльності сприяв його популярності в різних колах єврейського суспільства. Варто також зазначити, що р. Ісраель Хагер визнавався видатною постаттю та винятковим чудотворцем у середовищі цадиків. Серед іншого, до нього звертався з проханням помолитися про зцілення своєї доньки р. Хаїм Елазар Шапіра. Після її одужання

[2] Згідно із вченням юдаїзму, у кожного з народів світу є на небесах свій ангел, який піклується про нього.

[3] Адмор – поширена назва цадиків. Абревіатура слів "адонейну" (господар наш), "морейну" (вчитель наш) і "рабейну" (рабин наш).

мукачівський ребе пішов подякувати за це до будинку вижницького ребе пішки, що було символічним актом визнання першості останнього [Ner Israel, 2002, p. 81]. Річ у тім, що згідно з хасидським ученням, великий праведник може допомогти у розв'язанні особистих проблем іншим людям, але не собі. Тому кожен з цадиків мав звертатися до іншого з проханням зробити для нього те чи інше диво. Після цього два очільники руху благочестивих ставали духовними побратимами і протягом життя не припиняли підтримувати один з одним зв'язок. У середовищі хасидів щодо кожного з них починали поширюватися оповіді про святість та могутність цадика-побратима. Такий стан справ робив їх прибічниками одне одного і дозволяв кожному з лідерів збільшувати мережу власного впливу. Це, в свою чергу, сприяло наближенню провідних положень учення цадиків-побратимів, хоча, безперечно, кожне з них зберігало свою своєрідність.

Як і переважна більшість лідерів хасидського руху, р. Ісраель Хагер вважав, що провідна роль цадика в єврейському суспільстві пояснюється вродженими видатними якостями його душі. Проте, на відміну від багатьох очільників згаданої релігійної спільноти, згідно з поглядами вижницького ребе, у бездоганного праведника, по суті, немає потреби спускатися на Землю. "Душа цадика є високою і чистою у своїй досконалості. Її сяйво таке, як сяйво небосхилу. Тому, коли приходить час зійти цій душі до світу долішнього, вона взагалі не потребує бути створеною в цьому світі задля власного виправлення та вдосконалення, що стосується інших душ. Бо душа цадика вже виправлена вищим світлом, удосконалена з усіх боків" [Hager, 1938, p. 44]. Для пояснення наведеного вислову варто нагадати, що, згідно з повчаннями мудреців Талмуда, досконаліть людини досягається завдяки виконанню численних заповідей та приписів Тори, скерованих на матеріальну реальність. Лише в земному житті можливо утримуватися від роботи в суботу, відділяти десятину від врожаю, годувати жебраків, чинити справедливий суд і здійснювати ще тисячі інших положень сакрального закону. Спираючись саме на ці обставини, пророк Мойсей, згідно з талмудичним оповіданням, доводить, що вищий скарб

Усесвіту – Тора має бути віддана людям, бо її вказівки не можуть бути реалізовані небожителями (Talmud Bavly, Shabat, 88b–89a). У такий спосіб аргументується істотна перевага людей над анголами.

У середньовічній містиці, яка всіляко розвивала концепцію потреби чистих душ постійно перебувати в єдності з Творцем, обов'язок сходження вищих субстанцій до долішнього світу став серйозним богословським питанням, що потребує глибоких переконливих відповідей. Найпоширенішими щодо цього були дві концепції. Відповідно до однієї з них, створений по волі Господа матеріальний світ має певний вплив на божество. Задля підтримання гармонії у вищих сферах праведні мають виконувати безліч належним чином скерованих діянь на Землі [Tishby, 1971b, p. 431–432; Шолем, 2004, с. 62–63]. Згідно з іншою концепцією, частки передвічного світла були захоплені силами зла, що мають великий вплив на долішній світ. Отже, є потреба приходити туди з метою визволення божественних іскор [Tishby, 1984, p. 62–134; Liebes, 1995, p. 262–266]. Попри чітку логічну переконливість цих концепцій, ідея, що досконалим душам краще не сходити до цього світу або завдяки власним зусиллям якомога швидше полишити його, і далі з'являлася час від часу в авторитетних містичних текстах. Проте, оскільки життя в земних реаліях належало до числа найбільш фундаментальних цінностей хасидизму, значна частина лідерів цього релігійного руху не торкалася вищезгаданої теми. Але вижницький ребе, як випливає з наведеного уривка, навпаки, особливо підкреслює її. Прихід цадика в матеріальний світ розглядається ним як складне питання, що потребує особливого пояснення. У цей світ мають приходити недосконалі душі, щоб виправити власні вади шляхом виконання заповідей. Істинним праведникам цього робити непотрібно.

Пояснюючи необхідність земного втілення цадиків, р. Ісраель багато разів стверджував у своїх повчаннях, що вони забезпечують саме існування цього світу. Але у зв'язку з цим постає питання: якою мірою бездоганний праведник, з огляду на важливість його місії, має співпрацювати зі звичайними людьми і безпосередньо дбати про них? Вижницький ребе передусім розглядає зазначену проблему з погляду суспільної доцільності: "Відомо, що існує два

види видатних цадиків покоління. До одного належить той, хто усамітнився і відділився від покоління та постійно займається Торою і святим служінням. І він є цадиком – основою світу. Наприклад, це р. Шимон Бар Йохай, який казав своєму сину р. Авраму: „Достатньо буде мене і тебе" (Talmud Bavly, Shabat, 33б), бо були вони відокремленими від усього світу. І є цадик, що, окрім його святості, Тори і служіння, він також є посередником між Ізраїлем та його Батьком Небесним. Він молиться за народ, і питають у нього поради, коли шукають слова Божого… Кожний з народу Ізраїлю відчуває велич такого цадика і шанує його. І він є цадиком – основою світу. Як казав р. Шимон Бар Йохай: „Достатньо буде мене і тебе". І коли він полишає світ, усі відчувають відсутність його… Він як дух, що перебуває в людині й забезпечує її буття і життя... Він забезпечує для всього Ізраїлю всі їхні потреби. І таким був Авраам, батько наш, нехай буде з ним мир. Незважаючи на те, що він був божественним патріархом, його будинок був широко відчинений для рабів і поневолених. Саме так тлумачили наші мудреці слова: „Широко відкрив він намет". І молився він за них, як ми це бачимо в оповіданні про мешканців Содому. Був він цадиком, який поєднував у собі обидва види цадиків. Тому, коли помер Авраам, казали: „Горе світу, який втратив очільника свого". Бо він був цадиком – основою світу, і весь світ був створений лише для того, щоби виконувати його накази" [Hager, 1938, p. 36–37].

У цьому повчанні автор наводить два тлумачення поширеного в сакральних текстах юдаїзму виразу "цадик – основа світу". Згідно з одним, слово "світ" ("олам") тлумачиться як "творіння". У такому контексті воно сприймається як певна будівля, зведена за словом Господа. Відповідно, завдання праведної людини полягає в тому, щоб підтримувати цю будівлю у порядку і не дати їй зруйнуватися. Другим значенням слова "олам" є "спільнота людей або людство взагалі". Згідно з таким розумінням першочерговими завданнями цадика є турбота про матеріальний добробут та духовну досконалість своїх послідовників як посередника між ними та Творцем. Водночас вартим уваги є той факт, що задля пояснення якісної різниці між двома суттєво відмінними способами життя цадиків у

цьому світі р. Ісраель Хагер використовує те саме талмудичне оповідання про видатного р. Шимона Бар Йохая (II ст. н. е.). Згідно з ним, згаданий мудрець унаслідок гострої критики дій римської влади мусив разом зі своїм сином дванадцять років переховуватися в печері від переслідувань ворогів. Вони ніколи не полишали свій прихисток і весь час займалися вивченням Тори. А коли потім влада змінилася і мудреці вийшли на поверхню, то вони ледве не зруйнували весь світ, бо в них завдяки святому служінню накопичилося забагато надприродної сили. Отже, йдеться про людей, які усамітнилися від громади. Згідно з оповіданням, коли син сумнівається, що можливо здійснювати повноцінне служіння Творцю в умовах повної ізоляції, батько відповідав йому: "Достатньо буде мене і тебе". Водночас у прямому сенсі йдеться про цадика – основу світу, бо згаданий праведник мав можливість як зберегти творіння, так і зруйнувати його.

У середні віки р. Шимон став сприйматися як найкращий знавець таємного, відомого лише небагатьом посвяченим змісту Тори. У книзі Зогар описується нечисленне братство досконалих містиків на чолі з р. Шимоном Бар Йохаєм. Саме вони, знаючи приховані від інших небесні шляхи, здійснюють головне служіння божеству. Існує широко визнана в наукових колах гіпотеза, що ці оповідання є описом реального товариства кабалістів – творців тексту Зогара, голова якого ототожнював себе з р. Шимоном [Liebes, 1993, p. 95]. Воно стало взірцем для містиків наступних поколінь. Схожі товариства містиків-відлюдників панували в XVI ст. в місті Цфат, що перетворилося на справжню столицю спільноти кабалістів того часу [Sack, 1995, p. 34–54; Werblovskiy, 1996, p. 50–89]. У період зародження хасидизму такі спільноти були поширені у Східній Європі [Etkes, 2001, p. 164–168]. У середовищі прибічників традиційного юдаїзму вони й далі існували. Проте хасиди, за дуже рідкісними винятками [4], рішуче відкидали шлях праведника, який служить Господу, дбаючи лише про власні богоугодні діяння.

[4] Яскравим прикладом відлюдництва серед лідерів хасидів був син одного з фундаторів цього руху магіда з Межиріча р. Авраам Малах. Див.: [Dubnov, 1960, p. 214].

Р. Ісраель Хагер також поділяв цю позицію. Відповідно, він вважав, що згадане оповідання про р. Шимона має також інше тлумачення. Його відлюдництво було вимушеним, а не добровільним. "Цадик – основа світу" означає людину, що піклується про спільноту вірян. А слова великого праведника "Достатньо буде мене і тебе" треба тлумачити в тому сенсі, що один цадик може піклуватися про велику кількість людей, а син буде наступником і продовжить його справу, як це було заведено у хасидів. Лідер, що молиться за спільноту та дає всім охочим поради щодо богоугодних учинків, на думку вижницького ребе, виконує у суспільному житті ту саму роль, яку дух виконує у тілі. Водночас вартий уваги той факт, що вищезгадана аналогія робиться не на підставі чарівних можливостей молитви подвижника або пророчої сили його слова. Йдеться суто про специфіку особистих стосунків праведника із суспільством. Оскільки кожна людина може прийти до нього і просити про допомогу, він називається душею громади. Основою буття цадика, отже, є досконале благочестя у поєднанні з турботою про інших. Цей стан справ дає йому змогу, звичайно, поєднувати опікування долею людей з піклуванням про лад у Всесвіті загалом, себто бути цадиком – основою світу в обох вищезгаданих сенсах. А оскільки і належний порядок в універсумі, і суспільна злагода підтримуються цадиком, то звідси випливає логічний висновок, що весь світ має виконувати його накази. У такий спосіб пояснюються обґрунтованість і потреба всеосяжної влади цадика над людьми його покоління. Ті, хто визнає авторитет певного благочестивого подвижника і постійно потребує його поради, своєю чергою мають сумлінно виконувати його вказівки. Проте тут виникає питання: а навіщо все це потрібно чистій душі, далекій від спокус цього світу та бажання керувати людьми? Р. Ісраель Хагер пояснює це так: "Цадик, який служить Господу всамітнено, має до останнього дня не вірити, що його служіння відбувалося як треба. Не таким є цадик, який очолює покоління і виконує святе служіння за весь Ізраїль. Він не палає бажанням жити в майбутньому світі, бо для нього дорожча одна година виконання заповідей і добрих справ, ніж вічне життя в майбутньому світі. І не

боїться він гріха, бо „хто привів до праведності багатьох, той не впаде у гріх” (Avot 5:18). Він лише бажає бачити благо всього Ізраїлю. Тому Мойсей, учитель наш, що був заступником Ізраїлю і віддав душу за них, не жадав бачити своєї долі в майбутньому світі, бо не хотів полишати своє служіння дбати про благо Ізраїлю" [Hager, 1938, p. 39].

У наведеному уривку вижницький ребе дає тлумачення кількох широковідомих у єврейському середовищі настанов, що містяться у збірці висловів етичного змісту мудреців Талмуда перших поколінь – Піркей Авот (Повчання Батьків). В одному з них парадоксальним чином стверджується: "Одна година покути та добрих справ у цьому світі дорожча за все життя у світі майбутньому, й одна година блаженства в майбутньому світі дорожча за все життя в цьому світі" (Mishna, Avot 4:17). Таким чином підтримується одна з найважливіших ідей лідерів перших рабинських шкіл, яку ми згадували раніше. Йдеться про виняткову цінність можливості виконувати заповіді Тори в цьому матеріальному світі. Звичайно, людина має прагнути вічної насолоди на небесах, але такий спосіб буття не дає можливості здійснювати положення святого закону на практиці, що певною мірою обмежує людину. Оскільки юдаїзм налаштовує віруючих на активну діяльність задля виконання численних приписів духовних авторитетів, перебування в раю, де нічого робити не треба, природно, розглядається не лише як здобуток, а й також як втрата звичного способу одержання задоволень. З іншого боку, земне життя постійно загрожує небезпекою впасти у гріх. Тому мудреці повчають: "Не довіряй собі до дня твоєї смерті" (Mishna, Avot 2:4). Отже, яким би ти не був праведним та досконалим, завжди треба пильнувати себе і недовіряти власній недосконалій природі. Такий стан справ стимулює душевну напругу, що не дає повною мірою насолоджуватися перебуванням у матеріальному світі. Для традиційного рабинізму, скерованого передусім на відповідальне служіння Царю Небесному, це не проблема. А от у хасидів, які високо цінують задоволення від кожної миті життя, наведена вище пересторога створює чималі проблеми. З іншого боку, згаданий вислів треба шанувати, бо він належить видатним учителям минулого. Р. Ісраель Хагер розв’язує

посталу суперечність завдяки третьому вислову з тієї самої збірки: "Хто привів до праведності багатьох, той не впаде у гріх" (Mishna, Avot 5:18). На його думку, тут ідеться про цадика, який дбає про громаду своїх послідовників. Завдяки цьому йому нема потреби боятися впадання у гріх. Такий лідер і, по суті, лише він може щиро насолоджуватися земним життям повною мірою, що є одним з найголовніших ідеалів хасидизму.

Така відповідь на питання про те, яка користь видатному праведнику у співпраці з широким загалом вірян, суттєво відрізнялася від багатьох відповідних концепцій інших авторитетних лідерів хасидів. Один з фундаторів цього релігійного руху, р. Яків Йосеф з Полонного, вчив, що єврейський народ поділяється на людей матерії та людей форми. Одні занурені в побутову рутину, інші перебувають у безперестанній єдності з Творцем та споглядають Його славу. Оскільки Господь бажає гармонії у творінні, відповідно до якої саме духовне має керувати матеріальним, звичайні віряни мають приєднатися до подвижників, наближених до першоджерела всього сущого, так само як душа до тіла. Органи тіла є знаряддям для виконання місії душі в цьому світі. Так само простолюдини мають служити цадикам і бути в усьому їм покірними. Тіло саме собою не може спілкуватися з Творцем. Простолюдин теж без допомоги цадика не може піднести свої добрі справи та молитви до першоджерела всього сущого, отже, досконалий праведник є неодмінним посередником між громадою вірян та Господом [Dresner, 1960, p. 113–141; Tishby & Dan, 1965, p. 781–782; Weiss, 1974, p. 104–106; Rapoport-Albert, 1979, p. 305–311; Nigal, 1999, p. 36–40; Etkes, 2000, p. 293–297].

У повчаннях впливового послідовника магіда з Межиріча р. Елімелеха з Лежайська стверджується, що істинного праведника з простими вірянами поєднують їхні життєві потреби. Люди просять цадика молитися за втілення власних бажань. Милосердний подвижник унаслідок цього наближається до справ матеріального світу, особисто йому нецікавих. Таким чином він, по-перше, підтримує своє життя, а по-друге, сходить до рівня звичайних людей і стає для них гідним пастирем [Dubnov, 1960, p. 378–388;

Etkes, 1998, p. 70–77; Piekarz, 1999, p. 146–151]. Згідно з поглядами сучасника Бешта р. Менахема Менделя з Бара, душа праведника складається з душ синів Ізраїлю його покоління [Jacobson, 1985, p. 138]. Видатний цадик р. Ісраель Ружинський, прадід р. Ісраеля Хагера, повчав, що, коли велика чиста душа має прийти в цей світ, сатана відчайдушно намагається завадити цьому. Щоб його обдурити, сили добра частину цієї душі розпорошують у вигляді іскор по тілах різних людей. Завдяки цій хитрості небесна першооснова досконалого праведника зменшується в розмірах і втілюється без жодних проблем. Але потім ця душа має з'єднатися зі своїми відділеними частками і завдяки цьому досягти первинної власної сили та величі. "Тому потребує цадик, щоб зібралися до нього люди, які походять від коріння душі його. Вони є ті самі іскри, що відділилися від його душі перед сходженням у цей світ. Вони мають знову поєднатися з ним після цього" [Shohet, 1979, p. 303–304].

Проте р. Ісраель Хагер у поясненні взаємин між цадиком та громадою переважно уникає теологічних та містичних концепцій сутності цих стосунків. Також, хоча він був відомий як чудотворець, молитва якого зцілює людей та дарує їм добробут, вижницький ребе, на відміну від р. Елімелеха, зазвичай не робив наголосу на матеріальних аспектах зв'язку зі своїми хасидами. Як свідчать вищенаведені вислови, саме турбота про ближніх дає наставнику право називатися душею суспільства та керувати ним. Насамперед піклування про інших дає чистій душі насолоду від перебування в цьому світі та позбавляє її від страху впадання у гріх. Отже, основою політики самоврядування єврейської громади є, на думку р. Ісраеля, по суті, реалістична етика. Саме вона, а не здатність творити дива, притаманна також праведникам-відлюдникам, виправдовує наявний у хасидській спільноті лад.

Розглядаючи стосунки цадика з послідовниками, наш автор, зрозуміло, не обмежувався викладанням обов'язків та здобутків праведної людини в цій справі. Його турбувала також і роль звичайних вірян. Він віддає належне темі залежності долі наставника від поведінки його учнів.

"Також має він (рабин) непокоїтися через поведінку своїх учнів. Бо якщо вона є негідною, то сказано в Талмуді: „Кожний, хто

навчає учня в негідний спосіб, впаде до пекла" (Talmud Bavly, Hulin, 133a). Отже, учні можуть стати причиною його потрапляння до пекла. Навпаки, якщо учні є людьми гідними та праведними, вони можуть стати причиною потрапляння його до раю, як сказано: „Ніколи не буде так, щоб рабин був у пеклі, коли його учні в раю" (Talmud Bavly,Yoma, 87a). …Отже, завдяки учням один іде в пекло, а інший – у рай" [Hager, 1938, p. 68–69].

"Якби Ізраїль у тому поколінні складався з праведників, не помер би Мойсей у пустелі. Оскільки Ізраїль згрішив, став Мойсей прив'язаний до їхньої провини, щоб привести Ізраїль до Святої Землі в майбутньому" [Hager, 1938, p. 49].

Отже, р. Ісраель у впливі послідовників на долю свого духовного наставника знов-таки вказує як головний саме етичний, а не якийсь містичний чинник. Поведінка учнів приводить до того, що небесний суд визнає їхнього вчителя або тяжко винним, або праведним і на підставі цього визначить його долю після смерті. Та й тривалість життя лідера, як видно з вислову про великого пророка Мойсея, також залежить від поведінки громади. Смерть цадика вижницький ребе порівнює з трагедією руйнації Єрусалимського храму. Традиційно в рабинських повчаннях причиною цієї катастрофи вважалися гріхи покоління, яке жило в той час. Водночас р. Ісраель підкреслює, що великою бідою згаданого рівня треба вважати саме смерть цадика, який турбується про суспільство, а не ідеального праведника, що обмежується своїм особистим досконалим служінням Господу: "Якщо цадик є вежею серед веж, якщо до нього усі звертаються і благають про пораду, якщо він просвітлює очі Ізраїлю своєю мудрістю, Торою та страхом Божим, то кончина його – більш тяжка біда, ніж руйнування Єрусалимського храму… очільники та наставники народу, які не бажають померти, хоча й бачать своє майбутнє в раю, – саме про них каже мідраш, що їхня смерть гірша, ніж руйнування Єрусалимського храму" [Hager, 1938, p. 40–41].

Тема порівняння смерті цадика із загибеллю головної святині єврейського народу відіграє важливу роль у повчаннях р. Хаїма Елазара Шапіри та його батька [Shapira, 1962, p. 268; Shapira, 1999,

р. 296]. Проте, на відміну від згаданих лідерів хасидів, він, звертаючись до згаданої проблеми, зазначав не так втрату видатного осередку святості, як етичний зміст події. Справжній цадик знає про велику винагороду, яка чекає на нього в майбутньому житті. Але він прагне якомога довше затриматися в цьому світі, щоб служити людям. Саме з цієї причини його смерть – це більше горе, ніж руйнація храму, бо вона знищує праведне прагнення зректися особистих благ і служити суспільству.

У питанні впливу громади на тривалість життя цадика р. Ісраель, попри наявність певних спільних положень, має суттєві розбіжності з позицією р. Шапіри. Згідно з поглядами останнього, насправді праведне життя громади приводить до того, що цадик, який її очолює, ніколи не помре. Така зміна у звичному природному стані справ не вважається мукачівським ребе чимось принципово неможливим. Навпаки, саме цього Господь чекає від добропорядних вірян. Ба більше, р. Хаїм Елазар наполягає, що кожне покоління, яке не досягло вказаної мети, несе за це особисту відповідальність перед вищим судом. Обгрунтовуючи таку позицію, він писав: "„До того як зайшло сонце Мойсея, вже засяяло сонце Ісуса (Навина)"… Скажеш ти в серці своєму, що попередній цадик мав померти, бо прийшов час іншому цадику народитися… Але це велика помилка. Це відбувається суто внаслідок наших гріхів. Бо не був здійснений повний тікун (виправлення світу) і чертог не розбудований як слід. 1. (Якщо б це відбулося) тоді в землі нашій добротній все було б інакше, бо вона зветься землею оленя. Ця (назва) пояснюється в Талмуді так: у часи, коли живуть на ній (євреї), вона розширюється. 2. І все це відбувається за допомогою дива. У цьому сенс сказаного: „Ніколи не казав один одному, ночуючи в Єрусалимі: у цьому місці мені затісно" (Mishna, Avot 5:5), бо не мало над нею влади стискання (цімцум)... Не буде (в майбутньому) більше жодного стискання (цімцуму) і не буде потреби одного цадика виштовхувати (з нашого життя) задля іншого, коли настав час прийти іншому. Але всі будуть жити і співіснувати разом. І буде поглинена смерть. І буде обшир місця для кожного… Отже, внаслідок гріхів наших додається новий цадик (замість померлого)… Такий стан справ залежить лише від покути.

Оскільки ми не каємося від усього серця і не припиняємо багато грішити, ми затримуємо через це майбутній тікун. Унаслідок цього змушений цадик полишати (нас), щоб на його місце прийшов інший. Через це ми маємо дуже засмучуватися, бо заподіюють смерть його гріхи наші" [Shapira, 1962, p. 248–249].

Натомість р. Ісраель Хагер хоча й зобов'язує послідовників дбати про тривалість життя свого лідера, проте бачить перехід до кращого світу обов'язковою складовою шляху справжнього подвижника. Відповідно, вічне земне буття в умовах домесіанського світу для нього принципово небажана річ. Бо досконала душа неодмінно має повернутися до царства первинного світла.

"Єдина мета прибуття такої душі в цей світ – виправити покоління та ворогів Господа. Насадити в їхньому серці страх та любов Божу… Коли приходить така чиста душа, вона сяє як сапфір та діамант у цьому темному та матеріальному світі. І ця душа постійно сповнена побоювань, бо бачить, що її обов'язком є спуститися до глибини найнижчих щаблів, щоб підняти звідти вигнані душі і виправити їх… Це схоже на те, коли хтось хоче врятувати того, хто тоне в морі, і боїться, що той потягне його за собою в глибінь. І коли вдається йому виправити і зібрати докупи ці вигнані душі, він завдяки цьому постійно піднімається зі щабля на щабель догори, аж поки не залишається в покоління більше сил триматися за нього, щоб він підіймав їх вище. Тоді немає більше в нього стосунку до свого покоління. І тоді він (цадик) полишає цей світ, бо не залишається в нього жодного зв'язку з матеріальним світом, тому що піднявся він на шабель вище, ніж щабель, на який неспроможне зійти його покоління… Тому називається смерть цадиків звільненням, бо в день кончини цадика він також позбувається страждань і страхів своїх і відбувається з ним диво, що не був він пошкоджений жодною річчю цього світу. Тому його сини та учні кожного року святкують день (кончини ребе) як день, у який відбулося диво з їхнім батьком" [Hager, 1938, p. 44].

У наведеному уривку стосунки між цадиком та його послідовниками, які раніше тлумачилися в дусі етичного реалізму, набувають містичного осмислення. Відповідно до поширеної в кабалі

концепції, справжній подвижник має спуститися до безодні сил темряви задля визволення полонених там часток світла [Tishby, 1984, p. 113–134; Liebes, 1995, p. 262–266]. Отже, у хасидському тлумаченні ситуації цадик має спускатися у світ задля порятунку грішних та недосконалих людей. Унаслідок кожного доброго вчинку під час виконання згаданої місії він підіймається сходами буття щораз вище та вище, бо звільнене світло підвищує його статус у цьому світі. Врешті-решт, він підіймається до рівня, на якому залишатися в матеріальному середовищі далі вже неможливо, і душа природним способом повертається до свого небесного першоджерела. Водночас вона позбувається усіх побоювань, що її засмокче трясовина недосконалості протягом земного життя. Відповідно, день смерті цадика – це час його звільнення, який має відзначатися як свято. Таке розуміння ситуації, характерне для середньовічної містики, звичайно, суттєвою мірою суперечить розглянутим раніше принципам стосунків цадика з громадою, описаним у дусі талмудичного етичного реалізму.

Р. Ісраель Хагер дещо пом'якшує ці суперечності завдяки такому повчанню: "Цадик, шлях якого полягає в тому, щоб завжди пробуджувати милосердя щодо Ізраїлю (з боку вищого суду) і пом'якшувати судові вироки та здобувати (для євреїв) всілякі блага, ніколи не залишить свій святий шлях. Навіть після того, як він полишить цей світ, щоб насолоджуватися благами вищого сяйва, він і там постійно скасовує судові вироки щодо Ізраїлю, бо цадики після смерті величніші, ніж за життя… Якщо він (цадик) є очільником Ізраїлю за життя, то й після кончини своєї він здобуває блага для Ізраїлю. Але якщо він у цьому світі здійснює святе служіння лише для себе, то не зміниться стовбур його, щоб здобувати блага для Ізраїлю" [Hager, 1938, p. 45–46].

Із сказаного випливає, що турбота цадика про своїх послідовників триває і після його смерті. Водночас вона розглядається як певний спосіб винагороди, недосяжної для тих, хто присвятив своє життя суто богослужінню задля власного спасіння. Отже, оспіваний у талмудичну добу ідеал практичної земної діяльності може суттєво реалізовуватися і в потойбічному бутті завдяки захисту інтересів людей світу долішнього на небесах. Цей ідеал стає поряд з омріяним

містиками блаженством споглядання досконалого світла і дещо посуває його. Водночас підкреслюється, що влада цадика після смерті стає навіть більшою, ніж за життя. Відповідно, цадик, який взяв на себе тягар керівництва хасидами, є осередком влади в обох світах. Досягнення такого статусу було б неможливим без належної підтримки головного володаря, Царя Всесвіту. "Святий, благословен Він, робить цадика царем над усім світом, підтримує руку його та позбавляє його страху перед світом" [Hager, 1938, p. 91]. "У майбутньому Господь дасть у володіння кожному праведнику (цадику) 310 світів" [Hager, 1985a, p. 49].

Згадана підтримка вимагає від праведника не лише піклування про інших людей, а й демонстрації безмежної відданості своєму Господарю.

"Є два види цадиків. Є цадик, який служить Господу Благословенному відповідно до сил своїх, але не поза межами природних можливостей сил своїх. Такий цадик, перебуваючи в цьому світі, обмежений природними реаліями. А після його кончини він у потойбічному світі не має жодного зв'язку з цим світом. Але цадик, який служить шляхом офірування власної душі поза межами своїх природних можливостей у цьому світі, має зв'язок із потойбіччям. А після кончини своєї у світі майбутньому є в нього зв'язок із цим світом" [Hager, 1938, p. 48].

Наведене повчання потребує докладного розгляду в контексті проблематики нашого дослідження. Загальний його сенс є досить зрозумілим. Людина, яка вже в цьому світі стає причетною до Царства Небесного завдяки доведенню себе до стану душевного екстазу, може завдяки цьому зберегти здатність поєднання у своїй особі двох докорінно відмінних шарів буття і на небесах.

Стан глибинного піднесення та самозречення, що називався в середовищі містиків офіруванням душі, у лідерів хасидів, починаючи з перших днів існування цього руху, зазвичай зумовлював емоційну некеровану поведінку під час святого служіння. Внаслідок цього вчинки подвижника зовні мають вигляд божевілля. Згідно з переказами, засновник хасидизму р. Ісраель Баал Шем Тов трясся під час молитви з кожною миттю дедалі сильніше та сильніше. Очі

його палали, як смолоскипи, вилазили з орбіт і водночас були нерухомими, немов у людини, що перебуває в агонії [Rubenshteyn, 1991, p. 85–86]. Син р. Ісраеля, магіда з Козениць, одного з найвідоміших учнів Дов Бера з Межиріча, повідомляв, що його батько під час молитви неодноразово непритомнів. У таких випадках привести його до тями коштувало великих зусиль [Jacobs, 1993, p. 95]. Онук Бешта, р. Борух з Меджибожа, читав у суботу ввечері "Пісню пісень" із таким натхненням, що всім присутнім здавалося, ніби навколо них палає полум'я [Dubnov, 1960, p. 208–209].

Таких прикладів можна було б навести ще дуже багато. Але варто зазначити, що практика офірування душі, попри зовні досить схожі вияви її застосування, внутрішньо переживається вірянином по-різному, що зафіксовано в численних хасидських повчаннях. З одного боку, найвищим ступенем цієї медитації може бути стан містичного екстазу, коли людина перестає відчувати власне тіло та світ навколо себе. Її особистість також зникає, і відбувається тимчасове повернення в первинний стан єдності з першоджерелом усього сущого. Згадана ситуація іноді осмислюється як повне розчинення душі в божестві, подібно до того, як крапля втрачає відокремлене існування у водах океану [Idel, 1993, p. 86–87]. З іншого боку, вищеописана поведінка, спричинена душевним піднесенням, може розглядатися як знак, який вірянин подає Володарю Всесвіту. Останній залишається задоволеним виявом вищої лояльності і, відповідно, винагороджує свого вірного слугу. Яскравим прикладом саме такого ставлення до справи є проповіді відомого галицького цадика р. Цві Елімелеха Шапіри з Динова (1783–1841), що справляли суттєвий вплив на нашого автора та на очільників мукачівських хасидів. Дід р. Хаїма Елазара був онуком цього цадика.

"Божественне милосердя посилає знаки (сіманей) тим, хто боїться Бога та любить Його. І один з найбільш яскраво виражених знаків проголошує: „Поглянь на їхнє обличчя, бо на нього сходить світло". Коли (Господь) перевіряє серця, нехай угледить Він серця, скрушені перед ним, себто нехай угледить, що обличчя їхні червоні внаслідок устремління до Творця, що охопило їх… Це знак для істинної людини народу Ізраїлю" [Tsvi Elimeleh mi-Dinov, 1975, p. 10b].

Отже, почервоніння обличчя під час молитовного екстазу є символом відданості Господу, який свідчить про наявність відповідних почуттів у серці. Велика душевна напруга потрібна не для перенесення у вищі світи, а саме задля подання відповідного знаку Господу. Наша гіпотеза полягає в тому, що р. Ісраель Хагер саме таким способом тлумачив служіння з офіруванням душі. Це підтверджує як факт браку описів містичного єднання з божеством у його творах, так і факт наявності в них великої кількості саме символічних тлумачень різних аспектів єврейської містики.

Оскільки ця тема є важливою для з'ясування концепції влади цадика у вижницького ребе, розглянемо її докладніше. У цьому контексті важливо навести приклад того, як р. Ісраель Хагер ухвалював рішення щодо керування справами своїх послідовників. Згідно з оповіданням, наведеним у життєписі, до р. Ісраеля якось надійшов лист від заможного єврея з міста Ясс з проханням помолитися за розв'язання його проблем. За це, як заведено в хасидів, він надіслав велику суму грошей. Як тільки це послання було прочитано, до ребе зайшов бідний єврей і почав бідкатися про нестачу грошей, через що він не може забезпечити свою доньку посагом. Р. Хагер наказав віддати всі надіслані йому гроші цій бідній людині. Це викликало здивування в габая (керівника справами цадика). Тоді вижницький ребе запитав: "„Чи віриш ти в перевтілення душ?" Габай ствердно кивнув. Ребе продовжив: „Що нам відомо в цій справі. Ані єврей з Ясс, ані оцей бідний єврей ніколи раніше не бували в цьому місці. І чому вони звернулися тепер до мене одночасно? Чому один надіслав таку велику суму грошей? Отже, є підстави припускати, що обидва ці євреї вже жили в цьому світі у своїх попередніх втіленнях душі. І єврей з Ясс залишився винний бідному єврею оту кількість грошей. Тому вони знову повернулися в цей світ, щоб один зміг повернути іншому борг"" [Ner Israel, 2002, p. 167].

Описаний підхід вижницького ребе суттєво відрізняється від того, який був типовим для очільників хасидської спільноти. Характерним прикладом застосування ними вчення про перевтілення душі є таке оповідання. Ребе Мордехай чорнобильський, один з

найвпливовіших цадиків першої половини XIX ст., якось підібрав малолітнього сироту й оселив його у своєму маєтку. Дитину він залишив на подвір'ї, заборонив пускати її до хати та наказав не турбуватися про неї і годувати лише рештками їжі, які мають бути викинуті у смітник. Усіх здивувало таке рішення великого праведника, відомого своїм милосердям. Проте люди зрозуміли, що це не просто так, і сумлінно виконували волю ребе. Одного разу до р. Мордехая навідалася його сестра Мілха, яка побачила жалюгідний стан бідної дитини, забрала її до своєї кімнати, вимила, нагодувала і пішла до цадика просити, щоб той подбав як слід про сироту. Чорнобильський ребе перепитав, чи впевнена вона у своєму бажанні, і жінка відповіла ствердно, бо полюбила бідолашного як власну дитину. Тоді р. Мордехай розкрив сестрі справжній сенс того, що відбулося. Багато років тому один затятий ворог хасидизму переслідував їхнього батька, учня р. Ісраеля Баал Шем Това, Менахема Нохума з Чорнобиля. Проте р. Менахем Нохум жодним чином не відповідав на ці образи і нітрохи не засмучувався від цього. Тоді той вдався до небаченої підлості. Він заманив Мілху до постоялого двору і запросив туди місцевого пана та підступно зачинив їх в одній кімнаті. Для єврейської дівчини, згідно з приписами релігійного закону, опинитися наодинці зі стороннім чоловіком, який до того ж є іновірцем, було ганьбою найвищого ступеня. Щоб урятувати свою честь, Мілсі довелося вистрибувати з вікна. Проте по містечку пішли чутки, які їй дуже зашкодили в житті та спричинили чималі страждання її батькові. Коли кривдник після смерті постав перед небесним судом, було ухвалено рішення, згідно з яким він потрапить до Царства Небесного лише за умови, що ребе Менахем Нохум вибачить йому образу. Злочинець заявився до чорнобильського цадика уві сні і благав змилуватися над ним. Ребе відповів, що він вибачить усе заподіяне йому, але не може вирішувати за свою доньку. Тоді суд небес засудив душу злочинця на перебування в тілі жалюгідного сироти, в якому він має страждати, допоки Мілха не попросить помилувати його. І ось тепер це здійснилося [Melker, 1931, p. 116–121].

Отже, у наведеному оповіданні всі вчинки р. Мордехая чорнобильського слугували справі вищої справедливості та мило-

сердя, хоча на перший погляд вони видавалися звичайною байдужістю до долі безпорадної дитини. Великий праведник знав, як треба діяти, суто завдяки своїй надприродній здатності бачити минуле та його зв'язок із сьогоденням. Саме такими здібностями зазвичай наділяють цадиків хасидські перекази. Проте р. Ісраель Хагер не пояснює свій учинок притаманним обізнаним містикам безпосереднім знанням долі душ у попередніх утіленнях. Натомість він розглядає наявний збіг обставин як певний знак, що підлягає тлумаченню за правилами рабинської науки. Обізнаність у таємницях Тори і талмудичній мудрості дає змогу знайти глибинний сенс у простих побутових подіях та відреагувати на них найкращим чином.

Вищеописаного підходу наш автор дотримається й у викладенні вчення про месіанське визволення єврейського народу, важливого для розуміння його концепції влади цадика. Ця тема знову і знову оживала в єврейському середовищі протягом багатьох віків життя у вигнанні та втрати власної держави з усіма її святинями. Проте перша половина XX ст., на яку припадають найбільш плідний період творчості нашого автора та його реалізація як лідера великого руху, позначилася одним з найбільших в історії сплесків очікувань близькості відновлення царства народу Божого, що буде супроводжуватися перетворенням світу загалом. Зрозуміло, що такий стан спричинили небачені раніше війни та революції, які потрясали Східну та Центральну Європу згаданого періоду. Месіанські очікування, своєю чергою, пробуджували в хасидському середовищі помітний інтерес до поточних політичних подій у небувалих масштабах.

Р. Шапіра активно підтримував такі настрої. Проте р. Ісраель Хагер залишався байдужим до сучасних йому політичних струсів у Європі. Ба більше, він фактично зосередився на тлумаченні месіанської символіки в повсякденних та святкових ритуалах, ігноруючи популярні в середовищі містиків теми заходів щодо наближення визволення або пояснення його наслідків. Тексти вижницького ребе, що стосуються очікуваного визволення, дуже важко

розбирати людям, необізнаними з кабалістичною термінологією та засобами містичної екзегетики.

"„Не відійде жезл від Іуди і законодавець від чресел його, допоки не прийде Шіло і упокоряться йому народи" (Єврейська Біблія, Буття 49:10). „Шіло" в ґематрії дорівнює „Мойсей". Те, що було, те і буде. Шляхом сполучення визволення та молитви відбувається поєднання голосу і промови, що дорівнюють у ґематрії слову „радість" (сімха). Це слово, своєю чергою, є абревіатурою слів „субота та звичайні святкові дні" (шабат ве-хол га-моед). Субота (шабат) же є абревіатурою слів „постійна молитва моя в устах моїх" (шгура тфілаті ба-пі). Цей вираз означає, що молитва підноситься до вищої волі. І от слова „сьогодні другий день відліку омера" дорівнюють у ґематрії словам „молитва бажана". З іншого боку, слова про відлік омера є абревіатурою слова „Шіло", що в ґематрії дорівнює „Мойсей". І ці слова також є абревіатурою слів Писання: „Несуть гори мир народу" (Єврейська Біблія, Псалми 72:3). А гори – це, як відомо, батьки. Внаслідок заслуг батьків промова виходить з вигнання, і молитва підіймається до вищої волі в радості, веселощах і в спокуті. І тоді немає місця для поширення судів, і сходить вище милосердя" [Hager, 1985b, p. 74].

Наведений уривок починається з відомої фрази – з благословення нащадків прабатьком Яковом, де йдеться про збереження царської влади в домі Іудиному до прибуття загадкової постаті на ім'я Шіло. Разом із появою вчення про месіанське визволення народжується і традиція тлумачити цей вірш Тори як пророцтво про майбутню появу царя-визволителя. Але чому саме так називається ця видатна постать, існує безліч коментаторських версій. Наш автор спирається на той факт, що ім'я Шіло складається з тих самих літер, що й ім'я Мойсей (Моше). Це, своєю чергою, дає йому змогу використати метод рабинської герменевтики, який називається "ґематрія". Суть його полягає в тому, що кожна івритська літера має числове значення. Якщо з різних слів те саме числове значення, їх можна підставляти одне замість одного в тексті, виявляючи таким способом його прихований сенс. Оскільки склад літер у двох вищезгаданих іменах той самий, ґематрія їхня збігається і відповідний вірш Тори треба читати: "допоки не прийде Мойсей". Тут

р. Ісраель апелює до думки, що майбутнім визволителем буде саме пророк Мойсей, який воскресне. Палким прибічником цієї ідеї був, серед інших, видатний кабаліст XVI ст. р. Моше Кордоверо [Sack, 1995, p. 272], вчення якого мало великий вплив на засновників хасидизму р. Ісраеля Хагера [Idel, 1995, p. 159–166, 198–203; Sack, 1995, p. 196, 198; Sack, 1997, p. 251–257]. Наш автор затверджує згаданий висновок словами "Те, що було, те і буде", себто як Мойсей визволив народ у минулому, так він зробить і в майбутньому.

Проте за допомогою цього вислову вижницький ребе далі переходить до глибинного змісту процитованого вірша Святого Писання. Він починає виявляти більш глибинний сенс тексту, пов'язаний з богослужінням, яке треба здійснювати і в минулому, і в майбутньому. Далі він зазначає, що наведене тлумачення дасть змогу виявити в тексті літургії, де, на перший погляд, мова йде суто про ритуальні справи, прихований наратив про месіанське визволення та водночас про сутності божественної плероми. Річ у тому, що Сфіра Шехіна (жіноче начало божества) називається в кабалістичних текстах молитвою [Halfon, 1998, p. 477]. А Сфіра Ясод, яка виконує у плеромі роль чоловічого статевого органа, символізує визволення. З іншого боку, Шехіна в Зогарі називається також промовою [Halfon, 1998, p. 136], а наступна в ієрархії після Ясода Сфіра Тіферет (Наречений Шехіни, Цар Небесний) – голосом [Halfon, 1998, p. 395]. Отже, усвідомлюючи пов'язаність молитви з визволенням від сил темряви (включно з поневоленням євреїв земними царствами) та скеровуючи свої зусилля на поєднання голосу і промови, громада водночас сприяє поєднанню Небесної Цариці з її Нареченим, що є однією з головних цілей містичної духовної практики.

Далі в повчанні пояснюється зв'язок вищенаведеної символіки з літургією свята Пасхи. У часи, коли існував Єрусалимський храм, на другий день цього свята здійснювалася офіра встановленої законом міри (омера) ячменю нового врожаю. Вона відбувалася щодня протягом п'ятдесяти днів. Після руйнації храму очільники народу зобов'язали кожного під час святкової молитви згадувати, який сьогодні за порядком день жертви ячменю (відлік омера), бо

літургія стала вважатися заміною храмового служіння. У тлумаченні зазначається, що числове значення слів "сьогодні другий день омера" дорівнює тому, яке має вислів "бажана молитва". Отже, якщо вірянин подумки згадає цей факт, його слова будуть прийняті на небесах якнайкраще.

Надалі наш автор вдається до рабинського методу тлумачення тексту шляхом виявлення абревіатур (рошей пракім), коли кожна літера слова відсилає нас до рядка сакрального тексту, який починається з неї. Завдяки його застосуванню з'ясовується, що ім'я Шіло є шифром розділу молитви, присвяченого відліку омера. З іншого боку, воно, як уже зазначалося, вказує на Мойсея. Отже, відбувається символічне поєднання молитви та визволення, бо ті самі слова сакрального тексту означають і бажане звернення до Творця, й ім'я того, хто позбавить громаду вірян від страждань на чужині. Наприкінці наведеного уривку йдеться про вихід промови з вигнання, внаслідок чого відбувається усунення судів і сходить вище милосердя. Як уже вище зазначалося, промова символізує Шехіну. На думку видатних кабалістів середніх віків, жіноче начало божественної плероми разом з обраним народом перебуває у вигнанні. Для неї це означає розлуку зі своїм Небесним Нареченим [Tishby, 1971a, p. 228–231]. Завдяки молитвам та виконанню приписів сакрального закону згадані вищі сутності тимчасово поєднуються [Tishby, 1971b, p. 342]. Це, своєю чергою, сприяє активізації вищого милосердя (Сфіри Хесед) і приходу у світ долішній потоку вищих благ, що задовольняють прохання вірян. Отже, символіка історичного визволення, обіцяного Святим Писанням, перетворюється на практичний засіб виконання сьогоденних бажань. Ідеться про тимчасове здобуття свободи, якої можливо досягти в умовах тривалої доби вигнання. Вона живиться знанням про піднесення Шехіни й очікуванням скорого розв'язання поточних проблем.

Важливо зазначити, що у вченні багатьох хасидських лідерів скасування страждань вигнання досягається шляхом тимчасового містичного поєднання з божеством [Tishby and Dan, 1965, p. 802–803; Jacobson, 1985, p. 98–100; Piekarz, 1994, p. 150–178; Idel, 1995, p. 189–209]. Поки воно триває, будь-які обставини матеріального

буття втрачають свою актуальність. Натомість у нашого автора йдеться про позитивне внутрішнє переживання, здобуте завдяки належному витлумаченню символів святого служіння. Такого роду повчаннями рясніють твори вижницького ребе.

Водночас радість, яку має відчувати хасид за допомогою знань прихованих сенсів сакральних текстів, згідно з поглядами р. Ісраеля, слід поєднувати з вірою у скоре визволення. Остання, очевидно, породжує той самий психологічний досвід, себто переживання стану свободи в умовах, коли поточні історико-політичні обставини нічого подібного не обіцяють. "Завдяки досконалій вірі, що з Божою допомогою скоро будемо врятовані внаслідок приходу Месії, сина Давида, і миттєвої відбудови Єрусалимського храму, сповнюються радістю серця наші та втішаються душі наші нашим спасінням, так ніби той порятунок уже відбувся" [Hager, 1985a, p. 153].

Згідно з поглядами р. Ісраеля Хагера, розуміння глибинного сенсу релігійного ритуалу дає змогу не лише почуватися вільним в умовах сьогодення, а й реально боротися проти сил зла, що кожного дня намагаються зруйнувати добробут, здоров'я та духовні цінності правовірних.

"Завдяки світлу суботи та Хануки… пробуджується світло Месії, що скасовує владу планет Сатурна, Місяця та Марса, бо підіймається світло Месії. У числі слів „молодик" та „Ханука" міститься натяк на світло Месії, бо ми заслуговуємо на нього завдяки світлу заповідей Тори, світлу, яке сяє в суботу та в Хануку і яке, по суті, одне… Це світло сяє на молодику місяця Тевет у Хануку. Числове ж значення того святкового дня дорівнює „Тора" та „субота". Вони скидають злочинне грецьке царство, яке прагне упокорити Ізраїль, борони Боже. Основою намірів його (цього царства) є панування над Ізраїлем завдяки планетам Сатурну, Марсу та Місяцю, що відповідають тілу, майну та Торі… Але відкриється світло Месії, і завдяки йому ми будемо цілими і неушкодженими в тілі, майні та Торі" [Hager,1985a, p. 276–277].

Сказане виявляє глибинний сенс свята Хануки. Воно відбувається на честь перемоги над греко-сирійським царством

Селевкідів, яке у II ст. до нової ери заборонило євреям виконувати приписи святого закону. Проте, на думку багатьох рабинських авторитетів, включно з нашим автором, та боротьба не завершилася в далекому історичному минулому. Сили зла, що керували злочинною державою, продовжують своє існування в потойбічному світі. Звідти вони постійно намагаються знищити спільноту носіїв істинного віровчення. Тому святкування Хануки є насамперед не згадкою про героїчне минуле, а дієвим засобом здобуття чергової перемоги. У своїй боротьбі ворог застосовує силу планет, здатних впливати на долю земних мешканців.

Слід зазначити, що стосовно природи цього впливу в колах єврейських містиків не було єдиної думки. Погляд, згідно з яким небесні світила є втіленням сил зла, співіснував із визнанням їх провідниками волі Сфірот божественної плероми [Shvarts, 1999, p. 125–144]. Вже в талмудичну добу виникла традиція поділяти планети відповідно до їхнього впливу на людей на корисні та шкідливі. До останніх належали Сатурн, Марс та Місяць (Talmud Bavly, Shabat, 156a). Ці вірування були поширені серед євреїв західноукраїнських земель. Відомо, що в хасидській громаді Львова наприкінці XIX ст. існувала традиція під час зустрічі суботи не проголошувати благословення на вино, потрібне для початку святкової трапези, між шостою та сьомою годиною, бо це вважалося часом панування Сатурна – носія зла [Margoshes, 1936, p. 84–85]. Саме цієї традиції дотримувався р. Ісраель Хагер. У наведеному тексті він спирається на повчання пращура мукачівських цадиків р. Цві Елімелеха Шапіри з Динова, який писав: "Три зірки навчають зла ненависників Ізраїлю. Перша – це Місяць… тому не одружуємося в час, коли він зменшується. І заповідь благословення нового місяця, передана Ізраїлю, скасовує все зло, якого навчає Місяць… Другий – Марс, бо навчає крові та меча… І заповідь обрізання, передана Ізраїлю, скасовує його повчання. Третій – це Сатурн, який учить скасування (заповідей), відмови робити (добрі справи) та темряви. Освячення суботи припиняє його владу і рятує від них (цих повчань). І задум греків полягав у тому, щоб скасувати ці три заповіді і щоб оці три планети панували над Ізраїлем" [Tsvi Elimeleh mi-Dinov, 1983, p. 42b].

Наш автор вводить цей матеріал, присвячений загальному опису устрою світу, у контекст вчення про месіанське визволення. Саме світло Месії, яке прокидається внаслідок запалення ритуальних свічок у суботу та Хануку, долає злочинну дію лихих планет. Отже, і в цьому разі зусилля скеровані не на наближення часу появи визволителя, а на використання його сили задля забезпечення гідного життя вірян в умовах доби вигнання. Завдяки впливу обіцяного біблійними пророками спасителя "ми будемо цілими і неушкодженими в тілі, майні та Торі". Але захист здоров'я, добробуту та віровчення є, згідно зі світоглядом хасидів, обов'язком цадика. Отже, постать праведника, що керує громадою, за своїм функціональним навантаженням в умовах сучасного світу виявляється ідентичною Месії.

У цьому зв'язку важливо зауважити також наступне. Ритуал запалювання свічок у згадані свята набуває в контексті наведеного повчання магічного виміру. Завдяки йому прокидається сила, яка руйнує шкідливий вплив сил зла, втілений у певних планетах. На думку професора М. Іделя, широко визнану в наукових колах, основою хасидської духовної практики є містико-магічна модель. Причому магічні дії часто поєднуються зі станом містичного екстазу, коли душа вірянина підноситься у вищі сфери буття [Idel, 1995, p. 103–146]. Проте в нашому випадку, хоча, по суті, йдеться про ту саму модель, спосіб її реалізації насправді інший. Людина завдяки знанням таємниць Тори тлумачить ритуал як символ, що приводить у дію певні приховані механізми світоустрою. Це знання в поєднанні зі щирою вірою є запорукою очікуваного результату, бо, відповідно до талмудичного вчення, саме собою виконання заповіді без належних інтенцій позбавлене сенсу. Водночас якість впливу священнодійства на стан справ у світі залежить від духовного рівня людини. Вищеописані речі є загальновідомими і наявні тією чи іншою мірою в усіх рабинських повчаннях. У світлі вищесказаного очевидно, що саме цадики є тими серед людей, хто здійснює ритуально-магічне дійство найкращим способом. Відповідно, цадик є головним розпорядником сили Месії, покликаної захистити вірян та забезпечити їхній добробут. Водночас тема

майбутньої появи помазаника Божого перетлумачується у вченні про одне з джерел влади цадика в сучасному світі.

Слід зазначити, що наведені нами матеріали, які стосуються ставлення вижницького ребе до концепції месіанського визволення, є важливими в контексті тривалих наукових суперечок про ставлення хасидів до згаданої доктрини загалом. Фундатор наукового хасидознавства Ш. Дубнов вважав, що послідовників цього релігійного руху, по суті, не цікавила ідея національного визволення. Їхнє вчення було головно присвячене проповіді особистого спасіння, яке досягається шляхом богослужіння та виконання вказівок цадиків [Dubnov, 1960, p. 62]. На думку Г. Шолома, у вченні Бешта та його послідовників наявна нейтралізація месіанської доктрини. Хасиди в принципі не відкидають ідею майбутнього визволення обраного народу божественним посланником, проте головна увага в них приділяється містичній духовній практиці, яку віряни здійснюють у вигнанні. Хоча служіння Творцю у пропонований ними спосіб наближує час визволення, остаточний порятунок має здійснитися по волі Бога, а не внаслідок людських учинків [Scholem, 1971, p. 176–203; Scholem, 2004, p. 412–414].

На відміну від вищезгаданих дослідників, Б. Дінур вважав, що в період зародження хасидизму ідея скорого месіанського визволення відігравала провідну роль у цьому русі. Лише після того, як під час своєї прощі р. Ісраелю Баал Шем Тову не вдалося досягти Святої Землі, це було витлумачено як знак згори, що час визволення ще не настав. Це, своєю чергою, спричинилося до перегляду первинного вчення. У його оновленій версії головна увага приділялася служінню в діаспорі [Dinur, 1977, p. 96–110]. Якщо погодитися з цією думкою, то треба визнати наявність у хасидів подвійного ставлення до питання. Воно, своєю чергою, створює умови для пробудження в кожному наступному поколінні очікування скорої появи Месії внаслідок наявності в доктрині засновників відповідних інтенцій. Такі висновки підтримують дослідження М. Альтшулера, згідно з якими послідовники учня Бешта р. Єхіеля Міхеля із Золочева вірили у прихід визволителя за життя свого наставника [Altshuler, 2002, p. 166–173]. На думку М. Іделя, засновники хасидизму не протиставляли вчення про

містичну духовну практику, скеровану на досягнення особистої досконалості, концепції загального історичного звільнення. Навпаки, вони органічно поєднували ці обидва підходи. Послідовники Бешта вірили, що завдяки спеціальним медитаціям, які супроводжують святе служіння, можливо долучитися до духовної сутності очікуваного визволителя і наблизити час його втілення в долішньому світі. Одним з найбільш переконливих прикладів саме такої позиції хасидів є таке повчання: "Створюючи світ, створив Святий, нехай буде Він благословенний, людину в такий спосіб, щоб у ній містилися душі всього Ізраїлю, як сказано: „Розміри першої людини були від одного краю світу до іншого його краю". Але після гріхопадіння, як відомо, зменшилися розміри її. Задум Творця, благословен Він, при даруванні Тори полягав у тому, щоб стала людина такою, як у часи приходу Месії, буде це незабаром у наші дні. Щоб знову розмір її став досконалим (як до гріхопадіння). Бо Месія також був душею першої людини, оскільки ім'я Адам є акронімом: „Адам, Давид, Месія". У тому великому тілі, яке було в нього до гріхопадіння, у повноті містився весь Ізраїль, бо всі були включені до спільноти душ у ньому. Душа кожного окремо була лише часткою цілого. Тому основою нашого служіння є поновлення частки Месії, що належить кожному. І коли завершиться поновлення цього тіла в повноті його, тоді з'явиться цадик – основа світу в повноті досконалий, канал великий та прямий для здобуття шефи (рясноти благ) та життєвої сили. Тому з приходом Месії примножаться блага і знання про світ, бо буде він цадиком, що об'єднує усіх у повноті досконалій" [*Menahem Nohum mi-Chernobyl,* 1975, p. 166–167].

Цей та інші подібні йому за змістом тексти спростовують гіпотезу про нейтралізацію Бештом та його послідовниками месіанської доктрини [Idel, 1998, p. 212–244].

Позиція Іделя набула широкого визнання в наукових колах. Проте гіпотези, що вдало пояснюють найбільшу кількість наявних фактів, зазвичай стикаються з яскравими винятками. Саме таким є вчення р. Ісраеля Хагера. Його погляди повною мірою відповідають концепціям Ш. Дубнова та Г. Шолема. Живучи в добу, коли світова

війна та спричинені нею негаразди пробуджували в широких єврейських колах месіанські очікування, він, по суті, ігнорував, або, дотримуючись термінології Шолема, нейтралізував їх. Проповіді вижницького ребе ведуть мову не про наближення в той чи інший спосіб появи визволителя, а про гідне використання його сили в теперішньому житті, не про містичне поєднання з душею помазаника Господнього, а про здобуття душевного піднесення шляхом належного тлумачення символів сакральних текстів та ритуалів. Зрозуміло, що найкращим майстром вищезгаданої справи наш автор вважав саме цадика. Водночас його місія в часи появи Месії залишається тією самою, що й у наші дні. Він казав: "Коли прийде Месія, цадик наш, безперечно, усі зажадають удостоїтися в нього прийому. Тоді прийдуть згори анголи і будуть перевіряти кожного: чи гідний він того, щоб наблизитися до Царя-Месії. Тоді ті, хто відділявся від справжнього цадика, схопляться за його пасок і разом із ним підуть на зустріч із нашим цадиком Месією" [Ner Israel, 2002, p. 89]. Отже, праведний очільник хасидів і далі відіграватиме роль посередника між простолюдом та божественним посланцем. Різниця полягає лише в тому, що зараз ця місія виконується опосередковано, а в час звільнення вона відбуватиметься безпосередньо.

Проведене дослідження дає змогу з'ясувати провідні засади ідеології р. Ісраеля Хагера щодо принципів лідерства в єврейській спільноті та його схожість і розбіжності з провідними положеннями вчення р. Шапіри. Як і мукачівський ребе, наш автор пропагує ідею всеосяжної влади цадика над своїми хасидами, яка зберігається і після його смерті. Фактично цадик виконує ту місію, яка зазвичай у сакральних текстах юдаїзму приписується біблійним праотцям єврейського народу. Цей високий статус первинно визначається досконалістю душі праведника. Проте він у жодному разі не досягається цадиками, що присвячують своє життя суто особистому служінню Творцю і не опікуються справами громади. Успішне виконання духовним наставником своїх пастирських обов'язків забезпечується двома провідними чинниками: етичним та гносеологічним. Перший полягає у всеосяжній турботі цадика про потреби інших вірян та його готовності приймати будь-кого без обмежень.

Саме завдяки цьому, а не за рахунок уміння творити дива він здобуває легітимне право стати володарем та вирішувати долю людей. На відміну від багатьох інших очільників хасидської спільноти, що наслідували приклад голів держав і всіляко ускладнювали доступ до своєї особи звичайним людям, наш автор послідовно дотримувався лінії демократичного патерналізму. У буремні часи, які випали і на роки життя вижницького ребе, саме така політика мала значний успіх серед широких мас вірян. Цей успіх та впевненість у завтрашньому дні посилювала ідеологема, відповідно до якої гідне виконання місії лагідного наставника за життя забезпечує цадику владу над своїми послідовниками і після смерті. Окрім містичного переживання, цей аспект учення, зрозуміло, додавав особливої значущості хасидським звичаям відвідувати місця поховання духовного лідера, покладати на його могилу записки з проханнями тощо. Такий стан речей, звичайно, сприяв захисту традиційних устоїв спільноти.

Хоча в цілому концепція першоджерел і місії цадика р. Хагера є близькою до тої, яку підтримував р. Шапіра, вона, менше з тим, має суттєві розбіжностями з поглядами останнього. Мукачівський ребе вірив у можливість радикальної зміни природного стану речей, унаслідок якої цадик здобуває безсмертя і царює на землі. У нашого автора, натомість, нема прагнень радикальних змін існуючого всесвітнього ладу. Він обмежується вірою, що у потойбічному світі душа праведника зберігає владу над громадою. Таким чином відкидається доктрина релігійної революції і зберігається відданість традиції.

Гносеологічний аспект передбачав обґрунтування вказівок лідера його обізнаністю у прихованих сенсах символів сакральних текстів і встановленого Мойсеєвим законом ритуалу. Водночас варто зазначити, що символічний зв’язок з вищими світами сприяв більшій відданості традиційному ладу в суспільстві, ніж практикований багатьма іншими хасидськими громадами досвід безпосереднього поєднання з сутностями божественної плероми. Останній певною мірою спокушав порушувати встановлені норми життя, бо людина почувається піднесеною над пересічною реальністю. У

річищі вказаного підходу вчення про месію також тлумачилося як усталений повсякденний символічний зв'язок із майбутнім визволителем, що дарує вірянам блага, потрібні в теперішні часи. Відповідно, бажання прискорити появу помазаника Божого, характерне для вчення мукачівського ребе, яке, поза сумнівом, збуджувало єврейське суспільство та актуалізували гострі питання щодо радикальних змін наявних норм життя, у такий спосіб ефективно нейтралізовувалося. При цьому поширення повчань про містичну силу месії, здатну захищати добробут вірян у реаліях сьогодення, та провідну роль цадика в можливостях її використання, звичайно, сприяли заспокоєнню суспільства.

Окрім згаданих розбіжностей політично-богословського змісту, слід також відзначити принципові відмінності двох цадиків у їхній стратегії побудови ідеологічного дискурсу. Проповіді р. Хаїма Елазара Шапіри містили в собі досить докладну реакцію на сучасну йому політичну ситуацію в єврейському суспільстві та у світі загалом. Вона чітко осмислюється як особлива, радикально відмінна від того, що було раніше. У згаданого очільника хасидів вплив на послідовників суттєвою мірою підтримувався шляхом розпалення ворожнечі з іншими єврейськими спільнотами. Насамперед з тими, хто прагнув створення незалежної єврейської держави на Святій Землі. Діставалося від нього і політичним елітам держав сучасного світу. Повчання мукачівського ребе значною мірою будуються на протиставленні злочинної та праведної людських спільнот.

Натомість твори р. Ісраеля Хагера позбавлені духу агресії. У його проповідях перед нами постає усталений світ, де боротьба проти сил зла відбувається в містичному, а не реальному історичному просторі. Наш автор закликає громаду благочестивих жити власними цінностями та ігнорувати бурі, що вирують навколо. Вижницький ребе вмів притягувати до себе людей, уникаючи ідеологічної боротьби проти інакодумців у своєму вченні та повсякденному житті. Свою паству він перевиховував у дусі миролюбності до всіх, лагідності і вдумливого накопичення знань, прихованих у сакральних символах. Такий підхід виявився, по суті, вдалою політичною стратегією, що давала змогу гідно зустріти виклики часу, не змінюючи власного шляху. Суттєве збільшення

чисельності вижницьких хасидів у період, коли їх очолював р. Ісраель Хагер, безперечно, свідчить про те, що цьому лідеру вдалося знайти ефективну форму поєднання містики з реаліями світу цього, привабливу для широкого загалу вірян. Відповідно, пропонована ним ідеологія відіграла суттєву роль у подальшій історичній долі руху хасидизму, ставши взірцем для багатьох інших лідерів. Проте серед прибічників мукачівського ребе існувало також радикально інше бачення щодо політичного проєкту майбутнього устрою єврейської спільноти.

Проєкт відродження єврейської спільноти на історичній пробатьківщині р. Іссахара Тейхтала

Р. Іссахар безперечно є одним з найцікавіших єврейських релігійних мислителів першої половини XX ст. Він народився у 1885 р. в угорському містечку Надьхалас, розташованому в 60 кілометрах від сучасних західних кордонів Закарпатської області України. Походив з відомої рабинської родини. Його батьки належали до хасидського двору Цанз [Teichtal, 2013, p. 351], центром якого було місто Новий Сончь на півдні сучасної Польщі, звідки, власне, походила родина Тейхталів. Згаданий рух послідовників Бешта очолювався відомою династією цадиків Гальберштамів, які мали велику кількість прибічників серед євреїв Галичини та Закарпаття. У віці 14 років відбув до міста Тарнів, де навчався у клойзі [5] цанзівських хасидів. Потім, через рік поїхав учитися до р. Шалома Давида Унгара, відомого знавця рабинської письменності і цадика хасидів міста Жабно [6]. У 1905 р., коли йому виповнилося 20 років, Іссахар Тейхтал вступив до єшиви міста Хуст [Teichtal, 2013, p. 352–353; Inbary, 2017, p. 312], яка на той час перетворилася на один з найбільш авторитетних рабинських навчальних закладів Угорщини. Високий рівень освіти цієї талмудичої школи забезпечував її видатний голова р. Моше Грінвальд. Останній, хоча і походив з родини прибічників традиційного

[5] Приміщення в синагозі, присвячене для вивчення Талмуда та інших текстів рабинської писемності.

[6] Польске місто. Розташоване в 15 км від міста Тарнів.

рабинізму, у молодому віці свідомо вирішив стати хасидом і став відвідувати галісійських цадиків Белза, Надвірної і Сеняви [7]. Не в останню чергу внаслідок цього р. Тейхтал став великим шанувальником белзьких адморів [8], особливо р. Іссахара Дова Рокеаха (1851–1926), якого він вважав одним з найвидатніших серед цадиків [Teichtal, 2013, p. 238]. Варто зазначити, що р. Іссахар Дов мав чималий вплив на хасидів Закарпаття, він під час Першої світової війни деякий час мешкав у Мукачеві.

У 1921 р. р. Іссахар Тейхтал був призначений головою рабинського суду міста П'єштяни на Заході Словаччини. У той час там мешкала одна з найбагатших і впливових єврейських громад регіону. Такий стан справ був зумовлений тією обставиною, що згадане місто було популярним курортом. Його щорічно відвідувала велика кількість цадиків і впливових рабинів. З багатьма з них у нашого автора склалися дружні стосунки та налагодилася тривала творча співпраця. Серед цих духовних лідерів був і видатний очільник хасидів Закарпаття р. Хаїм Елазар Шапіра з Мукачева [Teichtal, 2013, p. 356]. Вони багато разів зустрічалися і тривалий час перебували у щільному листуванні. Мукачівський ребе вважав голову рабинського суду з П'єштян одним з найвидатніших знавців Тори і радився з ним стосовно тлумачень священного закону [Teichtal, 2013, p. 356]. В свою чергу, р. Іссахар Тейхтал підносив ребе Шапіру як одного з найвидатніших цадиків покоління. Він також палко підтримував вороже ставлення мукачівського ребе до руху, спрямованого на колонізацію Святої Землі задля створення там єврейської держави [Inbary, 2017, p. 315; Reiser, 2016, p. 121]. Таким чином він приєднався до кола прибічників мукачівського ребе.

У 1930 р. Тейхтал заснував у П'єштянах єшиву та очолив її. В ній навчалося близька 50 студентів. Згідно зі спогадами сучасників

---

[7] Цадики Сеняви. Походили з династії Гальберштамів, що очолювала цанзівських хасидів.

[8] Адмор – абривіатура слів «адонейну», «морейну» і «рабейну», що означає господар наш, учитель наш та рабин наш. Так зазвичай називали хасидських цадиків.

уроки р. Іссахара відрізнялися глибоким знанням рабинської писемності, майстерністю викладання, відданістю традиції і людяним ставленням до учнів [Teichtal, 2013, p. 357–362]. У своїх повчаннях рабі закликав шанувати як провідників традиційної рабинської науки, так і очільників громад послідовників р. Ісраеля Баал Шем Това [Inbary, 2017, p. 313]. Він часто посилається на р. Лєві Іцхака з Бердичева, р. Елімелеха з Ліжайська, р. Шнеура Залмана з Ляд, р. Пінхаса з Корця та інших видатних фундаторів хасидизму. Багато разів р. Тейхтал згадує також і впливових цадиків, що були його сучасниками. У першу чергу мовиться про р. Хаїма Елазара Шапіри, р. Іссахара Дова Рокеаха, Йоеля Тейтельбаума сатмарського [9], адморів Цанза і Сеняви. Він щиро поділяв погляди найбільш консервативних рабинських кіл Східної Європи.

Цю ситуацію радикально змінили трагічні події Голокосту євреїв, організованому гітлерівським режимом. Незліченна кількість усіх можливих бід, що обрушилася на єврейське суспільство, змусила р. Тейхтала присвятити всі свої сили пошуку відповідей на питання, який сенс має теперішній жахливий перебіг подій і яким чином не допустити остаточне винищення власного народу. Наявний стан справ призвів його до визнання необхідності повернення усіх євреїв, незалежно від їхніх релігійних та громадських переконань, на історичну прабатьківщину. Це повернення має здійснитися не шляхом якогось надприродного дива, а внаслідок людської самоорганізації. Починати реалізацію згаданого проєкту необхідно терміново. Ці нові концепції безумовно суперечили ідеології впливових лідерів хасидів загалом та позиції р. Шапіри зокрема. Проте наш автор стверджував, що попри всі розбіжності він лишається лояльним своєму духовному лідеру.

У 1942 р., побоюючись вторгнення нацистів у Словаччину, р. Іссахар втікає до Будапешта, де протягом року завершує написання та видає книгу "Ем га-банім сімха" (Мати, що радіє про

[9] Р. Тейхтал почав посилатися на тлумачення законів р. Йоелєм Тейтельбаумом до того, як останній став цадиком і був простим рабином у закарпатському містечку Іршава [Inbary 2017, p. 313].

синів), в якій докладно викладаються і обґрунтовуються вищезгадані ідеї. У 1944 р., коли спецслужби Третього Рейху розпочали знищення угорських євреїв, р. Тейхтал повернувся до Словаччини, сподіваючись, що там переслідування вже припинилися. Проте його було заарештовано та відправлено до Аушвіца. За одними свідченнями, він загинув саме там. За іншими – під час депортації до Німеччини на початку 1945 р.

Але вчення р. Тейхтала не було забуте в єврейському релігійному середовищі. Після Другої світової війни "Ем га-банім сімха" тричі перевидавалася мовою оригіналу та двічі перекладалася англійською мовою. Вона стала одним з класичних творів релігійного сіонізму. Здобула кілька позитивних відгуків з боку відомих ортодоксальних рабинів, які в цілому вороже ставилися до сіоністських концепцій. Син нашого автора подарував згаданий твір найбільш впливовому хасидському цадику другої половини XX ст. голові ХаБаДу ребе Менахему Менделу Шнеерсону зі словами: "Це книга, яка потрясла світ" [Teichtal, 2013, p. 359]. Цікаво, що на початку XXI ст. ортодоксальне товариство Кдушат Ціон (Святість Сіону), до якого входять як представники традиційного равінізму, так і хасиди, почало продавати "Ем га-банім сімха" у своїх крамницях з великими знижками, щоби він був доступний широким колам віруючих.

Наведені факти біографії р. Іссахара Тейхтала красномовно свідчать на користь трьох тверджень:

По-перше, незважаючи на те, що наш автор народився в Угорщині, а більшу половину життя прожив у Словаччині, він був щільно пов’язаним з хасидською спільнотою Закарпаття та її найбільш впливовим лідером р. Хаїмом Елазаром Шапірою.

По-друге, наш автор безумовно належав до того нечисленного кола ортодоксальних рабинів, які перейшли на бік модерного руху, скерованого на визволення єврейського народу шляхом його повернення на історичну прабатьківщину.

По-третє, р. Іссахар Тейхтал, безперечно, належить до кола релігійних мислителів, які не лише визначали історичний світогляд і політичні переконання людей свого покоління, але й не припиняють впливати на сучасну спільноту релігійних євреїв.

Проте яким чином розвивалися його погляди? І як нашому автору вдалося поєднати містичні ідеї прибічників мукачівського ребе із сучасним націоналізмом?

Як уже зазначалося вище, наприкінці життя р. Іссахар Тейхтал радикально переглянув свої погляди щодо засобів визволення єврейського народу з багатовікового вигнання та повернення його на історичну прабатьківщину. Задля з'ясування змісту та значущості нових концепцій нашого автора треба сказати кілька слів про його попередні переконання. Останні найбільш цілісно і чітко сформульовані у статті, яка була надрукована у 1936 р. в мукачівській газеті "Їдише Цайтунг". Пізніше ця стаття увійшла до збірки промов і листів релігійних діячів, присвяченій питанню ставлення до сіоністського руху та колонізації Святої Землі, яка була видана за ініціативи р. Хаїма Елазара Шапіри [Inbary, 2017, p. 315]. Там він пише: "Відомо, що земля Ізраїлю, яка у висотах небесних [10] є таємною сутністю Сіона [11] та Єрусалима (земних). Їх оточують кліпот (шкарлупи) [12], що називаються „необрізаними", бо навколо гори Сіон перебувають Есав [13] і Амалек [14]. І в наш час, коли на порядку денному стоїть розбудова землі Ізраїлю, слід кожному сину Ізраїлю вивчати це, щоб здобути хоч якесь розуміння того, що таке справжня земля Ізраїлю. Нехай будуть для тебе знаком слова: „Це земля, яка зжирає тих, хто живе на ній" (Єврейська Біблія, Числа

[10] Згідно з рабинським ученням, у Святої Землі є небесний прообраз. Завдяки цьому події у світі долішньому мають безпосередній вплив на світ горішній.

[11] Сіон – гора в Єрусалимі, на якій був розташований царський палац Давида та його нащадків.

[12] Згідно з ученням кабали, сили темряви являють собою непрозорі оболонки, які не дають вільно поширюватися світлу. Вони називаються шкарлупи (кліпот).

[13] Есав – старший брат прабатька Якова. В рабинській писемності символізує Римську імперію та інші ворожі євреям сили в земному та небесному світах.

[14] Амалек – кочовий народ, який напав на євреїв під час їхніх мандрівок пустелею під орудою пророка Мойсея. В рабинських творах є уособленням вищих форм зла.

13:32). Бо вона нищить тих, хто бажає жити на ній у спокої і лише активно поїдати її плоди… Бо забруднення заходить у плоди її. І ті, хто їсть їх, вичавлюють завдяки цьому святість з їхніх (отих плодів) тіл. І вони перетворюються на колючки в тілах людей народу Ізраїлю… І це є основою діянь Амалєка… забруднити землю і зробити її плоди колючками та терном для Ізраїлю. Воістину, будь-яке діяння та вчинки людини нітрохи не допоможуть тому, щоб ріг Сіона і Єрусалима піднявся до того, як узрить Господь з небес і надішле нам всім дух чистий з небес, щоб він засяяв для нас світлом новим шести днів творіння[15] і світло приховане відкрилося над Сіоном… І до того часу, коли поновить Господь світло приховане, не існує для нас іншої справи, окрім того, щоб займатися Торою, збираючись з учнями в кімнатах за для сидіння на шляхах, прийнятих нами від батьків… Бо лише завдяки вивченню Тори нашої святої шляхом зрозумілим, старим та загальноприйнятним заслужимо ми визволення" [Reiser 2016, p. 121].

У наведеному тексті явно простежується вплив учення мукачівського ребе. Р. Хаїм Елазар стверджував, що Свята Земля є найбільшим у світі осередком сил темряви. Згідно з провідними авторитетами кабали, зло за своєю природою позбавлене можливості підтримувати власне існування. Воно змушене харчуватися частками божественного світла, розкиданими у всесвіті. Оскільки в обраній Богом землі останні наявні у найбільшій кількості, кліпот також збираються переважно саме там [Reiser, 2016, p. 122–123]. Вочевидь звичайній людині не вистояти у битві з цим могутнім військом сатани. Тому до приходу месії у землі Ізраїлю можуть проживати лише обрані видатні праведники [Ravitzky, 1998, p. 67–68]. Розмірковуючи таким чином, р. Шапіра категорично засуджував не лише сіонізм, а і поміркований рух ортодоксальних євреїв Агудат Ісраель (спілка Ізраїлю), що був далеким від ідей створення незалежної держави. Його очільники, серед яких голова гурських

[15] Згідно з вченням мудреців Талмуда, світло, яке засяяло на початку творіння, було приховане, щоб відкритися людям у дні пришестя месії.

хасидів[16] р. Авраам Мордехай Алтер (1866–1948), заохочували віруючих виконувати заповідь Тори жити у Святій Землі і розвивати там землеробство та промисловість заради підтримки єврейських поселень [Inbary, 2013, p. 81,86; Ravitzky, 1993, p. 175; Ravitzky, 1998, p. 71–74].

Прибічник мукачівського цадика сатмарський ребе Йоель Тейтельбаум, який також навіть серед лідерів ортодоксів вирізнявся крайньою ворожістю до сіонізму, повчав, що розбудова земного Єрусалиму не належним чином псує його небесний прообраз [Garb, 2005, p. 134]. Ці мотиви також висвітлені у статті нашого автора.

Отже, р. Іссахар Тейхтал у 1930-ті роки цілковито підтримував найбільш консервативних прибічників старих традицій, які бачили у спробах наблизити месіанську еру шляхом масового повернення євреїв на історичну прабатьківщину не лише порушення священного закону, алей унікальний злочин, наповнений масовим знищенням людей та космічними катастрофами. Ця позиція спиралася на аргументацію глибоко містичного змісту. Тим більше вражають зміни світогляду нашого автора в 1940-ві роки.

У своїй останній книзі р. Іссахар рішуче обстоює ідею легітимності визволення народу Божого завдяки діяльності, орієнтованої на реалії світу долішнього. Пояснюючи свою позицію, він пише: "Визволення, що має відбутися реалізується в одному з двох можливих варіантів: або шляхом відвертого і очевидного дива, або шляхом дива, вдягнутого у природу. Усе залежить від наших діянь та поведінки. Якщо ми будемо йти шляхами Тори, виконувати заповіді, керуючись в усьому написаному в святій Торі, то заслужимо визволення для всіх очевидного як чуда відвертого і очевидного, що відбудеться в надприродний спосіб. Але якщо, боронь Боже, гору візьме становище, коли ми не виконуємо волю небес, тоді буде визволення шляхом дива, вдягнутого у природу. І все реалізується шляхом природного перебігу подій" [Teichtal, 2013, p. 93].

У цьому уривку р. Тейхтал викладає компромісну позицію, у якій міститься натяк на відоме талмудичне твердження, що месія

[16] Гур Кальварія – містечко під Варшавою, яке тривалий час було резиденцією очільників найбільш впливового у Польщі хасидського руху.

прийде або до покоління, яке цілковито праведне, або до того, яке, навпаки, цілковито грішне (Talmud Bavly, Sangedrin, 98a). Що стосується суспільства праведників, то воно, безперечно, заслуговує на появу визволителя, який приведе його до Святої Землі завдяки небесним дивам. Але, поза сумнівом, благочестивій людині було важко повірити, що доля грішного покоління має складатися так само? Вирішуючи це питання, р. Тейхтал пропонує таке рішення – в другому випадку справа визволення на зовні має видаватися як низка звичайних подій, характерних для світу долішнього. Проте насправді вони зможуть відбутися лише завдяки прихованій божественній допомозі. В іншому місці наш автор зазначає: "Зрозуміло, що в наші дні неможливо привести світ до покути… Тому вимушено ми очікуємо визволення виключно природним шляхом" [Teichtal, 2013, p. 263]. Отже, ситуація вибору, передбачена для народу мудрецями Талмуда, відповідно до сучасному стану справ, є не реальною. Внаслідок цього справа визволення може бути реалізована виключно природним способом.

Зазначена позиція докорінно суперечила поглядам р. Шапіри та його прибічників. Згідно з ними визволення може відбутися лише завдяки диву, умовою якого є всезагальне покаяння та повернення до служіння Господу усім серцем [Inbary, 2013, p. 84–85; Inbary, 2017, p. 324]. Р. Іссахар, з усієї поваги до мукачівського ребе, відверто визнавав наявну розбіжність і рішуче відкидав позицію опонентів, як таку, що не відповідає вченню провідних авторитетів рабинської писемності.

"Усі твердження вчителя нашого, автора „Мінхат Елазар” [17] (Хаїма Елазара Шапіри), який був супротивником усіх рухів за розбудову (Святої Землі), вони, наскільки ми можемо бачити в усіх його святих книжках, випливають з думки, що третє визволення [18] відбудеться завдяки диву, а не природним шляхом. І кожен, хто сподівається на природний (шлях визволення) є єретиком у вченні

[17] Приношення Елазара.

[18] Згідно з вченням юдаїзму, цар-месія має очолити третє визволення єврейського народу. Перше відбулося під час виходу з єгипетського рабства. Друге внаслідок повернення з вавилонського полону.

про прихід месії, борони Боже. Всі книжки його сповнені цим. Але з усього, що я навів зі слів мудреців наших, нехай буде благословенна їхня пам'ять, у Талмуді, мідрашах і в інших святих книжках, виходить, що існує два типи визволення. І все залежить від того, чи досягли (євреї) рівня „заслужили", чи, борони Боже, рівня „не заслужили". І якщо реалізується рівень „не заслужили", то має (визволення) здійснитися шляхом дива, вдягнутого у природу" [Teichtal, 2013, p. 166].

Менше з тим, попри всі розбіжності, слід відзначити, що вчення р. Шапіри певною мірою вплинули на вищезгадану концепцію нашого автора. Мукачівський цадик також розглядав можливість двох варіантів спасіння богообраного народу. Згідно з його твердженнями, якщо євреї покаються та стануть служити Творцю з належною щирістю, вони будуть врятовані тієї самої миті без жодних страждань [Shapira, 1962, p. 248–249, p. 257–258, p. 273; Туров, 2022, с. 120–121]. У зворотному випадку їм доведеться терпіти всі біди передмесіанського часу, про які попереджали біблійні пророки. З цієї причини р. Хаїм Елазар вважав недоцільним молитися за припинення страждань єврейських громад у Першу світову війну, бо задля приходу визволителя, відповідно до наявних умов, люди мають пережити певні випробування [Inbary, 2013, p. 84; Shapira, 1991, p. 15, 32, 54; Туров, 2022, с. 120–121]. Така позиція, поза сумнівом, суперечила традиційним уявленням хасидів про поведінку цадика, головним заняттям якого має бути якомога швидше позбавлення віруючих від страждань та злиднів. Отже, р. Шапіра, так само як і р. Тейхтал, визначав специфіку діяльності благочестивої людини залежно від наявних історичних обставин.

Якщо концепція визволення мукачівського цадика впливала, або принаймні збігалася з позицією нашого автора лише у своїх найбільш загальних засадах, то за своїм змістом погляди р. Тейхтала у цьому питанні суттєво наслідують учення р. Цві Гірша Калішера (1795–1874) [Inbary, 2017, p. 318], який свого часу виконував обов'язки рабина у місті Торн. Цей досить відомий у Східній Європі мислитель присвятив життя пропагуванню необхідності переселення євреїв у Святу Землю. Він рішуче наполягав, що очікування

на сходження з небес самого Господа, його посланця месії або омріяного третього храму задля повернення народу з вигнання є марними. Євреї мають спочатку самі повернутися у країну праотців, налагодити там сільське господарство задля харчування переселенців та домовитися з володарями земних держав, щоб вирішити питання власної безпеки. Все має відбуватися природним шляхом. Лише завдяки зусиллям людей, які почали велику справу власноруч, Цар небесний прийде на допомогу і прискорить обіцяне пророками визволення [Hertzberg, 1997, p. 111–114].

Отже, сама по собі ідея визволення євреїв природним шляхом була відомою у колах ортодоксальних євреїв уже наприкінці XIX ст. Проте наш автор наповнює вищезгадану концепцію сучасним змістом, відповідним наявній історико-політичній ситуації. Запропонована ним програма, по суті, складається з трьох провідних тез.

По-перше, євреї мають усвідомити, що існуючий у світі лад вимагає, щоби вони перебували у єдності. Остання не може бути реалізованою в умовах розпорошення нащадків біблійних праотців у всіх краях світу.

"Якщо деяка річ протиприродна, нема в неї існування, що зможе реалізуватися та вистояти. Але природне існує в віках. Тому нація Ізраїлю, яка за природою своє, що закарбував у неї Святий, нехай буде Він благословенний, полягає у тому, щоб бути єдиним народом (гоєм), не роз'єднаним і не розділеним більше за решту націй. Це підтверджують слова мудреців, сказано: „Кожна душа, що прийшла до Якова" (Єврейська Біблія, Буття, 46:26). А про Есава сказано: „Всі душі дому його" (Єврейська Біблія, Буття 36:6). Бо для Якова природньою є єдність, а для Есава – ні [*Yalkut Shimoni,* 1973, p. 200]. Тому розпорошеність для Ізраїлю – це річ протиприродна. Вона виходить за межі природи і тому не може існувати. Бо будь-яка річ, що виходить за межі порядку та власної природи, має повернутися на місце своє. Тому повертаються розпорошені і розсіяні до Ізраїлю, до місця свого, щоб бути єдиним загалом. І тому кожне розпорошення спрямовується до зібрання разом. Отже, розпорошення Ізраїлю серед народів – це річ, що виходить за межі природного порядку, оскільки вони (євреї) єдина нація, гідна того,

щоб стояти разом задля єдності. Оскільки їхня розпорошеність протиприродна, не можна казати, що такий стан справ має бути через гріхи та порушення. Врешті-решт, вона є протиприродною" [Teichtal, 2013, p. 250].

Описуючи ситуацію таким чином, р. Тейхтал по-новому переосмислює вчення юдаїзму про повернення з вигнання. Рабинська писемність усіх віків та течій рясніє висловами щодо необхідності повернення в рідну землю, як необхідної умови звершення віруючими служіння на найвищому рівні. Зрозуміло, що в такого штибу повчаннях йдеться про духовні речі, які виходять за межі світу долішнього. Поряд з цим, починаючи з пророцьких текстів Біблії, існує думка, що вимушене проживання поза межами дарованої Богом землі є способом покарання за гріхи. На чужині євреї перебувають у постійній небезпеці та зазнають нескінченних утисків. Всемилостивий Господь бажає якомога швидше повернути своїх дітей додому, але порушення святого закону не дозволяють Вищій Справедливості зробити цього. Проте наш автор бачить ситуацію у радикально іншому світлі. Згідно з його поглядами, розпорошеність по світу богообраного народу є абсолютно протиприродною. А закони природи, як загальновідомо, не терплять порушень. Звідси стає зрозумілим, чому переслідування євреїв стають дедалі жорстокішими, аж поки не наближаються до межі, коли виникає катастрофічна загроза подальшому їхньому існуванню. Ніякі міркування про гріхи тут ні до чого. Всі мають підкоритися законам природи і зібратися разом на батьківщині.

У цьому контексті важливо відзначити близькість поглядів р. Іссахара до тих націоналістичних доктрин, що фактично панували в Європі 30–40-х рр. XX ст. Незалежно від рівня екстремізму, всі вони оберталися навколо ідеї національної єдності. При цьому власний народ проголошували найкращим її носієм у світі. Так само діє і наш автор, зіставляючи якості прабатька євреїв Якова та його брата Есава, який традиційно символізує християнський світ, але в цьому контексті, вочевидь, сучасну Європу. Р. Тейхтал, таким чином, відзначає природний нахил народу Божого до єдності, а європейських, відповідно, до розбрату.

Зрозуміло, що заклики р. Іссахара до єдності не обмежуються однією лише вимогою скерувати усі зусилля, щоб якомога скоріше полишити країни перебування діаспори і переселитися на батьківщину. Окрім цього треба рішуче та безповоротно подолати внутрішній розбрат. Як це заведено в освічених рабинів, він обгрунтовує потреби сьогодення повчальними оповіданнями біблійних часів. Як такі, наш автор використовує події, внаслідок яких виникло свято Пурим. Тоді головний міністр Перської імперії та його поплічники вирішили цілковито винищити народ Божий. Але євреї спільними зусиллями змогли перемогти своїх ворогів. Згідно з р. Тейхталем, це оповідання Святого Письма навчає нас: "Були вони тоді у розділенні під впливом різних думок. Але коли потрапили вони у біду велику, яка загрожувала всьому загалу Ізраїлю, незалежно від того, чи це Ізраїль, відданий Торі та заповідям, чи це Ізраїль, що грішить та все порушує, Всемилостивий спаси, стало зрозуміло, що не існує інших ліків від цього нападу, окрім того, щоб зібрати весь загал Ізраїлю у спільноту єдину. Щоб були вони разом у єдності. Від крайнощів лівих до крайнощів правих ніхто не має покладати розділення між Ізраїлем та Ізраїлем" [Teichtal, 2013, p. 313].

Переходячи далі до сучасного стану справ, наш автор пише: "Визволення наше залежить від єдності нашої. Всі мають бути разом. Весь загал Ізраїлю з усіх боків. І є в нас сила здійснити це, і нитка, що опоясує та зшиває нас. І це співпраця усіх у справі розбудови землі… І це воля Батька нашого на небесах. І писав учитель наш Шела [19], що ми тому називаємося „зібранням Ізраїлю"(кнесет Ісраель), бо збираємося і поєднуємося в таємниці єдності Благословенного. Тому треба утримуватися від сварок та розбрату в Ізраїлі. Бо найбільше зло, яке існує у світі, – це розбрат. Воно гірше за ідолопоклонство" [Teichtal 2013, p. 313–314].

У наведених повченнях міститься заклик об'єднати свої зусилля всім угрупованням, які існували на той час в єврейському суспільстві. Релігійним та світським. Ортодоксам та реформістам.

[19] Шела – скорочена назва книги "Шней лухот га-бріт" ("Дві скрижалі заповіту", написаної р. Ісаєю Горовіцем (1555–1630)).

Правим та лівим. Така позиція цікава насамперед тим, що від її майбутніх прибічників не вимагається відданості будь-якій ідеології, лише готовність боротися за порятунок власного народу. В цьому сенсі програма р. Тейхтала радикально відрізняється від переважної більшості націоналістичних рухів тієї доби, що зазвичай вимагали полишити колишні переконання та цілковито підкоритися новопроголошеним ідеям. Наш автор, натомість, рішуче обстоює принципову важливість однієї-єдиної святої цілі – все інше на цьому етапі неважливо. Тобто запропонований ним націоналізм є, за своєю суттю, плюралістичним.

Друге засадниче положення програми р. Іссахара Тейхтала полягає у необхідності організації належної пропаганди.

"Треба нам повчитися у царств, які зараз воюють одне з одним і які створили міністерства пропаганди. І призначення його, в першу чергу, у тому, щоб серцем (народних) мас заволоділо певне завдання завдяки роботі роз'яснення, яку виконує невелике угруповання пропагандистів. Подібно до цього, нам потрібно навчитися, що задля того, щоб заволоділа серцем мас свята піднесена ідея, згадана вище, треба насамперед підняти великих людей, обдарованих знанням істини та непересічним розумінням, сповненим страху Господнього і здібностями, здатними просвітити очі святому народу тим, що вони мають зробити задля заселення землі Ізраїлю. Щоб вони прокинули пристрасне бажання та пожадливість до піднесення рогу землі та підняття її з праху" [Teichtal, 2013, p. 261].

У цьому пункті пропонована програма зосереджується на завданні, що стоїть саме перед ортодоксальними віруючими, бо вона апелює до тих кіл, до яких належав наш автор. При цьому він відверто спирається на приклад посиленої державної пропаганди, взірцем якої в його особистому досвіді могла бути лише діяльність відповідних закладів нацистської Німеччини та її сателітів – Словаччини і Угорщини.

Розвиваючи вищезгадану тему далі, він також звертається до широко відомого оповідання Тори про так званих розвідників (Єврейська Біблія, Числа 13:1–14:38). Згідно з ним, пророк Мойсей перед тим, як привести євреїв до обраної Богом землі, відправив

туди дванадцять розвідників, по одному з кожного коліна. Лише двоє з них: Ісус Навин та Калеб хвалили землю даровану Господом нащадкам Якова. Решта посланців, навпаки розповідали про небезпечну, погану землю, яка зжирає тих, хто мешкає на ній. Цікаво, що саме на ці вірші Святого Письма часто посилається р. Хаїм Елазар Шапіра, коли засуджує бажаючих засиляти терени історичної прабатьківщини [Inbary, 2017, p. 320]. Проте наш автор тлумачить оті рядки у діаметрально протилежним чином.

"Намір Мойсея, вчителя нашого, коли він посилав розвідників, полягав у тому, щоб вони після повернення вихваляли Землю Ізраїлю та всі переваги її. Тоді мали пробудитися в серцях народу Ізраїлю жага, прагнення і пристрасне бажання до землі Ізраїлю… Завдяки вогню того пристрасного бажання стали би вони гідними успадкувати землю, хоча самі по собі вони не заслуговували на це. Але розвідники зробили зворотне внаслідок побоювань за себе. Вони, навпаки, пробудили ненависть та відразу в серцях народу до Землі Ізраїлю різними засобами та діяльністю великою, як це ми вже згадували вище. І якщо ми хочемо виправити, повинні ми виповнити те, що вони не зробили… Як зробили тоді всю громаду єдиним товариством, скерованим проти Землі Ізраїлю, повинні ми тепер завдяки нашій діяльності весь загал Ізраїлю зробити єдиним товариством за Землю Ізраїлю. Подібно до того, як зробило покоління розвідників велику роботу з пропаганди, що називається тепер міністерством пропаганди, так само і ми маємо заснувати апарат пропаганди, який має проникати у кожен єврейський дім і вмотивовувати кожну єврейську душу прагненням до Землі Ізраїлю. Так само, як це робили розвідники, і як розповідає про це мідраш у подробицях. Якщо ми зробимо цю справу і вийде у нас зробити весь загал Ізраїлю з Божою допомогою єдиним товариством за Землю Ізраїлю, то завдяки цьому ми виплатимо злочинний борг, згаданий вище" [Teichtal, 2013, p. 260].

У рабинській писемності поширена думка, що посланці колін були видатними знавцями Тори. Використовуючи цей факт, р. Тейхтал у своєму тлумаченні прозоро натякає на боротьбу сучасної йому ортодоксії проти рухів за переселення євреїв у Святу Землю. Так само, як колись розвідники, сучасні впливові рабини

закликають не йти в країну, даровану Богом, і, таким чином, фактично відтворюють колишній злочин удруге. Згаданий стан справ, згідно з думкою нашого автора, вимагає від людей, занурених у сакральні тексти юдаїзму, діяти навпаки. Служити справі пропаганди повернення на прабатьківщину. Це не лише вимого поточного часу, але й можливість спокутувати стародавній гріх духовних лідерів, унаслідок якого весь народ був приречений на багаторічні страждання.

Як не важко побачити, у своїй концепції змісту пропаганди, так само як і у доктрині єдності, р. Іссахар відмовляється від ідеї необхідності попереднього покаяння і повернення на шляхи Тори. Важлива мета, а не її ідеологічний зміст. Відповідно, мовиться про терплячість до будь-якого світогляду за умови, що він з будь-яких причин підтримує намічену ціль. Зрозуміло, що пропаганда нацистів та їхніх союзників, яку наш автор відверто брав за взірець, керувалася радикально іншими принципами. Там досягнення мети було нерозривно пов'язане з ідейною боротьбою проти інакомислення. Проте у позитивній оцінці р. Іссахаром ворожих СМІ не слід бачити якоїсь належним чином непродуманої дії. У цьому випадку він керується концепцією, характерною для пізньої кабали загалом та хасидизму зокрема. Згідно з нею частина іскор світла впала напочатку творіння у безодню і була захоплена силами темряви. Задля їхнього визволення треба зануритися в осередки зла [Sack, 1995, p. 53–54; Scholem, 1971, p. 193; Tishby, 1984, p. 112–113]. Щоб досягти цієї мети, треба відтворити їхню зовнішню форму та наповнити її іншим змістом. Саме так діє р. Тейхтал, перетворюючи нетерпимість на толерантність. Такого роду діяльність має вивільнити позитивну енергію, необхідну для реалізації високої мети. Остання викладається у третьому пункті програми нашого автора.

Тут мовиться про розбудову Святої Землі: засівання ланів, розвиток підприємств, зведення будинків. Після перетворення пустелі на квітучий сад людська місія порятунку природним способом буде виконана. Лише тоді Господь, задоволений діяльністю своїх синів та дочок, рішуче втрутиться і допоможе завершити справу створення царства Божого на теренах історичної

прабатьківщини [Hershkowitz, 2009, p. 175–230; Inbary, 2017, p. 318–319]. Пояснюючи причини вдоволення небес людською працею, р. Тейхтал пише: "„Поставили мене стерегти їхні виноградники, а винограднику власного не вберегла я" (Пісн. 1:6). „Поставили мене стерегти їхні виноградники" – задля слави інших народів. „А винограднику власного" – це Святий, хай буде Він благословенний – „не вберегла я". Це сказано для настанови розуму та для відвертого докору братів наших – синів Ізраїлю, що перебувають у вигнанні. Бо віддали всі сили свої і натхнення культурі народів світу, щоб піднести і звеличити її до найвищих висот в усіх країнах Європи. Тому більшість тих країн, культура яких сягнула верхівки гори, досягнули цього виключно завдяки її розвитку синами Ізраїлю у вигнанні, що віддали всі свої сили та натхнення цій справі. І мали вони (народи) віддячити за це, дати їм (євреям) їхню долю в головних насолодах тієї культури. Натомість вони вкрали їхні досягнення і вислали їх подалі від усіх шматків ласих, і інші їли плоди праці їхньої. Це доля братів наших синів Ізраїлю, що відмовилися стерегти виноградник Господа Воїнств і пішли стерегти виногранники народів та наситили душу свою культурою народів. Але коли вони прибули у землю (Ізраїлю) і розпочали здійснювати ті види робіт, до яких вони звикли за межами землі, то треба пояснити їм, що та робота, до якої вони звикли за межами землі і яка там вважалася суто матеріальною роботою, в Святій Землі вважається духовною роботою. Кожна робота та діяльність, яку роблять та застосовують задля благоустрою землі, як, наприклад, орати, сіяти, саджати дерева, будувати будинки, прокладати дороги і тому подібне з тих видів діяльності, що необхідні для заселення землі, є виконанням заповіді. Це те саме, що зробити тфілін[20], лулав[21], кущі та інші засоби виконання заповідей" [Teichtal, 2013, p. 271–272].

[20] Коробочки, що містять пергамент з уривками Тори, які нав'язують на лоба та ліву руку під час ранкової молитви.

[21] Пальмова гілка, яку тримають у руках під час молитви у свято Кущів.

У наведеному та численних інших подібних йому висловлюваннях нашого автора чітко окреслюється позиція модерного релігійного націоналізму. Він рішуче засуджує спроби євреїв асимілюватися в середовищі інших народів, бо це призводить до забуття вищих цілей служіння Всевишньому. Згадана стратегія, врешті-решт, жодним чином не допомогла зберегти власний добробут та життя, бо замість вдячності, нащадки Якова одержали лише нові переслідування. Проте у добі занурення народу Божого в європейське середовище мав місце великий позитив. Оволодіння цінними знаннями та фахами допоможе євреям належним чином підняти з руїн Святу Землю. І ця діяльність, незалежно від мотивації людини, є формою передбаченого Святим Законом богослужіння. Зазначена позиція, безперечно, дозволяє зарахувати р. Тейхтала до лав видних мислителів релігійного сіонізму [Hershkowitz, 2009, p. 260–261; Inbary, 2017, p. 322; Reiser, 2016, p. 140–147]. Серед лідерів думки згаданого напряму його позиція є найбільш близькою до поглядів головного рабина ашкеназійської громади землі Ізраїлю р. Авраама Кука (1865–1935) [Reiser, 2016, p. 120, 144; Inbary, 2017, p. 322]. Останній також спирався на наведений раніше талмудичний вислів і тлумачив його у тому сенсі, що месія прийде до покоління, яке є грішним і праведним одночасно [Kook, 1963, p. 152; Туров, 2021, с. 67]. Він палко закликав до всебічної співпраці зі світськими сіоністами і наголошував, що ці люди, самі не знаючи цього, є виконавцями божественного задуму [Ravitzky, 1993, p. 110–114; Туров, 2021, с. 67–69]. Розмірковуючи над історичною долею єврейського народу р. Кук стверджував, що існують часи, коли все визначає сумлінне виконання божественного закону, а є періоди, коли діяння, скеровані на втілення плану Творця, є вищими за це [Kook, 1961, p. 201; Туров, 2021, с. 68]. Як і наш автор, він вірив у повернення всього народу на шляхи, вказані Всевишнім невдовзі після завершення розбудови нового суспільства на історичній прабатьківщині [Ravitzky, 1993, p. 108].

Проте у поглядах двох непересічних мислителів наявні суттєві розбіжності. Р. Кук, палкий прихильник прогресу [Ravitzky, 1993, p. 101–109; Туров, 2021, с. 71], вважав добу масового відходу від

релігії необхідним чинником оновлення та історичного розвитку суспільства, яке надмірно застрягло в архаїчному способі життя [Ravitzky, 1993, p. 109; Туров, 2021, с. 66, 70]. Будучи майстром діалектики, він вправно аргументував необхідність відходу від засадничих цінностей з метою подальшого повернення до них на більш високому рівні. При цьому до конкретних фактів порушення приписів Святого Закону р. Кук ставився відверто негативно [Ravitzky, 1993, p. 116]. Натомість наш автор вдається до вкрай нетипового для рабинського дискурсу твердження про тотожність діянь далеких від побожності людей виконанню заповідей Тори. Згідно з пануючим у юдаїзмі вченням, учинок людини вважається чогось вартим лише тоді, коли він робиться з належними намірами (каванот). Якщо припис Мойсеєвого закону здійснюється без кавани, таке діяння не буде винагороджено небесами. Слід зауважити, що фундатори хасидизму були дуже прискіпливими у цьому плані. Але р. Тейтал, спираючись на деякі винятки, або перетлумачуючи сакральні тексти на свою користь, дозволив собі обстоювати революційну концепцію. Зміст діяння є незалежним від його осмислення, якщо йдеться про благоустрій Святої Землі [22]. Це стосується не якогось виняткового часу, а всієї історії загалом. Красномовно таку позицію підтверджує такий вислів: "Писали кабалісти, що відомо, що земля Ізраїлю перебуває у сфірі Малхут (Царство), яка зверху [23]. І оскільки він (цар Омрі) виправив якість царства шляхом доповнення його, бо доповнив одне місто в Землі Ізраїлю, тому саме заслужив царство… І це незважаючи на те, що Омрі належав до царів злочинних. Каже про нього Писання: „І постав Омрі… І купував гору Шомрон… І розбудував ту гору, і назвав місто, яке побудував, Шомрон (Самарія). І робив Омрі зле в очах Господа, і спричинив зла більше за будь-кого до нього. І ходив

[22] Р. Кук стверджував, що світськими сіоністами керують приховані в глибинах душі благочестиві інтенції, які тривалий час лишаються неусвідомленими [Ravitzky 1993, p. 112]. Проте наш автор не застосовує такого роду компромісних концепцій.

[23] Згідно з поширеним у кабалі вченням, сфіра Малхут є небесним прообразом землі Ізраїлю.

усіма шляхами Яровама – сина Навота, і перебував у гріхах його, якими той звабив Ізраїль" (Єврейська Біблія, Книга Царів 1 1:16–26). І не зводив він того з намірами (каваною), що все робиться в ім'я небес. Лише заради власної слави… Але неможливо не визнати, що хоча будівництво це супроводжувалося великими порушеннями, він виконав заповідь заселення Землі Ізраїлю… І тому наблизився до сутності царства (Малхут) такою великою мірою, що заслужив на царство у трьох поколіннях [24]… Звідси тобі доказ очевидний також і стосовно того, що відбувається у наш час. Бо розбудовувачі землі внаслідок гріхів наших численних полишили Тору, Господи спаси. Але вони не гірші за Омрі, про якого свідчить Писання: „І спричинив зла більше за будь-кого до нього". Незважаючи на це, в будівництві своєму, коли розбудовував землю Ізраїлю, виконував він велику заповідь найкращим способом. І також єдність вищих сутностей відбувалася завдяки йому. Так само зрозуміло, що сфіра Малхут (Царство) нагорі, в вищих світах, виправляється і возвеличується завдяки будівництву, здійсненому розбудовувачами в наш час. Вони такі, як вони є. Навіть якщо то найбільші в світі грішники, все одно вони бажані для Творця всіх світів. І виправлення, і поєднання здійснюються їхніми руками, завдяки будівлям, які побудували, і примножили та зробили квітучою землю, що стала родючою" [Teichtal, 2013, p. 93].

Наведене повчання, окрім усього іншого, важливе з погляду тлумачення нашим автором засадничих духовних практик єврейської містики. Усі провідні школи кабали вимагають від віруючих турбуватися про долю останньої, найбільш наближеної до творіння, сфіри божественної плероми, що зветься Шехіна, або Малхут. Остання внаслідок гріхів людських, а також таємних катастрофічних подій у світі горішньому відділилася від решти первинних еманацій першоджерела всього сущого. Через це Шехіна зазнала руйнівних трансформацій. Тому метою як приписів Святого Закону, так і не пов'язаних з ним медитативних практик є виправлення цієї сфіри та повернення її на належне місце у плеромі [Tishby, 1971a, p. 221–223]. Один з провідних творців хасидизму р. Дов Бер Магід

[24] Три покоління династії Омрі царювало в Ізраїлі.

з Межиріча взагалі вимагав, щоб віруючі ніколи не молилися про задоволення власних потреб, а лише за позбавлення Шехіни від усіх негараздів [Dov Ber, 1976, p. 25, 54]. Натомість наш автор, вірний своїм революційним поглядам, обстоює можливість допомоги згаданій божественній еманації шляхом розбудови Святої Землі, який зовсім не вимагає спеціальних благочестивих намірів. Завдяки такому контексту відкривається новий, раніше прихований сенс учення р. Тейхтала про визволення єврейського народу природним шляхом.

Річ у тому, що, згідно з ученням кабали, божество присутнє в усіх явищах природи. Це стосується навіть таких простих її проявів, як хитання трав та дерев, або хвилювання моря. Воно безпосередньо вдягнуто в натуру [Tishby, 1971a, p. 476–477]. При цьому зазвичай посередником між плеромою і матеріальним світом виступає саме Шехіна. В Зогарі сказано: "Йди і дивись: нагорі також є одяг, тіло, душа та душа для душі. Небеса і все воїнство їхнє – це одяг, а Зібрання Ізраїлю (Шехіна) – це тіло, що приймає душу, яка є Пишнотою Ізраїлю (Сфіра Тіферет). Отже, вона є тілом для душі… А душа для душі – це Старець Святий (Сфіра Кетер). Усе пов'язано між собою" (Zohar 3:172a). В світлі цього стає зрозумілим, чому р. Іссахар завжди каже про визволення завдяки диву, вдягненому у природу, а не просто про визволення природним шляхом, як р. Калішер, що, безперечно, вплинув на вчення нашого автора. Р. Тейхтал у таких випадках досить прозоро натякає на допомогу Шехіни, силами якої просякнутий світ долішній. Розбудова Святої Землі виправляє цю сфіру, а вона, в свою чергу, сприяє тим, хто витрачає зусилля на згадану добру справу. У зв'язку з цим слід нагадати, що творці містичних текстів називають Шехіну як Зібранням Ізраїлю, так і Землею Ізраїлю, а також Матір'ю [Tishby, 1971a, p. 226–228; Halfon, 1998, p. 76–77]. Таким чином вона поєднує в собі основи буття обраного народу та дарованої йому Богом країни. Наш автор також називає Землю Ізраїлю матір'ю, що очікує повернення дітей до її обійм [Hershkowitz, 2009, p. 125]. Це, безперечно, вказує на необхідність поновлення містичної єдності народу, землі та божества. Необхідною умовою цього, зрозуміло, є переселення нащадків Якова до своєї прабатьківщини.

Вище описана концепція, відповідно до якої позитивний вплив на небесну плерому не потребує жодних каванот, вимагала від нашого автора особливих пояснень для релігійної спільноти. Рабинський юдаїзм звичайно зобов'язує віруючого чітко усвідомлювати власні благочестиві наміри під час богослужіння, проте у світі кабали ситуація є набагато складнішою. Тут людина має не лише знати мету своїх дій, але також, використовуючи належні інтенції, поєднувати свою душу з вищими сутностями. Завдяки цьому подвижник починає безпосередньо відчувати і розуміти присутність божества у навколишньому світі та взаємодіяти з ним як з реальним, а не лише умоглядним явищем. Такий стан кабала називає гадлутом (величчю). Натомість звичайний, непросвітлений стан свідомості зветься ктанутом (малістю). Зрозуміло, що автори містичних творів закликають людей полишати звичну повсякденну дійсність задля вищих шарів буття [Pachter, 1992, p. 200].

Р. Тейхтал усвідомлює цю проблему свого вчення і розв'язує її доволі викличним способом. Задля цього він апелює до процесів, які відбуваються в божественному світі згідно з вченням видатного кабаліста Арі (р. Ісаака Лурії). Там також існують стани ктанута і гадлута. Перший виникає тоді, коли шість нижчих сфірот на чолі з Тіферет, які називаються Зеір Анпін (Мале Обличчя), відокремлені від шарів плероми, що перебувають над ними. Другий досягається завдяки поєднанню згаданої сутності з вищими сфірот: Хохма (Мудрість), Біна (Розуміння) та Даат (Знання). Останні є втіленням божественного розуму. Загальне ім'я цієї групи – Мохін де-Гадлут (Мозки Величі) [Pachter, 1992, p. 174–176]. Досягнення згаданої єдності є однією з головних цілей духовної практики. При цьому відзначається, що вищеописані стани божества впливають як на окремі індивідуальності, так і на народ загалом. Разом з плеромою люди коливаються між рівнем ктанута і гадлута. У вигнанні домінує саме стан малості [Pachter, 1992, p. 200–201]. Спираючись на вказані положення святого вчення, а також на те, що Тіферет традиційно асоціюється з прабатьком Яковом, наш автор стверджує: …"Роби усе природним шляхом, як Яків. І не спирайся на дива, як Яків, що не спирався на дива. І тому називає писання Якова

людиною простою, себто Зеір Анпіном. Бо дива – це ступінь Мохін де-Гадлут, ідеться про Хохма, Біна і Даат. А природний шлях – це Зеір Анпін, який усе вирішує людським розумом, який йде природним шляхом, і тому (вищий суд) не звинувачує його суворо… Тому кажемо від імені Арі в молитві під час третьої суботньої трапези: „бо Він вдягнутий у природу". А природа, за своїм численним значенням, дорівнює божественному імені Елокім, бо рука Елокіма вдягнута у природу" [Teichtal, 2013, p. 132].

Оскільки у вигнанні домінує рівень ктанута, загальне розуміння сенсу своїх діянь стає недосяжним. Але це не привід для відчаю, бо сам прабатько Яків був утіленням Малого Обличчя і всі проблеми розв'язував природним шляхом. Тому на першому етапі визволення люди мають керуватися міркуваннями, орієнтованими на логіку буття у матеріальному світі. Завдяки цьому не лише єврейський народ здобуде безпечний притулок у Святій Землі, але й світ сфірот досягне належної гармонії. Тоді нагорі відновиться стан величі і розпочнуться очікуванні дива. Навкруги запанує божественне сяйво. Весь обраний народ повернеться до приписів Святого Закону.

Важливо звернути увагу на те, що в цьому випадку наближення приходу месії природним шляхом вважається ідеальним способом дій, визначеним наявним станом божества, а не якимось там резервним варіантом, передбаченим на випадок духовного занепаду суспільства, описаний в уривках, наведених раніше.

Говорячи про стратегію національного визволення, запропоновану р. Тейхталем, варто відзначити її щільний зв'язок з ученням хасидизму. Згідно з поглядами фундаторів цього релігійного руху, світ є сповненим присутністю Творця і знайти Його реально у будь-яких побутових справах [Buber, 2001, p. 126; Dubnov, 1960, p. 53–54; Koyfman, 2008, p. 249–391; Scholem, 1971, p. 189–191]. Лише в товаристві послідовників Бешта служіння Богу можливе, коли ти миєш свого коня або ремонтуєш взуття. Хоча у проповідях великих цадиків викладалася медитативна практика, що призводить до повного розчинення у божестві, поряд з ним не менш важливими вважалися богоугодні діяння, умовою яких є занурення свідомості та почуттів віруючого у земні реалії [Koyfman, 2008, p. 85–160;

Туров, 2019, с. 24–228]. Як не важко побачити, наш автор, будучи людиною добре обізнаною з творами лідерів хасидизму різних поколінь, пропагує подібну концепцію, хоча вона, безумовно, значною мірою радикалізована та адаптована до сучасних реалій.

Використання ідей хасидизму не обмежувалося у р. Тейхтала лише темою благоустрою Землі Ізраїлю. Вони також відігравали важливу роль у розробці його революційної концепції праведної людини, яка вимагає спеціального розгляду.

Оскільки р. Іссахар був прибічником руху, заснованого Бештом, мав ставитися з повагою до думки цадиків свого покоління. Проте всі вони ставилися вороже до ідеї наближення приходу месії завдяки активності людей, далеких від релігії. Зрозуміло, що цей факт не міг не турбувати нашого автора. Задля розв'язання цієї проблеми він використовував кілька підходів доволі різного ідеологічного змісту.

По-перше, р. Тейхтал намагався довести, що обраний ним духовний авторитет виступав проти сіоністського руху виключно в часи, коли євреям не загрожувало всезагальне винищення. Якби він дожив до часів Голокосту, то неодмінно змінив би свої погляди так само, як наш автор. "Якщо би вчитель наш, автор „Мінхат Елазар", зараз був живий разом з нами і побачив би все те, що прийшло на нас, усі ці жорстокі переслідування та вбивства, Всемилостивий рятуй, він би також погодився, що треба полишити землі вигнання і йти в Землю Ізраїлю, яку дали нам царі земні, і що не треба чекати прибуття месії" [Teichtal, 2013, p. 102].

Хоча лихоліття доби Другої світової війни впливало на свідомість людей іноді дуже непередбаченим чином, припущення, зроблене нашим автором, не видається переконливим. Практично всі лідери хасидських спільнот, яким пощастило пережити жахіття тотального винищення єврейського народу, не зрадили своїм попереднім переконанням щодо права визволення народу Божого виключно царем месією. Найяскравішим прикладом тут є непримирима ворожість до прибічників створення держави Ізраїль сатмарського ребе, на тлумачення релігійних законів якого р. Тейхтал неодноразово посилався. Так само р. Ісраель Хагер після тяжких

поневірянь часів Першої світової війни анітрохи не змінив через це власні погляди і, відповідно, не зробив жодного кроку назустріч модерним політичним доктринам. Р. Тейхтал, добре знаючи переконання та спосіб мислення цих духовних лідерів, навряд чи, розмірковуючи тверезо, мав би сподівання на зміну їхніх поглядів. Радше в його свідомості бажане взяло гору над реальним. Такий стан справ доводить, що попри всі ідеологічні розбіжності р. Іссахар і далі вважав себе відданим прибічником мукачівського ребе. Тому дуже хотілося вірити, що згаданий духовний авторитет неодмінно підтримав би його позицію.

По-друге, р. Тейхтал збирав вислови провідних очільників хасидизму, які тією чи іншою мірою можуть бути використаними для підтримки його концепції визволення природним шляхом. Характерним прикладом цього є опис нашим автором дискусії, що відбувалася між сином головного рабина Міжгір'ї (Закарпаття), родичем сатмарського ребе Моше Давидом Тейтельбоймом та видатним цадиком р. Іссахаром Довом з Белза. Згідно зі свідченням р. Тейхтала р. Тейтельбойм стверджував, що: "Немає інших ліків від тих тяжких ударів для Ізраїлю, окрім пробудження всього загалу Ізраїлю задля каяття. І потрібно, щоби цей рух пробудження каяття був справою рук цадика покоління такого, як він (белзький ребе), якого покоління коронувало як цадика покоління… Відкрив учитель наш (з Белза) свої святі уста і відповів йому коротко такими словами: „Рабине з Лафуша (Моше Давид), чи завершив ти вже твердження свої? Коли месія прийде, тоді лише сини Ізраїлю покаються. І головне (зараз), щоби кожний з них любив ближнього свого'" [Teichtal, 2013, p. 80]. Р. Тейтельбойм у цьому випадку обстоює позицію, характерну для більшості ортодоксів того часу загалом та хасидів зокрема, що визволенню євреїв має передувати їхнє масове повернення до служінню Творцю у найкращий спосіб. Це стосується як світських людей, що мають повернутися до релігії, так і віруючих, що здійснюють це без належної щирості. Згідно з матеріалами, наведеними раніше, саме цю позицію палко підтримував мукачівський ребе. Натомість голова белзьких хасидів вважав, що належний рівень покути буде досяжним лише після приходу месії, а наразі справжні віруючі мають сконцентруватися,

у першу чергу, на заповіді любити ближнього свого, як себе самого. У цьому вислові наш автор бачить підтримку власних тез про єдність і суспільну боротьбу за повернення євреїв на історичну прабатьківщину. Проте белзький ребе мав на увазі лише необхідність поблажливого ставлення до духовного рівня сучасного покоління та був переконаний у можливості виправлення цих людей виключно за умови допомоги згори. Р. Іссахар Дов був рішучим супротивником сіонізму і прибічником спасіння рукою божественного посланця. Тому, коли р. Тейхтал спирається на його слова задля підтвердження власної правоти, він, поза сумнівом, грішить проти істини.

Поряд зі спробами довести наявність певної реальної або потенційної лояльності цадиків до ідей визволення природним шляхом, наш автор також вдається до богословсько-містичного обґрунтування необхідності ворожого ставлення видатних лідерів релігійних спільнот до першого етапу розбудови Святої Землі.

"Ми бачимо, що сатана постійно стоїть і звинувачує нас, щоб затримати наше визволення. І в часи, коли відбувається розбудова Святої Землі, щоб підняти Шехіну з праху, він руйнує і опускає її в (царство, де панують темні сили) Зворотної Сторони (Сітра Ахара). Тому, якщо на початку розбудови за неї відразу візьмуться люди благочестиві та богобоязні і всі побачать, що буде побудовано місто Господа, уявимо собі, що першими у цьому русі розбудови землі і перетворення її у родючу будуть, наприклад, учителі наші з Белза, з Сіняви, з Гура, з Мукачева або інші цадики покоління, як би вдалося приховати це від Сили Суду або від Зворотної Сторони. Бо діяння наші спрямовані (на те, щоб) прийшов їм кінець та знищення і щоб зруйнована була їхня влада навіки- віків. Безперечно, Сила Суду і Зворотна Сторона знають і розуміють те, що бажають зробити цадики ті, завдяки руху розбудови землі. Тому одразу повстане Сила Суду, щоб звинувачувати (той рух) і затримувати діяння рук їхніх" [Teichtal, 2013, p. 129].

У цьому судженні, окрім іншого, міститься прозорий натяк на поширене в хасидських колах учення про прихід у світ долішній душі цадика, яке ми вже наводили в описі вчення Ісраеля Хагера.

Згідно з ним сили зла заважають народженню досконалих праведників. Тому Всемилостивий віднімає у досконалої душі значну частину її світла та розпорошує її крихи серед звичайних віруючих. Воно повертається до свого джерела лише тоді, коли хасиди приєднуються до свого цадика і приносять з собою частки його власної душі. Лише завдяки цьому він здобуває всю повноту своїх можливостей, задуманих Творцем [Shohet, 1979, p. 303–304].

Земля Ізраїлю є великим осередком святості, який певною мірою подібний до душі досконалого праведника. Одразу об'єднати ці великі джерела світла внаслідок відчайдушного супротиву темряви вкрай складно. Саме тому небесна мудрість влаштувала все так, що на початку справа благоустрою землі прабатьків покладена на людей, далеких від відданості законам Тори, себто, з погляду вищого суду, грішних. При цьому цадики покоління щиро борються проти їхніх починань. Сатана заспокоюється і припиняє шкодити справі. Але в подальшому, згідно з численними висловами нашого автора, відбудеться відродження благочестя в усьому народі і завершення справи створення царства божого на землі здійсниться під орудою цадиків [Teichtal, 2013, p. 176–178].

Такого роду аргументація для знавців рабинської писемності є достатньо переконливою. Спростувати її завдяки наявним у згаданій традиції напрацьованим знаряддям полеміки можливо, але цілковито відкинути як безпідставну вкрай нелегко. Проте р. Тейхтал у своєму останньому творі не обмежуються компромісними концепціями на кшталт наведеної вище. Він також вдається до суворої критики духовних лідерів, що не визнають необхідності природного шляху і борються проти нього. Характерним прикладом такого роду висловів є наступний: "Справу викупу землі (Ізраїлю) ми маємо розпочати самі, а Господь завершить її. І треба розуміти значущість цієї мети. Бо кліпа перемагає навіть найбільш великих цадиків, щоб вони знищили оту добру (справу). Бо вся сила кліпи пов'язана з вигнанням (єврейського народу). І зі знищенням вигнання буде знищена і вона… Тому і є цадики, які протистоять цьому, бо кліпа взяла над ними гору задля того, щоби знищити ту добру справу, яку Господь жадає у будь-який час та будь-яку мить. Варто, щоб (ми) пристрасно бажали повернутися до володіння спадку прабатьків…

Кожна людина народу Ізраїлю має старатися задля повернення до нашої Святої Землі і завдяки цьому посприяти, з Божою допомогою, наближення остаточного визволення" [Teichtal, 2013, p. 41].

У цьому випадку наш автор, по суті, звертається до аргументації, характерної для писань р. Шапіри, переробляючи її відповідно до своїх нових поглядів. Мукачівський ребе, як це вже відзначалося вище, повчав, що внаслідок великої концентрації предвічного світла Свята Земля стає жертвою навали незчисленних полчищ сил темряви, які живляться іскрами божественного сяйва. Р. Тейхтал, у свою чергу, проєктує ту саму аргументацію на душу цадика. Саме там, унаслідок згаданих причин, збирається задля харчування сила-силенна кліпи. Але переїзд до країни прабатьків загрожує породженням темряві загибеллю. Тому вони підкоряють собі розум видатних праведників і перетворюють їх на завзятих супротивників ідеї повернення на історичну батьківщину. Отже, цадики, не усвідомлюючи цього, перетворюються на служників сатани. При цьому жодним чином не заперечується факт, що вони є найбільшими серед людей осередками святості.

Проте, розвиваючи вказану тему, в подальшому р. Іссахар переходить до жорсткої критики цадиків та впливових рабинів, які не підтримують масового повернення євреїв у землю прабатьків. Як приклад, гідний наслідування для них, він наводить рішення великого пророка Мойсея.

"Мойсей-цадик віддав душу свою за синів Ізраїлю. Якщо б Мойсей бажав прожити ще кілька років, то був би він живим. Бо сказав йому Святий, нехай буде Він благословенний: „помстися мадіанітянам за синів Ізраїлевих, а після відійдеш до народу твого” (Єврейська Біблія, Числа 31:2). Отже, пов’язав Святий, нехай буде Він благословенний, його смерть з помстою Мадіану, щоб повідомити тобі славу Мойсея. Він не сказав: „Оскільки я буду жити (поки помста не здійсниться), затримаю я поступ синів Ізраїлю… Тому найпростіша серед простих речей полягає у тому, щоб не вірити тим, хто відкладає (повернення до землі прабатьків) у наш час. Унаслідок певного враження їх самих вони роблять це. І самі себе вони пошивають у дурні, мовляв, наші наміри в ім’я небес. Вони

керуються при цьому слабкістю, прихованою всередині”" [Teichtal, 2013, p. 228].

Отже, згідно з думкою нашого автора, Мойсей, якого він не випадково називає саме цадиком, а не вчителем, як це заведено у рабинській писемності, обираючи між продовженням власного життя та смертю, віддає перевагу останній заради пришвидшення оволодіння євреями Землі Обітованої. Натомість сучасні духовні лідери народу діють прямо навпаки. Це тлумачення містить у собі прозорий натяк на вищезгадану проблему наявності сил зла в праведних душах. Шкарлупи темряви бояться смерті у Святій Землі і збивають цадиків з пантелику, лякаючи їх думкою про неминучу загибель. Справжні подвижники мали би піти шляхом Мойсея. Але, на жаль, релігійні лідери сучасного покоління виявляються слабкими і нерозумними задля виконання своєї місії. Такого роду міркування приводять нашого автора до очікуваного висновку, що справу порятунку народу Божого мають очолювати не сучасники, а великі праведники минулого, які фактично будуть виконувати роль цадиків. Згідно з вченням єврейської містики, така ситуація є реальною та досяжною, а не суто умоглядною.

"Навіть цадики можуть бути розвідниками. Тому знайте, що всі ті, хто зараз у часі, в якому ми перебуваємо, проти повернення і проти розбудови та заселення землі, належать до спільноти розвідників. А всі ті, хто обрав повернення, зі спільноти Ісуса Навина та Калеба. Відкрив учитель наш Арі, нехай буде благословенна його пам’ять, своєму учню р. Хаїму Віталю, нехай буде благословенна його пам’ять, що до кожного, хто обрав заповідь, за яку праведник (цадик) віддав душу свою, прийде душа того цадика на допомогу… Це стосується і нас. Ісус Навин і Калеб віддали душу свою за те, щоби всі вирушили до Святої Землі, бо весь народ хотів побити їх камінням, а вони казали: „Піднімімося туди” (Чис. 13:3). Також і ми, якщо покладемо душу свою заради повернення, прийдуть душі Ісуса Навина та Калеба нам на допомогу" [Teichtal, 2013, p. 332].

Отже, палкі застереження очільників хасидських спільнот не мають засмучувати тих, кому допомагають більш видатні цадики, сумлінні виконавці волі самого Мойсея.

Наведені нами раніше повчання р. Тейхтала, поза сумнівом, озброюють віруючих переконливою аргументацією на користь масового переселення в країну прабатьків, незважаючи на супротив видатних цадиків покоління. Проте вони не розв'язують засадничої проблеми людей, тою чи іншою мірою близьких до хасидизму. На відміну від прибічників традиційного рабинізму, хасиди не звикли задовольнятися лише умоглядним спогляданням ідеальних людей минулого, описаних у сакральних текстах. Для послідовників цього руху критично важлива можливість бачити живих подвижників та наслідувати їхнім учинкам. Усвідомлюючи цю проблему, наш автор розв'язує її у достатньо несподіваний та, з погляду релігійної людини, революційний спосіб. При цьому свої радикальні ідеї він вдало обґрунтовує майстерним тлумаченням творів фундаторів хасидизму та видатних учителів Тори загалом.

Учитель наш в книзі Ноам Елімелех (Насолода Елімелеха) казав: "Загал Ізраїлю всі вони цадики як сказано в Писанні: „народ Твій всі цадики" (Єврейська Біблія, Ісая 60:21). „Тому, хоча деякі іноді грішать, усе одно всі вони завжди перебувають у своїй святості. Нема сатани і нема того, хто чинить зло серед них, боронь Боже. Завжди образ їхній викарбований у висотах небесних". Отже, ми бачимо, що пророк уподібнює загал Ізраїлю небесній державі, яка у висотах. На це натякає у своїх словах учитель наш – автор Ноам Елімелех (Елімелех з Лежайська), коли пише, що загал Ізраїлю є досконалим, нема в ньому вад, і образ їхній викарбований у висотах. Тому, так само, як неможливо виміряти небеса нагорі, так неможливо виміряти цінність людей народу Ізраїлю, що стоять як престол слави у висотах. Тому неможливо викорінити їх внизу, бо саме вони засновники землі знизу, навіть у час, коли вони, боронь Боже, не виконують волю небес. Тому ми можемо бути певними, що Господь Благословенний залишиться вірний слову своєму в усякому випадку стосовно того, що Він запевняв у Торі, Пророках та Писаннях про визволення з цього останнього гіркого спаплюженого світськістю вигнання" [Teichtal 2013, p. 93].

Згаданий у наведеному тлумаченні р. Елімелех з Лежайська (1717–1787) був найбільш рішучим і послідовним проповідником

виняткової ролі цадиків серед усіх засновників хасидизму [Dubnov, 1960, p. 378–388; Etkes, 1998, p. 70–77; Piekarz, 1999, p. 146–151].

Проте, обґрунтовуючи ідею необхідності досконалих праведників як посередників між Богом і звичайними людьми, він час від часу підкреслював принципову можливість ідеальної ситуації, коли на цадиків перетворяться всі віруючі. В нашому випадку задля доведення цього він використовує відоме містичне вчення, згідно з яким образи праведних нащадків Якова викарбовано на небесах. Р. Тейхтал підхоплює цю думку і витлумачує її у вигідному для власних поглядів світлі. По-перше, він, спираючись на авторитет видатного вчителя минулих часів, доводить, що працівники, які розбудовують країну прабатьків і тому звуться засновниками землі, є потенційно великими праведниками, незважаючи на порушення закону Божого у поточній реальності. Все одно їхній зв'язок з власним небесним прообразом зберігається, хоча і лишається наразі непомітним. По-друге, написане містить прозорий натяк на те, що наш автор вважає усіх тих простих людей цадиками, бо великий р. Елімелех, по суті, визнає такий стан справ.

Продовжуючи ту саму думку в іншому місці, р. Тейхтал пише: "Народ Твій усі цадики навіки успадкують землю" (Єврейська Біблія, Ісая, 60:21). Тому, що успадкують землю, називаються "народ Твій усі цадики" та сини світу майбутнього. І пояснює мідраш, що Яків після того, як врятувався від Есава, подумав у серці своєму: "„Я зроблю заповідь, яка буде в очах Господа важливішою за всі інші заповіді" і придбав частину поля в землі Ізраїлю. Те саме ми маємо зробити в наш час, бо внаслідок милості Господа до нас зберігся залишок біженців, і пройшли вони між зубів левових цілими, щонайменше тілесно. Тому ми зобов'язані вчинити, як Яків-батько наш, зібратися з силою і здобути частку свою в придбанні полів та будинків і в заселенні землі" [Teichtal, 2013, p. 279].

Отже, саме по собі переселення у Святу Землю та придбання там нерухомості робить людину цадиком. Це знов-таки можна тлумачити і як перетворення її на звичайного праведника, і як те, що вона стане видатним хасидом, рятівником євреїв від усіх можливих бід.

Наш автор називає також розбудовників землі Ізраїлю ангелами, надісланими Господом, щоб підготувати шляхи визволення

обраного народу. Проте у хасидських творах цадиків часто називають анголами, і саме їм приписують згадану місію.

"Сказав пророк: „Ось Я посилаю ангола Свого і він проторує шлях спочатку" (Єврейська Біблія, Малахія 3:1). Звідси випливає, що будуть готувати шлях перед приходом месії від Господа. І ота підготовка – це те, що відбувається в наші часи, коли підготовлюють Святу Землю, щоб вона була гідна приймати синів своїх. Це подібно до того, що я наводив у першому вступі з твору вчителя нашого – автора книги Мішнат Хасідім (Закон хасидів) [25], що коли розбудовують землю – це ознака скорого визволення. (Це робиться) щоб приготувати її для прийому тих, хто повертається з вигнання. І ось ті розбудовники землі, а також царі, які дають дозвіл на це, вони є анголами, про яких сказав пророк: „Ось Я посилаю ангола Свого і він проторує шлях спочатку". Подивись у книзі Менорат га-Маор (Сяйво Світильника), де сказано: „Кожний, хто робить якусь важливу справу, навіть відповідно до природи своєї, називається анголом, бо сказано в Писанні: зробив Він анголами своїми вітри" (Єврейська Біблія, Псалми 104:4). Тому ті, хто готує та розбудовує землю, є посланцями Божими" [Teichtal, 2013, p. 120–121].

У наведених нами вище уривках визнання простих людей, задіяних благоустроєм теренів історичної прабатьківщини, цадиками, що виконують ту саму місію, яку традиційно віруючі покладали на лідерів хасидських громад, можливо все ж таки вважати певною риторичною прикрасою. Оскільки для нашого автора дуже важливо переконати своїх релігійних сучасників у необхідності підтримувати сіоністський рух, він звичайно міг у розпалі полеміки вдатися до певних перебільшень. Але остання книга р. Тейхтала містить вислови, що цілковито спростовують подібні припущення. Найбільш яскравим і переконливим серед них є такий: "Бачиться мені, що та проста людина, яка розбудовує землю без жодної інтенції щодо небес, лише заради власного блага, робить завдяки цьому більші виправлення в вищих світах, ніж їх робить деякий цадик, напевне навіть найбільший серед цадиків, завдяки своєму північному виправленню (тікун хацот), з усіма тими риданнями і

[25] Рав Емануель Хай Рейкі (1687–1743). Видатний італійський кабаліст.

оплакуваннями Шехіни та вигнання, що безперечно роблять велике виправлення. Але все те виправлення, яке він робить, не досягає рівня виправлення, що спричиняє проста людина діяннями рук своїх, тим,що робить вона на практиці, навидь без жодної інтенції в ім'я небес… Знайшов я у книзі Ісмах Моше (Зрадів Мойсей), що практичне виконання заповіді, навіть без жодної інтенції, допомагає більше, ніж заповідь без реального практичного діяння, навіть з надмірною інтенцією" [Teichtal, 2013, p. 63].

Таким чином, простий трудівник відкрито проголошується більш важливим, ніж найбільший серед цадиків. При цьому його значущість обґрунтовується не в історико-політичному контексті сучасності, а суто з позицій духовної практики. У рабинській писемності, починаючи з талмудичних часів, є повчання про виняткову важливість спеціальних нічних богослужінь, що називаються тікун хацот. Благочестиві люди мають прокидатися задовго до світанку, щоб учити Тору і читати спеціальні молитви, присвячені оплакуванню зруйнованого храму, проханням про припинення вигнання і скоріший прихід царя-месії. У містиків цей ритуал набуває додаткового змісту. Він здебільшого присвячується встановленню гармонії у світі божественної плероми та позбавленню Шехіни від страждань вигнання [Halamish, 2021, p. 107–152]. Саме у такому вигляді північне виправлення було прийнятим у хасидів і вважалося надважливим обов'язком віруючого. Зрозуміло також, що найбільшу значущість мало здійснення згаданого служіння цадиками. Але наш автор підкреслює, що нерелігійні люди, які працюють на Святій Землі, не лише створюють умови для порятунку єврейського народу, але й наводять лад у царстві небесному. Ба більше, вони роблять це краще, ніж найвидатніші голови хасидської спільноти. Відповідно, такі працівники, по суті, є справжніми цадиками.

Поряд з висловами про виняткову праведність окремо взятої нерелігійної людини, наш автор також проголошує досяжність рівня цадика єврейським суспільством в цілому, незалежно від ступеня благочестя окремих людей. Запорукою цього є єдність усіх, незалежно від релігійності та політичних переконань.

"І це мали на увазі мудреці у повчаннях своїх, коли казали, що весь час, поки Ізраїль у спільноті єдиній, не може жодний народ та

мова панувати над ними. Коли зібрані ми разом, справджуються для нас слова: „Сім разів упаде цадик і знову встане" (Єврейська Біблія, Притчі 24:16)" [Teichtal, 2013, p. 311].

Необхідність єдності, як уже зазначалося вище, є одним з трьох головних пунктів політичної програми визволення єврейського народу, запропонованого р. Техталем. І наведений вислів є яскравим прикладом її майстерного обґрунтування. Проте він містить у собі дуже цікавий натяк. Річ у тому, що наведений вірш Святого Письма дуже поширений у зібраннях хасидських повчань задля пояснення права цадика іноді порушувати положення Святого Закону. Обраний праведник має пірнати у безодню сил темряви, щоб визволити приховані там сили світла і таким чином перемогти сатану. Так само, згуртована спільнота євреїв здолає усіх своїх ворогів, незважаючи на те, що наразі у більшості своїй вона далека від благочестя. Єдність перетворює її на колективного цадика, який має право і можливість діяти відповідно до взірця провідних лідерів хасидів.

Зрозуміло, таке перетворення наш автор пов'язує з необхідністю переселення в землю прабатьків. У цьому контексті варто навести його тлумачення листа засновника хабаду р. Шнеура Залмана з Ляд до р. Леві Іцхака з Бердичева.

"У час, коли людина з народу Ізраїлю в біді, Всемилостивий спаси, вона може врятуватися від бід завдяки заслузі землі Ізраїлю та мешканців її. Бо писав він (Шнеур Залман) відкритим текстом, що земля Ізраїлю та її мешканці – це та сутність, що постає на допомогу нам у будь-який час, щоб допомогти нам у біді і врятувати нас від утисків" [Teichtal, 2013, p. 31].

Одним з найголовніших завдань цадика у хасидизмі є порятунок євреїв від різноманітних бід, як повсякденних, так і тих, що загрожують винищенням усього народу або окремих громад. У наведеному уривку ця місія покладається на Святу Землю та її мешканців. Разом вони становлять собою єдину сутність справжнього цадика, який присвячує своє існування захисту богообраного народу.

Зрозуміло, що радикальне переосмислення постаті цадика, зроблене нашим автором, являло собою відвертий і рішучий виклик ученню р. Шапіри. Останній стверджував безмежну відданість наявній релігійній традиції обов'язковою умовою особистої праведності та права керувати іншими людьми. Проте не можна не відзначити і того факту, що при цьому р.Тейхтал лишається відданим притаманним мукачівському ребе основам глибинного містичного осмислення першоджерел влади духовного лідера. Згідно з його думкою, у сучасних умовах світська людина непомітно для себе здобуває силу хасидського цадика і виконує його місію. Про визнання нового ладу у світі, де, в принципі, цадики не потрібні, а невидима пересічному вірянину боротьба за визволення з полону сил темряви іскор божественного світла втратила свою актуальність, у писаннях нашого автора мова не йде.

Проведене нами дослідження дозволяє дійти висновку щодо специфіки співіснування у вченні р. Іссахара Тейхтала концепцій, характерних для рухів сіонізму та хасидизму, які за часів життя нашого автора були непримиримими ідеологічними супротивниками і лишаються такими дотепер. З одного боку, наш автор абсолютно відкидав сподівання на будь-які дива. Визволення єврейського народу з багатовікового вигнання загалом, та порятунок від голокосту зокрема мали, згідно з його думкою, здійснитися виключно природним шляхом завдяки зусиллям самих людей. Задля реалізації цієї мети євреям необхідно, відкинувши зайві суперечності, разом взятися за справу благоустрою історичної прабатьківщини та переселення туди усіх нащадків Якова, розпорошених світами. Розраховувати потрібно виключно на власні людські сили та зібрані кошти. Лише коли згадане завдання буде виконаним, Господь втрутиться помітним для всіх способом і поверне строкате за своїми поглядами суспільство до законів Тори. Проте, з іншого боку, уся вище описана діяльність витлумачується як духовна практика, що безпосередньо впливає на божество і приводить небесну плерому у стан ідеальної гармонії. Отже, озброєний знаннями таємних сенсів сакральних текстів, віруючий має переживати нові для традиційної людини форми активності як особливий містичний досвід. Певною мірою подібним способом за два століття до того засновники

хасидського руху обґрунтовували необхідність богослужіння під час звичайної побутово-господарської діяльності. Важливим у контексті нашого дослідження є факт наділення властивостями цадиків як окремих працівників, так і загалу розбудовників землі Ізраїлю загалом. Звичайно, всеможливе піднесення людей праці було характерним явищем для лівих та націоналістичних рухів майже усіх напрямів у часи життя р. Тейхтала. Проте, з іншого боку, піднесення простих віруючих до рівня досконалих праведників розглядалося Бештом та його послідовниками як одна з найголовніших цілей їхньої діяльності. До того ж, в умовах, коли майже всі цадики засудили сіоністський рух, створення нового типу всемогутнього праведника для хасидів, прибічників визволення природним шляхом, було нагальною потребою.

Отже, р. Тейхтал у своєму вченні не просто поєднував погляди двох ворогуючих спільнот, але й створив з їхніх ідеологій доволі переконливий синтез. Слід також згадати, що у другій половині XX ст. виникла низка угруповань неохасидизму, які тим чи іншим чином поєднували ідеї старого релігійного руху з реаліями сучасності [Garb 2005, p. 40–41]. Виходячи із реалій сьогодення, наш автор не згадується як людина, причетна до згаданих громад. Проте наведені факти красномовно свідчать на користь того, що р. Іссахар Тейхтал має визнаватися одним з фундаторів цього релігійного напряму.

Отже, проведене дослідження на прикладі вчення найбільш яскравих прибічників мукачівського цадика р. Хаїма Елазара Шапіри дає змогу з'ясувати, яким чином хасидська спільнота впоралася з найбільш складними політико-історичними викликами свого часу та усвідомити актуальність зазначених стратегій для сьогодення. В концепціях, обраних нами для розгляду лідерів хасидської думки, співіснують дві важливі складові: релігійна та політична. Їхня взаємодія є далеко нетривіальною і достатньо складною. Політичні погляди р. Ісраеля Хагера та Іссахара Тейхтала є діаметрально протилежними між собою, а також з

вченням ребе з Мукачева, навколо якого, власне, гуртувалося впливове хасидське товариство.

Вижницький цадик пропагував ідеї жорсткої всеосяжної теократії, орієнтованої на незмінні принципи існування. Жодні загрози існуванню юдейській релігійній спільноті, спричинені війнами, революціями та іншими подібними речами, не враховуються ним як чинники, гідні суттєвої уваги. Навіть омріяне історичне визволення єврейського народу, передбачене біблійними пророками, розглядається лише як складова повсякденної боротьби вірянина з потойбічними силами темряви. Отже, йдеться про моделювання своєрідної держави в державі, замкнутої виключно на власні цінності та максимально ізольованої від зовнішнього світу. Але одночасно миролюбної і готової до конструктивної співпраці з будь-якими зовнішніми політичними суб'єктами. Навіть зазіхання останніх на основи святого Мойсеєвого закону мають викликати не супротив, а лише певну тактику прилаштування. Усіма аспектами життя добропорядної людини має керувати цадик, влада якого над послідовниками зберігається і після його смерті. Останній має усі власні статки та духовні сили присвятити справі служіння простим людям.

У той самий час р. Іссахар Тейхтал закликав боротися за негайне визволення євреїв з-під влади інших народів шляхом масової еміграції євреїв на історичну прабатьківщину та її розбудови. У своїй боротьбі вони мають розраховувати виключно на власні сили, не на якісь там потойбічні дива. Задля досягнення вказаних цілей треба опанувати фахи, необхідні для вирішення економічних питань, а також сучасні політичні технології. Насамперед ідеться про створення осередків пропаганди повернення на землю Ізраїлю і поширення ідеї національної єдності незалежно від релігійних або будь-яких інших переконань. Віряни мають всебічно співпрацювати з атеїстами задля спільної перемоги. Р. Іссахар також вважав, що у сучасних умовах далека від релігії людина, яка задіяна в розбудові Святої Землі, фактично виконує роль цадика. Це, виключно з погляду традиції, твердження р. Іссахара було не риторичним перебільшенням, а відображенням його реальних переконань.

Що стосується р. Шапіри, то останній рішуче боровся проти будь-яких рухів за масове повернення на історичну прабатьківщини і модернізацію суспільства. Але при цьому активно цікавився сучасною політикою, пропагував ідеї прискорення месіанського визволення та змушував своїх хасидів брати участь у ритуалах, скерованих на зміну існуючого у світі ладу.

Проте описані вище політичні розбіжності, попри всю їхню гостроту, являють собою лише верхівку айсберга, бо засадничі основи світогляду всіх трьох згаданих лідерів юдейських громад ґрунтувалися на спільних релігійних концепціях побудови світу. Всі вони у своїх повчаннях широко використовували ті самі уривки творів фундаторів хасидизму та провідних кабалістів. І хоча висновки з наведених текстів часто різні, наявність спільної богословської бази має велике значення. Зазначений стан справ, безумовно, сприяв тому, що р. Шапіра та Ісраель Хагер стали цадиками-побратимами. Не в останню чергу, з огляду на вказані причини р. Тейхтал, відкинувши доктрину мукачівського ребе про звільнення єврейського народу, не припиняв визнавати його духовний авторитет та вважати себе причетним до кола послідовників останнього. Світ єврейської містики є дуже багатим різними концепціями та течіями. Тому люди, які обрали той самий його сегмент як основу власного вчення, мають великі можливості знайти спільну мову, незважаючи на певні суперечності. В колі послідовників р. Шапіри згадані можливості реалізувалися повною мірою. Це товариство являло собою гнучкий суспільний організм, здатний притягувати до себе та координувати діяльність людей з різними громадськими поглядами, зберігаючи при цьому значний рівень єдності. Вражаючий масштаб ідеологічних розбіжностей, як доводить наше дослідження, не призводив до її остаточної руйнації. Такого типу спільноти були поширені серед релігійних євреїв Східної Європи у часи третього мукачівського ребе. Вони існують дотепер, дозволяючи послідовникам хасидизму тим чи іншим чином організовано реагувати на виклики сучасності.

У наші дні реально існуючі у хасидському русі проєкти розвитку юдейської релігійної спільноти і надалі базуються на

вченні авторитетів минулого. Жоден з них не суперечить сучасній європейській політиці толерантності щодо національних та релігійних меншин. Її провідні засади реалізовані в Україні з перших днів проголошення незалежності. Проте подальший розвиток нашого суспільства вимагає удосконалення чинного законодавства та політичної практики. У цій справі не останню роль відіграє обізнаність керівних інституцій у питаннях устрою хасидських спільнот та специфіці їхнього ставлення до політичного порядку денного. Сьогодні хасидські громади України входять до складу міжнародних релігійних товариств, які побудовані здебільшого за тими самими принципами, за якими діяла розглянута у нашому дослідженні спільнота прибічників р. Шапіри. В них також єдність богословських концепцій поєднується з суттєвою розбіжністю суспільно-політичних доктрин. Знання цих тонкощів безперечно посприяє розвитку співпраці урядових структур та світських громадських об'єднань з хасидською спільнотою України, що, звісно, є однією з необхідних умов приєднання нашої країни до Європейського Союзу та її подальшого розвитку у складі західного суспільства.

Бібліографічні посилання

Туров, І. (2021). Вплив хасидів на вчення та громадську позицію р. Авраама Кука. *Східний світ*, *1,* 65–84. DOI: https://doi.org/10.15407/orientw2021.01.065

Туров, І. (2022). Взаємодія громади з цадиком у вченні р. Хаїма Елазара Шапіри. *Східний світ*, *1,* 114–133. DOI: https://doi.org/10.15407/orientw2022.01.114

Туров, И. (2019). *Учение основоположников хасидизма о власти цадика: Мистика и реалии мира сего.* Киев: Друкарский двор Олега Федорова.

Шолем, Г. (2004). *Основные течения в еврейской мистике*. Ерусалим и Москва: Гешарим.

Alfasi, I. (1986). *Tiferet she-be-Malhut*. Haifa: Ohel Moshe.

Alfasi, I. (2000). *Entsiklopediya le-Hasidut Ishim* (Vol. 2). Mosad ha-Rav Kook: Jerusalem.

Altshuler, M. (2002). *Ha-Sod ha-mashiahy shel Hasidut*. Haifa: Hotsaat sfarim shel Universitat Haifa.

Buber, M. (2001). *Be-Pardes ha- Hasidut*. Jerusalem: Mosad Bialik.

Dinur, B. (1977). Reshita shel ha-hasidut vi-yesodoteyha ha-sotsialiym ve-hameshihiym. In A. Rubinshteyn (Ed.). *Prakim be-Torat ha-Hasidut u-ve-toldoteha* (p. 96–110). Jerusalem: Mirkaz Zalman Shazar.

Dov Ber Magid mi-Mezhirech. (1976). *Magid dvarav le-Ykov.* Jerusalem: Magnes.

Dresner, S. (1960). *The Zaddik: An Inspired Study of the Mystical Spiritual Leader of Eighteenth-Century Hasidism.* New York: Abelard-Schuman.

Dubnov, S. (1960). *Toldot ha-hasidut*. Tel Aviv: Dvir.

Etkes, I. (1998). *Tnuat ha-Hasidut be-reshita*. Tel-Aviv: Misrad ha-betahon Hotsaa le-Or.

Etkes, I. (2000). Ha-Zadik: zikat gomlin beyn dfus hevrati le-mishna reayonit. In I. Etkes (Ed.). *Be-Maagaley Hasidim* (p. 287–297). Jerusalem: Mosad Bialik.

Etkes, I. (2001*). Baal Shem. Ha-Besht – Magiya, Mistika, Gangaga*. Jerusalem: Mirkaz Zalman Shazar le-toldot Israel.

Garb, J. (2005). *Hufaotav ha-koah be-mistika ha-ehudit.* Jerusalem: Magnes.

Hager, Y. (1938). *Or Israel*. Aradea: Dfus al yadey Fridmanen.

Hager, Y. (1985a). *Ahavat Israel* (Vol. 1). Jerusalem: s. n.

Hager, Y. (1985b), *Ahavat Israel* (Vol. 2). Jerusalem: s. n.

Halamish, M. (2021). Tikun hatsot ve-gilgulav ad emtsa ha-mea ha-shva-esre. In B. Avriel, I. Oded, M. Jonatan, & A. Reiner (Eds.). *Dereh Sefer* (p. 107–152). Jerusalem: Yad Itshak Ben-Tsvy.

Halfon, E. (1998). *Milon Ivri-Kabali*. Nof Ilon: Amutat Or Tsah.

Hershkowitz, I. (2009). *Hazon ha-geula shel ha-rav Yissachar Shlomo Teichtal:Tmurot be-tfisato ha-meshihit be-mahalah ha-Shoa.* PhD dissertation. Ramat-Gan: Universitat Bar-Ilan.

Hertzberg, A. (1997). *The Zionist Idea: A Historical Analysis and Reader.* Philadelphia: The Jewish Publication society.

Idel, M. (1993). *Kabalah: Hebetim Hadashim*. Jerusalem & Tel-Aviv: Hatsaat Shoken.

Idel, M. (1995). *Hasidism, Between Ecstasy and Magic*. New York: State University of New York Press.

Idel, M. (1998). *Messianic Mystics*. New Haven & London: Yale University Press.

Inbary, M. (2013). Aktivizm meshihy be-peulo u-ve-haguto shel ha-rav Haim Elazar Shapira mi-munkatch beyn shtey milhamot ha-olam. *Katedra*, *149,* 77–104.

Inbary, M. (2017). Mshihiut, tsionut ve-hasidut. *Daat*, *84,* 301–324.

Jacobs, L. (1993). *Hasidic Prayer*. London: Littman Library of Jewish Civilization.

Jacobson, Y. (1985). *Torata shel Hasidut*. Tel Aviv: Misrad Ha-Bitakhon.

Kahana, D. (1998). *Toldot Rabeynu*. New York: Hotsaat Emet Or Torah Munkatsh.

Kook, A. I. (1961). *Igerot ha-reiyah* (Vol. 3). Jerusalem: Mosad ha-rav Kook.

Kook, A. I. (1963). *Orot ha-Kodesh* (Vol. 1). Jerusalem: Mosad ha-rav Kook.

Koyfman, Ts. (2008). *Be Kol darkeha dahu: Tfisat ha-elohut ve-ha-avoda be-geshmiut be-reiya ha-hasidut.* Ramat Gan: Hotsaat Universita Bar Ilan.

Liebes, Y. (1993). *Studies in the Zohar*. Albany: State University of New York Press.

Liebes, Y. (1995). *Sod ha-emuna ha- Shabtait*. Jerusalem: Mosad Bialik.

Margoshes, Y. (1936). *Eraynerungen fun mayn leben*. New York: POSY-SHOULSON press.

Melker, D. (1931). *Fun rabin's hoyf*. New York: The Jewish Book Publishing Company.

Menahem Nohum mi-Chernobyl. (1975). *Maor Eynaim.* Jerusalem: Eshivat "Maor Eynaim".

Ner Israel. (2002). Bney-Brak: Irgun Tseirey Vyzhnyts.

Nigal, G. (1999). *Mehkarim be-hasidut* (Vol. 1). Jerusalem: Ha-Mahon le-mehkar ha-sifrut ha-hasidit.

Pachter, M. (1992). Le-Virur ha-musag "ktanut" ve-"gadlut" be-kabalat ha-Ari ke-reka le-havanatam be-mahshava ha-hasidit. *Mehkarey Erushalaim be-Mahshevet Israel*, *10,* 171–211.

Piekarz, M. (1994). *Beyn ideologiya le-meziut: Anava, Ayn Bituli mi-Meziut ve-Devekut be-mahshavtam shel roshey ha-Hasidut.* Jerusalem: Mosad bialik.

Piekarz, M. (1999). *Hanhaga Hasidit.Samhut ve-emunat zadikim be-aspaklariyat sifruta shel ha-hasidut.* Jerusalem: Mosad Bialik.

Rapoport-Albert, A. (1979). God and the Zaddik as the Two Focal Points of Hasidic Worship. *History and religion*, *18*(4), 296–325.

Ravitzky, A. (1993). *Messianism, Zionism, and Jewish religious Radicalism*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Ravitzky, A. (1998). Munkacs and Jerusalem: Ultra-Orthodox opposition to Zionism and Agudaism. In S. Almong, J. Reinharz, & A. Shapira (Eds.). *Zionism and Religion Zionism and Religion* (p. 67–92). Hanover & London: Brandeis University Press.

Reiser, D. (2016). Hebetim be-haguto shel ha-rav Yissachar Shlomo Teichtal ve-iunim ba-mismahim hadasim. In D. Reiser (Ed.). *Yad Vashem-Kovets mehkarim* (p. 119–156). Jerusalem: Yad Vashem.

Rubenshteyn, A. (Ed). (1991). *Sefer Shivhey ha-Besht.* Jerusalem: Reuven Mas.

Sack, B. (1995). *Be-Shaarey ha-qabbalah shel r. Moshe Qordovero*. Jerusalem: Hotsaat ha-sfarim shel universita Ben Gurion be-Negev.

Sack, B. (1997). The Influence of Reshit hokhmah on the Teachings of the Maggid of Mezhirech. In A. Rapoport-Albert (Ed.). *Hassidism reappraised* (p. 251–257). London: Littman Library of Jewish Civilization.

Scholem, G. (1971). *The Messianic Idea in Judaism*. New York: SCHOCKEN BOOKS.

Shapira, H. (1962). *Maamar zikaron tsadiqim*. Jerusalem: Ch. Mashkovich.

Shapira, H. (1991). *Sefer mashmia yeshua.* New York: Hotsaat Emet Or Torah Munkatsh.

Shapira, Ts. (1999). *Tiferet banim* (Vol. 1). Jerusalem: Emes Publishing.

Shohet, A. (1979). Ha-zadik be-torat ha-hasidut. *In Sefer Yaakov Gil* (p. 299–306). Jerusalem: R'MS.

Shvarts, D. (1999). *Astrologiya u-Magiya be-hagut ha-ehudit bi-mey ha-beynaim*. Ramat – Gan: Hotsaat Universita Bar-Ilan.

Teichtal, Y. Sh. (2013). *Em ha-Banim Simha*. Jerusalem: Mishpahat ha-mehaber be-siyua Keren Ram.

Tishby, I., & Dan, J. (1965). Torat ha-hasidut ve-sifruta. *In Hebrew Encyclopaedia* (J. Klausner, ed.), *17,* 770–822.

Tishby, I. (1971a). *Mishnat ha-zohar* (Vol. 1). Mosad Bialik: Jerusalem.

Tishby, I. (1971b). *Mishnat ha-zohar* (Vol. 2). Mosad Bialik: Jerusalem.

Tishby, I. (1984). *Torat ha-ra ve-ha-klipa be-qabbalat ha-Ary*. Jerusalem: Magnes.

Tsvi Elimeleh mi-Dinov. (1975). *Bney Issahar*. New York: s. n.

Tsvi Elimeleh mi-Dinov. (1983). *Bney Issahar* (Vol. 1). Jerusalem: s.n.

Weiss, J. (1974). *Mehkarim ha-hasidut Braslav*. Jerusalem: Mosad Bialik.

Werblovskiy, Ts. (1996). *R. Yosef Karo: Baal Galaha u-Mekubal.* Jerusalem: Magnes.

Yalkut Shimony. (1973). Jerusaltm: Mosad Bialik.

РОЗДІЛ 7

СИНАГОГИ УКРАЇНИ ВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ДО СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОЛЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Погляд із простору війни

Збереження історичних будівель синагог та інтеграція цих пам'яток у сучасний контекст українських міст залишається надзвичайно важливою справою. Це питання було актуальним уже після завершення Другої світової війни, але внаслідок політики радянської влади його відкинули на десятиліття. Атеїстичний режим і державний антисемітизм послідовно демонтували єврейське життя та спадщину, вже знищену нацистами під час Голокосту, і це тривало аж до розпаду Радянського Союзу [Котляр, 2012, с. 74–94].

Сьогодні в Україні йде війна, точаться бої, гинуть люди, руйнуються єврейські пам'ятки. Навесні 2022 року в моєму рідному місті Харкові від обстрілу постраждали дві історичні будівлі синагог, яких повернули єврейській громаді у добу незалежності й реконструйовали [Kotlyar, 2011, p. 44–52, 65–66, 98–104]. Маріуполь теж не варто забувати. Ще до війни тут залишилися руїни знищеної під час нацистської окупації великої хоральної синагоги, яка так і не була відновлена. Після російського бомбардування така сама доля спіткала ще дві синагоги. Навіть якщо брати застарілу інформацію, то станом на 15 листопада 2022 року в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації було зруйновано щонайменше десять синагог [*The Synagogue Was Destroyed…, 2022*] [1]. Через рік після початку війни ця кількість зросла до п'ятнадцяти [*Religion on Fire, 2023*].

Інтенсивність ракетних обстрілів українських міст не дозволяє уявити масштаби майбутніх руйнувань. У багатьох містах, зокрема

[1] Матеріали інтерв'ю з Іллею Луковенком (2022), що було проведено в рамках проєкту "Релігія у вогні: документування військових злочинів Росії проти релігійних громад в Україні", що реалізує ГО "Майстерня академічного релігієзнавства".

на Півдні України, раніше відреставровані синагогальні споруди можуть взагалі не зберегтися, наприклад, у Миколаєві та Херсоні. Важливо також пам'ятати про мільйони біженців, у тому числі євреїв, та їхні знищені громади, які протягом трьох десятиліть незалежної України мали труднощі з налагодженням громадського життя. Центром цього життя, як правило, були оновлені будівлі синагог. Війна змусила виїхати й останніх євреїв з українських провінцій – колишніх штетлів, де й досі стоять численні старі божниці. Раніше доля цих споруд була неясною, а тепер вони взагалі не мають захисників. Усі ці фактори викликають занепокоєння щодо майбутнього історичних будівель синагог в Україні, як щодо повернення їм первинних функцій і збереження у міському просторі, так і внесення до історичної пам'яті.

Історичний контекст і географічний вимір

Для більш глибокого розуміння теми єврейської архітектурної спадщини в Україні важливо окреслити долю синагог як в історичній перспективі, так і в сучасності. Важливо розглянути це явище в межах українських кордонів 1991 року, тобто до окупації Криму та війни на Південному Сході у 2014 році.

Територія сучасної України увібрала частини багатьох європейських країн, де історично проживали євреї. У різні часи ці частини входили до складу трьох імперій: Австро-Угорської, Російської та Османської. Але перш за все євреї України були частиною східноєвропейського єврейства, центром якого була Річ Посполита. Крім ашкеназів, тут жили також кримчаки [2] і караїми.

Найбільша концентрація нерухомих пам'яток, зокрема старовинних синагог, припадає на Галичину, Поділля та Волинь, які розвивалися як східні окраїни Речі Посполитої [Kravtsov & Levin, 2017]. Найдавніші збережені пам'ятки датуються XVI століттям. Ще древнішим є Крим, де євреї мешкали з античних часів. Утім,

[2] Кримчаки (множина) – єврейські етнорелігійні громади Криму, що походять від тюркомовних прихильників рабиністичного юдаїзму. Вони історично проживали в безпосередній близькості до кримських караїмів, які сповідують караїмський юдаїзм.

найцікавішими зі збережених пам'яток є значні архітектурні комплекси караїмської спадщини, які охоплюють у часі майже пів тисячоліття. У східних частинах України зосереджені синагоги, побудовані здебільшого з середини XIX століття, що пояснюється пізнішими хвилями єврейської міграції. Окремим регіоном є Подніпров'я з Києвом, де єврейська громада існувала вже в X столітті, судячи з тексту всесвітньо відомого Київського листа [Norman & Pritsak, 1982]. Проте переважна більшість найдавніших синагог, що збереглися в Києві та в усьому регіоні, також датується XIX століттям.

Специфіка матеріальної культури євреїв України, зокрема архітектури синагог, значною мірою визначалася смугою єврейської осілості, запровадженою в дореволюційній Росії в рамках антиєврейської політики. Це вплинуло на збереження багатьох традиційних форм життя єврейської громади, яка сильно стримувала процес модернізації євреїв. Але водночас саме в архітектурі синагоги ці дискусії між традиціями та модернізацією проявились наочно й різноманітно. Наскільки ці дискусії були широкими, можна зрозуміти з кількості діючих синагог в останні роки існування Російської імперії – у 1910 році на тодішніх теренах сучасної України (без урахування нинішніх земель Західної України) було зареєстровано 1298 синагог [Beizer, 2002, p. 20].

Ця мозаїчна архітектурна спадщина була насильно відрізана від єврейської культури та пам'яті протягом усього XX століття, що почалося з приходом радянської влади, політикою атеїзму та націоналізацією релігійної власності на початку 1920-х і до 1930-х років. Другим етапом цієї історії була Друга світова війна та Голокост, які знищили сотні синагог, у багатьох з яких здавна лунали єврейські молитви. Завершальним актом цієї трагедії була заборона національного життя наприкінці радянської доби. У багатьох містах України навіть збережені та перебудовані будівлі синагог були знеособлені в міському просторі, і багато євреїв, зокрема молодь, не усвідомлювала їхніх первісних призначень. Про це свідчать документи, архіви і навіть путівники багатьох міст пізнього радянського часу, де синагоги майже не згадуються. Слід пам'ятати, що жодна зі старовинних дерев'яних синагог на території сучасної

України – а їх відомо не менше пів сотні – не пережила Голокосту [Бойко, 1998]. Багато т. зв. "оборонних" чи "фортечних" синагог XVI – XVIII століть стояли в руїнах, – ми бачимо це на численних світлинах і малюнках, що збереглися в архівах. Колишні синагоги використовувалися владою для інших культурних, спортивних чи економічних цілей, приховуючи та втрачаючи свій історичний вигляд з кінця XIX – початку XX століття.

Важливо зазначити, що в 1920 – 1930 роках у Радянській Україні короткочасний сплеск зацікавленості єврейськими пам'ятками, їх збереження та вивчення надали безцінні матеріали про синагоги, які пізніше були зруйновані. Про це свідчать дослідження архітектури та настінних розписів синагог Данила Щербаківського [Котляр, 2014], Павла Жолтовського [Котляр, 2016], Георгія Лукомського [Kotlyar, 2022], Єлизавети Левицької [Котляр, 2013], натурні замальовки подільських і волинських синагог, зроблені Елюкімом Мальцом і Ушером Хітером [Котляр, 2019] для Єврейського музею в Одесі тощо. Все це вказує на значний інтерес до старих синагог як вагомої частини всієї єврейської спадщини. Але ці дослідження також були придушені сталінськими репресіями, а самі дослідники були відправлені у в'язниці, заслання або вбиті як шпигуни чи колабораціоністи "буржуазного націоналізму". Одним з поодиноких винятків стали художні твори і наукові розвідки Георгія Лукомського, художника і науковця, який емігрував і залишився чи не єдиним дослідником синагог в окупованій нацистами Європі.

Усі наступні роки євреї були відрізані від своєї спадщини фізично, а сама тема була заборонена для ґрунтовного дослідження. Лишень поодинокі сюжети потрапляли до великих колективних монографій, але за ними практично неможливо було зрозуміти масштаби, історико-культурну і архітектурно-художню значущість цього явища.

Доля синагог від Другої світової війни до падіння СРСР

Таврування і закриття синагог. Войовничий атеїзм, який був розмитий у конфесійних кордонах міжвоєнного часу, після закінчення війни став конкретизуватися в державний антисемітизм: юдаїзм був зведений до рангу найбільш реакційної та небезпечної

релігії для радянського суспільства. Втім, відразу після війни напруження антирелігійних акцій, зокрема закриття синагог, порівняно з довоєнним рівнем, дещо знизилася, а його коливання резонували з політичною обстановкою в країні.

У 1944 році урядом СРСР було засновано Раду у справах релігійних культів, куди стікалися численні прохання уцілілих євреїв про повернення конфіскованих синагог. Під час війни для підтримки патріотичного духу широких верств населення релігійна політика була пом'якшена. Так, постанови Раднаркому "Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів" та "Про молитовні будинки релігійних товариств" від 1944 та 1946 років уможливили повернення віруючим молитовних будинків [Beizer, 2002, p. 37–38]. Синагоги відкривалися у Києві, Харкові, Львові та інших містах. Станом на 1 жовтня 1945 року в Україні було взято на облік 59 діючих синагог, і 54 з них було відкрито якраз у цей період [Гендельман, 2000, с. 93]. До кінця 1940-х років єврейські громади і синагоги були відкрити у Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Одесі, Вінниці, Чернігові, Дніпропетровську (Дніпрі), Херсоні, Миколаєві, Житомирі, Ужгороді, Проскурові (Хмельницькому), Кіровограді (Кропивницькому), Полтаві та Рівному. Інші громади діяли в районних центрах і містечках [Мицель, 1998а, с. 14–17].

Поряд з цим, у 1946–1947 роках за рішенням апарату Уповноваженої Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР було закрито та передано під культурно-просвітницькі установи 94 молитовні будівлі, 9 з яких були синагогами [Гендельман, 2000, с. 93]. Серед окремих кричущих фактів варварства слід відзначити руйнування відомої оборонної синагоги в Любомлі, що збереглася з часів окупації, первісне будівництво якої належало до 1510 р. Це сталося в 1947 році, коли синагогу, позбавлену знищеної тоді ж єврейської громади, розібрали на будматеріали для брукування дороги.

Наприкінці 1948 року влада починала скорочувати кількість діючих синагог. З цього періоду і до 1952 року в СРСР прокотилася нова хвиля репресивних акцій проти юдаїзму, пов'язана із

боротьбою з "безрідним космополітизмом". Тоді в Україні було закрито 34 синагоги [Беренштейн, 1998, с. 19]. На початок 1953 року із 137 діючих у СРСР синагог близько третини (40) було розташовано в Україні [Altshuler, 2001].

Практика закриття синагог і ліквідації громад, як одних із найсильніших ідеологічних кроків тоталітарної держави, надалі не припинялася. Згідно із секретним Інформаційним звітом Уповноваженої Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР за 1964 рік кількість офіційно зареєстрованих єврейських громад з 1947 по 1963 роки скоротилася з 81 до 14. Різкі стрибки закриття синагог відбувалися з 1948 по 1954 роки – майже вдвічі (деяке послаблення релігійної політики після 1953 року пов'язане зі зміною державного лідера та політичного режиму), а також з 1957 по 1963 рр. – більше ніж на дві третини. "Законність" обґрунтування закриття синагог та зняття громад з реєстрації було вкладено у фіктивні формулювання "розпаду громад", "грубого порушення законодавства про культи", а також достатністю однієї синагоги для обслуговування релігійних потреб єврейського населення [Чарный, 2001, с. 275–276]. Прикладом інсценування ліквідації громад та закриття синагог є випадок із "Мордвінівською" синагогою у Харкові. Напівзруйнована синагога була повернута малозабезпеченій громаді, замість уцілілих, про які клопотали євреї міста. У 1949 році через брак коштів на ремонт повернутої синагоги та інспірованих владою конфліктів в єврейській громаді останню було ліквідовано [*Протокол № 21 засідання Харківського облвиконкому*, 1949].

Переважна кількість закритих у 1957 році синагог у СРСР припала саме на Україну: початком послужило закриття 6 синагог у західних регіонах, а апогеєм – 13 синагог у 1960 році [Чарный, 2001, с. 275]. Серед 7 синагог, закритих наступного, 1961 р., була і остання синагога, що діяла в Миколаєві.

Показовим підходом влади був приклад із львівською синагогою "Якуб Гланзер Шул", атака на яку провокувалась обвинуваченнями у пресі. Спираючись на них, місцева влада намагалася закрити синагогу, але натрапила на протидію центральних органів, стурбованих загрозою міжнародного скандалу. Подальший спільний

натиск на громаду, звинувачену у всіх гріхах: від мракобісся, злочинності й до шпигунства – увінчався успіхом у 1962 році [Чарный, 2001, с. 275–281]. З цього часу на теренах Львівщини – історичного центру галицького єврейства, не працювала жодна синагога, при тому що до окупації Польщі в місті діяло понад 30 єврейських молитовних установ [Гельстон, 1995, с. 42–43].

Отже, на початок 1965 року – умовного кінця "відлиги" – від нової епохи "залізної завіси" в республіці діяли 14 зареєстрованих та 66 незареєстрованих єврейських груп, які приблизно об'єднували близько 25 тис. вірян.

Спроби демократичного світу захистити євреїв були марні й, навпаки, мали зворотний ефект. У роботі відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ "Про так зване єврейське питання в Українській РСР", виданої 1969 року для службового користування, зокрема, йшлося: "Будь-які розмови про закриття синагог і про заборону юдейської релігії в СРСР, які дуже часто піднімаються на сторінках буржуазної преси та на радіохвилях різних західних „голосів", є не чим іншим, як злісною антирадянською вигадкою та наклепом". У цьому ж документі сформульовано оцінку юдейських громад та синагог України, які, на думку укладачів, "значно скомпрометували себе як канали для ізраїльсько-сіоністської пропаганди серед єврейського населення" [Мицель, 1998b, с. 147].

Наприкінці 1971 року Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у своїй записці "Про деякі негативні явища в релігійних об'єднаннях єврейського культу та заходи щодо їх ліквідації" надає відкрито політичного характеру виявленим "негативним явищам". Так розцінюється тенденція перетворення святкування у синагогах свята "Йом-Кіпур" у день національної жалоби, а свята "Сімхат Тора" – у національне свято радості. Ці факти використання синагог для "розпалювання націоналістичних і сіоністських настроїв" та перетворення їх у "націоналістичні клуби" вимагали у влади розробки заходів щодо їх ліквідації, для чого посилювався контроль та антирелігійна пропагандистська робота на місцях з єврейським духовенством та парафіян [Войналович, 1997].

У 1974 році на теренах України незмінно залишалися чинними 14 синагог: за винятком Закарпатської та Житомирської областей,

що мали по 3 синагоги, а також Вінниччини (2 синагоги), кількість синагог в інших областях: Київська, Кримська, Одеська, Хмельницька, Чернівецька та Дніпропетровська, розподілялася за принципом: "одна область – одна синагога" [Мицель, 1998b, с. 251–253].

На початку 1970-х років синагога в УРСР фактично перестала бути релігійним інститутом, понад те, налякані владою віряни підписувалися під абсурдними, в т.ч. антиізраїльськими гаслами та листами, заготовленими для них уповноваженими, що переконували світову спільноту у повноправності євреїв СРСР, вільного сповідання релігії, відсутності антисемітизму тощо [Гендельман, 2000, с. 96]. Таким чином, на час відродження національного життя другої половини 1980-х років релігійне життя євреїв виявляється практично повністю зруйнованим. Єврейське громадське життя у своїх мінімально залишених формах йшло у підпілля.

Від руйнації стін до стирання пам'яті: ера забуття. Весь цей час колишня єврейська нерухомість перебувала в руках різних радянських структур: культмасових, спортивних, управлінських; споруди також використовувалася під господарські потреби, склади тощо. Їхня руйнація тривала. В одних випадках стихійно, в інших – зловмисно. Так у перші роки після війни знаменита луцька синагога – "Малий замок Любарта" (кінець 1620-х), незважаючи на значні руйнування, ще була достатньо збережена, включно з оздобленням інтер'єру. Однак наступні десятиліття недбалості перетворили її майже на руїну. Після того, як з неї зняли статус "пам'ятника архітектури", вона була дивом врятована від перетворення її на наочний посібник для занять з цивільної оборони, для чого планувалося підірвати стіни вибухівкою. Їй "пощастило" більше за інших – у 1976–1977 роках споруду відбудували під спортивний комплекс "Динамо", внаслідок чого зробили реконструкцію і навіть відтворили декоративний фриз на аттиці [Метельницький, 2001, с. 126–128].

Серед синагог, яких спіткала трагічна доля, була хоральна синагога в Сімферополі. Повністю вцілілу після війни будівлю знесли в 1970-х роках під будівництво магазину. Чудову пам'ятку архітектури, що була гармонійно вписана в історичну забудову, невиправдано замінили безликим торговим павільйоном.

Симптоматично, що в збережених спорудах влада продовжувала стирати культові ознаки, уникаючи незручних рефлексій. У цьому сенсі показовим є формулювання проєктного завдання на облицювання фасаду будівлі колишньої хоральної синагоги в Харкові: "... будівля колишньої синагоги справляє на глядачів гнітюче враження від беззмістовного нагромадження обсягів та траурно-містичного оформлення, у зв'язку з чим складено проект облицювання головного фасаду плитками „кабанчик" для надання недорогими засобами будівлі колишньої синагоги характеру громадської установи". Перед облицюванням передбачалося урівень закласти цегляною кладкою релігійні знаки – магендавиди для надання споруді "більш радісного вигляду" [*Харківська Облпромрада,* 1958]. На щастя, це не вдалося здійснити у Харкові, проте це сталося в іншому місті. У Запоріжжі в середині 1980-х років один із партійних босів, роздратований рельєфним магендавидом на будівлі колишньої синагоги ремісників, наказав збити його з фасаду. За словами очевидців, бригада, що незабаром приїхала, зрубала шестикутну зірку, що виступала над цегляною кладкою і яка не бентежила колишню владу більше пів століття з часу закриття синагоги.

Усю багатовікову історію єврейство України зазнавало знищення під релігійним прапором. У радянський період парадигма геноциду була замінена різними соціально-політичними гаслами: боротьбою з релігійними та буржуазними пережитками, націоналізмом, "безрідним космополітизмом" та шпигунством. Історія синагог повною мірою відбиває цю драму, в одних випадках виступаючи тлом трагічних подій, а в інших – їх центром.

Синагоги та єврейське відродження в незалежній Україні

Повернення до своєї спадщини: рух ентузіастів і фахівців. У період національного відродження України єврейську матеріальну спадщину почали повертати українським євреям [Gruber, 2005, с. 62–65]. З початку 1990-х років стався небувалий сплеск інтересу до єврейської культури та спадщини, до налагодження єврейського життя на місцях. На це були свої причини. По-перше, ще були живі

літні євреї, які дотримувалися єврейських традицій ще з довоєнних часів, межі 1920 – 1930 роки, і вони становили первинний кістяк життя синагог. По-друге, численні єврейські родини за радянських часів усе ще підтримували свою ідентичність, хоча демонструвати це в суспільстві було небезпечно. Тому першими фахівцями в галузі юдаїки були ентузіасти з вищою освітою в зовсім інших галузях знань. По-третє, до країни почали приїжджати посланці єврейських релігійних та молодіжних об'єднань, які активно залучали молодь до єврейського життя, повертали їх до свого коріння. Частина з них згодом виїхала до Ізраїлю, Німеччини, США та інших країн, а інша частина залишилася. Саме вони й брали участь у розбудові єврейського національного життя. Серед них було чимало захоплених єврейською спадщиною, які відновлювали будівлі та пам'ятки архітектури, дбали про сучасну єврейську комунальну інфраструктуру.

На зорі відродження було створено багато єврейських центральних установ і місцевих організацій, які сприяли відродженню єврейської громади, вивченню та збереженню її матеріальної спадщини. Активізувались й дослідники у всій країні. Практично щосезону експедиції працювали в українських містах і колишніх штетлах. Водночас численні центральні єврейські установи й місцеві громади почали процес реституції старих синагог та їх відновлення для національно-релігійного життя. Пік цього припав на 1990-ті – середину 2000-х років. У цей час стартувала програма Комітету зі збереження єврейської спадщини України [Фильваров, 1994], яка мала на меті створення документальної бази єврейських історичних будівель і синагог із розрахунком на очікуваний закон про реституцію і сприяння подальшій реставрації. Ця програма об'єднала чимало однодумців у всій Україні. Внесок автора полягав у описі синагог на Харківщині.

У цей же період Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі, в архівах якого зберігається понад 400 задокументованих об'єктів, досліджував стан українських синагог [3]. Одним із результатів співпраці Центру із Інститутом укрзахідпроєктреставрація у Львові став перший ілюстрований каталог

[3] З інформації від директора Центру д-ра Володимира Левіна.

"Синагоги України" (1998), що містив описи та обміри понад 120 збережених синагог, переважно на західноукраїнських теренах [*Синагоги України…,* 1998].

Для зарубіжної аудиторії єврейська архітектурна спадщина України була відкрита після публікації звіту Комісії США зі збереження спадщини Америки за кордоном у 2005 році. Протягом десяти років проводилося масштабне дослідження, яке ґрунтувалося на основі угоди між урядами США та України про захист та збереження місць культу, історичних місць, кладовищ і меморіалів. Згідно зі звітом, на момент випуску тому було досліджено та задокументовано 354 синагоги [Gruber, 2005, p. 87–96]. З того часу минуло багато років, і ці цифри збільшилися. Актуальним питанням виявляється також збереження поодиноких зразків синагогального малярства. Цій темі була присвячена окрема публікація автора статті, в якій розглянуто статистику та критичний аналіз українського досвіду збереження та презентації розписів синагог [Kotlyar et al., 2020].

Повторне відкриття, реституція та реконструкція старих синагог і будівництво нових. 1990 – 2000 роки пов'язані з практичним досвідом реставрації історичних будівель синагог і повернення їхніх первинних функцій. Велику допомогу громадам надав Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (JDC), який у 1991 році створив спеціальну програму підтримки реституційної діяльності в постраднянських країнах. Співробітники філій JDC на семінарах і місцях надавали юридичну, технічну, інженерну та фінансову допомогу лідерам єврейської громади, допомагаючи вирішити складні питання реставрації, ремонту та благоустрою, а також нових проєктів інтер'єрів синагоги [Beizer, 2002, p. 52–82]. Чимало синагог, серед яких були пам'ятки архітектури, реконструйовано за підтримки регіональних відділень Українського інституту реставрації в Києві, Харкові і Львові. Практичні завдання реконструкції старих синагог викликали багато питань. Традиції були втрачені, а лідери громад мало уявляли, який вигляд повинна мати "кошерна" синагога всередині та зовні.

Процес реконструкції повернутих синагог під нові потреби єврейських громад загалом завершився на початку 2010-х років.

Понад 100 синагог було повернуто, відреставровано та відкрито для богослужінь. У зв'язку зі стрімким скороченням чисельності єврейського населення України і, особливо, його релігійної частини похилого віку, громадам більшості міст необхідно було отримати хоча б одну будівлю колишньої синагоги, щоб повернути її до повноцінного релігійного життя. Більше громади не могли ані підтримувати, ані використовувати. У великих містах, як-от Харків чи Одеса, єврейські громади змогли повернути дві синагоги у свою власність, а в Києві було повернуто та реконструйовано три історичні синагоги.

Здебільшого громади зверталися до влади з проханням передати хоральні синагоги, збудовані за провідними європейськими та регіональними стилями кінця XIX – початку XX ст. Саме ці будівлі були в першу чергу націоналізовані владою у 1920-х роках на території Радянської України, а наприкінці 1930-х та 1940-х рр. цей процес поширився й на нові захоплені території на Заході, які раніше належали Польщі, Угорщині, Чехословаччині та Румунії. Здебільшого це були великі просторі будівлі з потужними стінами, перекриттями й куполами, вигідно розташовані в центральних частинах міст з презентабельною архітектурою. Влада не завжди охоче передавала будівлі громадам, особливо на початку 1990-х років. Це супроводжувалося скандалами та звинуваченнями євреїв, а іноді, як у Кременчуці, Хмельницькому, Дрогобичі чи Кам'янці-Подільському, навмисними пограбуваннями, підпалами чи навіть руйнуванням будівель [Beizer, 2002, p. 77–78].

По всій країні збереглося близько 50 колишніх хоральних синагог, яких на Заході країни – на теренах колишньої Австро-Угорської імперії називали прогресивними, поступовими або темплами, відповідно до тих назв, які віддзеркалювали особливості реформістського руху в юдаїзмі. Відреставровані будівлі синагог у Києві, Харкові, Дніпропетровську (Дніпрі), Одесі, Дрогобичі, Івано-Франківську, Кіровограді (Кропивницькому) та інших містах знову почали виступати візуальними символами єврейської присутності, підкреслюючи історичний зв'язок із різними культурними та політичними контекстами минулого України [*Синагоги України,* 2012]. Тут важливо зазначити, що сьогодні в релігійній сфері

домінує хасидський рух Хабад-Любавич, хоча поодиноко присутні й інші напрями, зокрема карлін-столінський, вижницький, брацлавський та ін. гілки хасидизму, а також громади прогресивного юдаїзму.

Проєкти реконструкції синагог, які мали офіційний статус пам'яток, розроблялися вищезгаданими установами, що прагнули зберегти або відродити первинний вигляд будівлі. Прикладом цього є реконструкція Подільської синагоги у Києві, збудованої наприкінці XIX століття в еклектичному "цегляному" стилі з елементами мавританського декору. Реставрація мала на меті відтворити первинний проєкт будівлі 1894 року, який не був реалізований через заборону влади на будівництво синагог у Києві. У 2003 році зовнішній вигляд синагоги було реконструйовано відповідно первинному плану, зокрема, встановлені куполи та декоративні башточки. Вони повернули Подільському району Києва єврейське обличчя [Кальницький, 2012, с. 133–142].

Водночас значних змін зазнав інтер'єр синагоги, який потребував як технічного, так і естетичного оновлення. Нові концепції оформлення молитовних залів в Україні були пов'язані з діяльністю ізраїльського дизайнера Аарона Острайхера, випускника Нью-Йоркської школи дизайну інтер'єрів, проєктувальника Великої синагоги белзьких хасидів в Єрусалимі (2000), який поєднав сучасність з єврейськими традиційними підходами.

Автор цієї статті був безпосереднім учасником цього процесу: проводив дослідження, писав статті, організовував виставки, брав участь в оновленому проєктуванні старих синагог. У 2023 році в Фордгемському університеті в Нью-Йорку відкрилася виставка "Світло відродження: дизайн вітражів для оновлених синагог України" Євгена Котляра, на якій були представлені три мої роботи [Kotlyar & Teter, 2024]. Одна з них – проєкт вітражів для Харківської хоральної синагоги, була зроблена як дипломна робота, яку я захищав у 1995 році в Харківському художньо-промисловому інституті (сьогодні Харківська державна академія дизайну і мистецтв). Дві інші – реалізовані ансамблі вітражів у двох київських синагогах: згаданої Подільської синагоги (вітражі для східної

стіни молитовного залу) і Галицької синагоги (художні вітражі для Ковчега Тори). Ці роботи проклали шлях новому напряму, після чого в дизайні українських синагог стали частіше використовувати вітражі. Все це органічно вписується в тривалий процес відновлення єврейських архітектурних і мистецьких традицій.

Усе це свідчить про зв'язок між відродженням синагог і пожвавленням єврейського життя у них, характерного для великих міст, де збереглися громади. Протягом останніх десятиліть у різних містах Центральної та Лівобережної України, зокрема в Гадячі, Кременчуці, Кривому Розі, Каменському, Запоріжжі та Житомирі, були побудовані нові синагоги, які модернізували архітектурний образ єврейської присутності в містах.

Зовсім інший приклад показують синагогальні споруди в колишніх єврейських містечках смуги осілості, де євреїв практично не залишилося. Згадаю найвидатніші мурованні синагоги XVI – XVIII століть, зокрема т. зв. "оборонні", які й досі є свідками давньої єврейської історії. На теренах України відомо близько 40 подібних синагог, з яких до нас дійшло менше половини, і це в напівзруйнованому стані чи руїнах (Бережани, Броди, Гримайлів, Гусятин, Луцьк, Підгайці, Шаргород, Сокаль, Жовква). Усі вони були відрізані від сучасних осередків єврейського життя та від уваги держави, через що приречені на повільне знищення. Практичний інтерес до реконструкції окремих будівель виник пізніше, у 2010-х роках, коли з'явилися ентузіасти та меценати. Досвід цих реконструкцій дуже різний: від ретельного і продуманого підходу, як в Острозі [*The Synagogue in Ostroh…,* 2020] чи Дубні [Бугаєнко, 2023], до кітчевого, який руйнує автентичний образ старовинної споруди, як у Сатанові [Kotlyar et al., 2020, p. 122].

Синагоги на мапі хасидського паломництва: від ревіталізації сакрального ландшафту до конструювання пам'яті. Сучасна територія України, західна частина якої раніше входила до складу Речі Посполитої, є місцем зародження хасидизму та численних хасидських рухів, які були змушені переселитися в інші частини світу під час Голокосту та радянської епохи. Сьогодні це місця зосередження багатьох родових місць хасидських династій зі святими могилами їхніх засновників. Таким чином формується

особлива мапа єврейського паломництва в Україні з живою єврейською спадщиною, яка пов'язана з багатьма країнами світу. Можна говорити щонайменше про 30 таких місць, де знаходяться могили лідерів хасидизму та цадиків другої половини XVIII – початку XX століття, старі синагоги та бейт-мідраші (дома вчення), багато з яких перебудовані до невпізнання (Меджибіж, Умань, Садгора, Гадяч, Белз, Бердичів, Брацлав, Тальне, Ганнопіль, Велідники та ін.).

Два найбільші місця паломництва знаходяться в Меджибожі – місці життя і смерті засновника хасидизму рабі Баал Шем Това (1698–1760), та в Умані – місці смерті лідера брацлавського хасидизму рабі Ребе Нахмана із Брацлава (1772–1810). Навколо цих місць створена інфраструктура: забудовані цілі квартали із синагогами та готелями. Здебільшого це побудовано на пожертви хасидів інших країн, проте для управління залучаються місцеве населення та бізнес. Відсутність взаємодії єврейських паломників, які опікуються єврейськими пам'ятками, з місцевими музеями унеможливлює інтеграцію цих пам'яток в український контекст та їхню музеєфікацію на належному рівні.

Крім того, послідовники того чи іншого хасидського руху не припиняють проявляти інтерес до викупу старих будинків і їх модернізації, щоб бути ближче до своїх цадиків, навіть через сотні років після їхньої смерті. Все це підвищує вартість нерухомості в цих містах, а ступінь святості місця безпосередньо впливає на вартість будинків. Такий підхід свідчить про прагнення хасидів зберегти ауру місця, бажання відтворити його таким, яким воно було за старого цадика, не допускаючи туди "чужих" – місцеве українське населення і навіть місцевих євреїв.

У Меджибожі у 2006 році на історичному місці відтворили хасидську синагогу (клойз) р. Баал Шем Това кінця XVIII століття, повернувши цьому місцю єврейське минуле. Є ще один приклад у Садгорі, районі Чернівців, де знаходяться клойз р. Авраама Якова Фрідмана, сина р. Ізраеля з Ружина, та огель (надбудова над похованнями хасидського цадика) засновника ружинського хасидизму р. Ізраеля Фрідмана. Після реконструкції у 2016 році синагога та огель об'єдналися в єдиний архітектурний ансамбль, який став

візитівкою території і зразком для послідовників вижницького хасидизму. Хоча клойз засновника цього руху р. Менахема Мендла Хагера у Вижниці не зберігся, про нього нагадує декор огеля самого цадика.

На цьому тлі є ще одна цікава тенденція – послідовники того чи іншого хасидського руху увічнюють свою спадщину з України в місцях, де вони зараз проживають, зокрема в Ізраїлі. Наприклад, в Єрусалимі белзькі хасиди побудували синагогу, схожу на зруйновану в галицькому місті Белзі. На фасаді Вижницької єшиви в Єрусалимі зображений рельєф згаданої синагоги у Вижниці [Kravtsov, 2018, p. 32–35]. Подібні архітектурні ремінісценції бачимо в синагогах послідовників обох згаданих рухів у Бней-Браку [Levin, 2024, p. 103–106]. Прямі нащадки р. Давида Тверського (чорнобильська гілка хасидизму), що заснував свій хасидський двір у містечку Тальне на Черкащині, пішли іншим шляхом. Для нового Ковчега Тори в своїй синагозі в Єрусалимі вони взяли за зразок світлини знищеної дерев'яної синагоги у м. Тальне, які розшукав і привіз їм автор цього матеріалу [4]. Ці приклади демонструють нове життя старої єврейської спадщини України далеко за її межами, а не лише в Ізраїлі. У Веслі Хіллз, Нью-Йорк, послідовники Хабаду побудували приблизну копію клойзу р. Баал Шем Това в Меджибожі [Pozner, 2022] [5], і ці приклади можна продовжувати.

Караїмські кенаси: архітектурна спадщина у світлі демографічної кризи. Кілька слів про караїмські кенаси (до 1911 року вони називалися синагогами). Нині збереглося близько десяти кенас – половина того, що було раніше. Їх зовнішній вигляд підкреслює давню історію, культурну самобутність і самоідентифікацію

[4] Цей приклад було взято з моєї лекції *"An Image of the Synagogue in Preservation and Modernization of Cultural Heritage of Hasidism: The Case with the Tolna Hasidim"*, що була прочитана на 12-му конгресі Європейської асоціації юдаїки *"Branching Out: Diversity of Jewish Studies",* 19.07.2023 у Франкфурті, Німеччина.

[5] Примітно, що в цю будівлю вмонтовано 22 цеглини з руїн синагог, зруйнованих під час Голокосту. Через війну, яка триває в Україні, цеглу із синагог зібрати не вдалося, тому її збирали в Польщі, переважно з міст, які давно втратили єврейське населення.

караїмів. Стародавні кенаси в Криму подібні до середньовічних споруд тюркського і мусульманського Сходу (Чуфут-Кале, Євпаторія). За часів Російської імперії став популярним східний мавританський стиль; у випадку синагог це був натяк на східне походження караїмів (Київ, Сімферополь). Інший імперський неокласичний стиль асоціювався з караїмським центром у Євпаторії та підкреслював їхню орієнтацію в бік Санкт-Петербурга (Бердянськ, Харків, Севастополь) [Прохоров, 2013].

Кенаси не збереглися до цього часу в Подніпров'ї, Одесі, Галичі, Луцьку (дерев'яна споруда) та інших містах, у тому числі в деяких містах Криму. Кілька унікальних за своєю архітектурою кенас, наприклад у Києві, Бердянську, Севастополі, не можуть бути повернуті громадам через катастрофічну демографічну ситуацію: там караїмів майже не залишилося. До 1917 року тільки на Кримському півострові проживало близько п'ятнадцяти тисяч караїмів. У 1926 році на території України, Східної Галичини та Криму проживало близько семи тисяч караїмів. За даними на 2001 рік, в Україні караїмами називали себе менше тисячі двохсот осіб [Ratnakar, 2020]. Сьогодні цей показник ще більше зменшився.

Зв'язок демографії та архітектури чітко видно на прикладі Харкова, де розташована вишукана неокласична будівля кенаси, що підкреслює автентичність цього міського району як місця етнічного поселення караїмів XIX століття [Kotlyar, 2011, p. 136–161]. Будівлю повернули громаді, але кілька караїмів, що залишилися, не в змозі її утримувати, тим більше проводити повну реставрацію. Це викликає занепокоєння щодо збереження цієї спадщини у найближчому майбутньому та підкреслює актуальність широкої співпраці між нечисленною караїмською громадою України та державними органами і міжнародними фондами.

Музеєфікація збережених та зруйнованих синагог: проблеми та шляхи розв'язання. Продумана реставрація та ревіталізація старих синагог є відкритою проблемою з погляду сучасної музеєфікації та презентації цієї спадщини і втраченої традиції з оглядом на успішний досвід інших європейських країн. У деяких випадках ми наближаємося до цього сьогодні, але загалом нам бракує рішень

для довгострокових проблем, наприклад, як передати майбутнім поколінням автентичні сліди минулого, замість рішень, які є вражаючими, але чужими історичному контексту пам'ятки.

Гарним прикладом такого роду є меморіально-просвітницький комплекс "Простір синагог", відкритий у Львові у вересні 2016 року, який включає руїни Золотої Рози ("Турей Загав"), найдавнішої синагоги в Україні, яка була збудована у 1582 році [Kravtsov, 2011], а також територію розташування знищених Великої міської синагоги (1801) і Бейт Гамідрашу (1797). Комплекс є частиною великої міжнародної ініціативи Львівської міської ради, спрямованої на меморіалізацію єврейської історії, жертв Голокосту, збереження спільної спадщини, створення міських просторів пам'яті у Львові та їх включення в сучасний контекст. Автори проєкту намагалися не вводити жодних нововведень, таких як покращення зовнішнього вигляду архітектурних руїн, відновлення зруйнованих архітектурних деталей чи додавання нових привабливих елементів. Вони обмежилися консервацією автентичної, хоч і зруйнованої, архітектурної споруди зі слідами настінного розпису. Фундамент зруйнованого Бейт Гамідрашу був позначений білим каменем "венеціанського тераццо", замість стін і опорних стовпів. Цей підхід, запропонований архітектором із Берліна Францем Решке, дозволив створити живий та динамічний вуличний простір, відкритий для діалогу, побудувавши "простір тиші" для збереження документальності минулого, переданого його грандіозними та мізерними залишками. Водночас такий підхід, на думку авторів, узгоджується з рекомендаціями ЮНЕСКО, щоб відновити колишній образ і вигляд історичної пам'ятки та уможливити реалізацію додаткових проєктів у майбутньому, які може включати реконструкцію самої синагоги [*The Space of Synagogues…,* 2016].

Отже, загальна кількість та широке архітектурне розмаїття синагог, що збереглися в містах, селах (колишніх штетлах) та місцях паломництва євреїв на території України, робить цю спадщину однією з найвизначніших у всьому європейському просторі. Цей статус посилює багату архітектурну спадщину караїмських кенас, більшість з яких також збереглася в Україні.

Сучасний стан цієї спадщини, поява відновлених діючих, недіючих і зруйнованих синагог стали наслідком багатьох процесів у загальній історії України та єврейської зокрема. Головні з них – це багатовікова полікультурна історія українських земель, трагічні наслідки XX століття та вимушене відлучення євреїв від своїх традицій, культури й надбання. Нарешті, є складний процес відродження єврейського життя в період незалежної України з початку 1990-х років. Він супроводжувався економічною кризою, тривалим періодом відновлення єврейських громад, тривалими, часто конфліктними процесами реституції та різними стратегіями відновлення старих будівель синагог для нового життя. Часто ці стратегії не узгоджувалися з грамотним підходом до збереження синагог як пам'яток архітектури та мистецтва в міському чи сільському ландшафті, а інколи просто суперечили йому.

Розрізнені програми та проєкти вивчення, опису та вимірювання синагог дали безцінний дослідницький та архітектурний матеріал. Водночас відсутність централізованого ефективного управління єврейською спадщиною із залученням відповідних спеціалістів, комунікацій з державними установами та міжнародними фондами не дозволили створити єдиний реєстр синагог та вести окремі місцеві ініціативи щодо реставрації та оновлення старих синагог під професійним контролем та координацією. Певною компенсацією цього стали окремі ініціативи створення інтернет-ресурсів, на кшталт ізраїльського проєкту згаданого Центру єврейського мистецтва "Історичні синагоги Європи" (Historic Synagogues of Europe) [*Historic Synagogues of Europe,* n.d.], українського сайта "Мій штетл. Єврейські містечка України" [*Синагоги України. Галереї…,* б.д.] тощо, де певним чином систематизовані і описані втрачені та існуючі синагоги України.

Багато з цих уроків були засвоєні до 2022 року. Однак початок повномасштабного російського вторгнення в Україну, окупація частини країни та постійні бомбардування відкинули нас на невизначений термін у справі збереження єврейської архітектурної спадщини.

Сьогодні, в умовах тривалих обстрілів, важливо зберегти цю спадщину насамперед як пам'ять поколінь через створення реєстру та документування синагог, фотозйомку та оцифрування пам'яток архітектури [6]. Важливим досвідом цього став також проєкт цифровізації єврейської спадщини, що був реалізований Чернівецьким музеєм історії та культури євреїв Буковини у співпраці з фірмою Skeiron за підтримки міжнародної організації Ukraine Art Aid Centre у другій половині 2024 року. Автор цієї статті був також залучений до цієї ініціативи. У межах проєкту було зроблено лазерне 3D-сканування і обробка даних трьох синагог з розписами в Чернівцях і Новоселиці, що дозволяє побачити не лише розписи, але й об'ємні деталі споруд, тривимірну модель і екстер'єру, і інтер'єру. Наразі скани розміщені як на сайті Skeiron [*Digitally document…,* n.d.], так і на платформі Sketchfab. Пізніше планується створити окрему інтернет-платформу, де вони стануть доступними для широкого загалу. У такий спосіб будівлі зможуть дослідити, а також збережуть їхній вигляд для подальшої реставрації. Цей досвід відкриває шляхи для масштабування проєкту – зацифрування й інших синагог, єврейських кладовищ і залишків єврейської забудови у колишніх штетлах [Чміль, 2025].

Усі ці напрацювання дозволять після закінчення війни повернутися до реальної роботи з пам'ятками, враховуючи попередній український досвід, а також успішний досвід низки європейських країн (Німеччини, Польщі, Чехії, Румунії тощо) [Котляр, 2018; Котляр, 2019], оскільки одним із головних питань, окрім реставрації, буде питання ефективного використання цих будівель як закладів культури, що нагадують про історичну присутність євреїв у багатьох містах України.

Бібліографічні посилання

Бойко, О. (1998). Будівництво синагог в Україні. *Синагоги України: Вісник інституту Укрзахідпроектреставрації, 9,* 5–33.

[6] Можна також навести ще один проєкт згаданого Центру єврейського мистецтва з документування настінного живопису синагог (онлайн база даних), де є матеріал і про українські синагоги [*Wall Paintings…,* n.d].

Бугаєнко, Т. (2023). *У Дубні відремонтували дах Великої синагоги XVI століття.* https://zaxid.net/u_dubni_vidremontuvali_dah_velikoyi_sinagogi_xvi_stolittya_n1573921

Войналович, В. (1997). Юдейські громади України в умовах державної антирелігійної політики 50–70-х років. В *Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції, 2–5 вересня 1996 року* (с. 19–21). Київ: Інститут юдаїки.

Котляр, Є. (2013). До вивчення зниклих єврейських божниць. Дослідження Єлизавети Левитської розписів дерев'яної синагоги у Михалполі, 1930 р. *Народознавчі зошити, 3*(111), 435–446.

Котляр, Є. (2014). Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва. *Народознавчі зошити, 5*(119*),* 884–913.

Котляр, Є. (2016). Українська юдаїка Павла Жолтовського. *Народознавчі зошити, 2*(128), 418–450.

Котляр, Є. (2018). Досвід фіксації, вивчення та збереження пам'яток синагогального малярства на теренах Румунії (друга половина XX – початок XXI ст.). У *Всеукраїнська наукова конференція проф.-викл. складу і студентів ХДАДМ за підсумками роботи 2017/2018 навч. року*: *Зб. статей, 25 травня 2018 року* (с. 32–35). ХДАДМ. Харків.

Котляр, Є. (2019). Сучасні форми меморіалізації єврейської спадщини у Польщі (на прикладі синагог та синагогальних розписів). У *Мистецька освіта в Україні і світі: стандарти професіоналізму та нова комунікативна реальність*: *Зб. матеріалів наук.-теор. конф. проф.-викл. складу, аспірантів і здобувачів ЛНАМ, 20 листопада 2019 року* (с. 60–61). Львів.

Метельницький, Р. (2001). *Деякі сторінки єврейської забудови Луцька*. Київ: Дух і літера.

Протокол № 21 засідання Харківського облвиконкому. (1949, Грудень 21). Держаний архів Харківської області (Ф. Р-3858, Оп. 3, об.зб. 1239).

Прохоров, Д. (2013). Караїмські молитовні будинки "кенаси" на території України: сучасний стан та перспективи використання. *Сіверщина в історії України, 6*, 32–36.

Синагоги України. Галереї архівних та сучасних фотографій. (б.д.). https://myshtetl.org/synagogues/synagogues_ua.html

Синагоги України: Вісник інституту Укрзахідпроектреставрації, 9. (1998). Львів.

Харківська Облпромрада. (1958). КТБ, архівна справа № 635.

Чміль, О. (2025). *"Щоб зберегти синагогальне малярство". На Буковині зробили лазерне сканування трьох синагог.* https://suspilne. media/chernivtsi/931895-sob-zberegti-sinagogalne-malarstvo-na-bukovini-zrobili-lazerne-skanuvanna-troh-sinagog/

Беренштейн, Л. (1998). Иудаизм и политические репрессии в СССР (20-80-е гг. XX ст.). *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. Матеріали конференції, 2–5 вересня 1997 року* (с. 13–19). Київ: Інститут юдаїки.

Гельстон, И. (1995). Камерные синагоги Львова. В *Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня 1994 року* (с. 40–43). Київ: Асоціація юдаїки України.

Гендельман, Ж. (2000). Религиозная история евреев Украины XX столетия (К вопросу о периодизации). В *Етноси України. Альманах – 2000. Історико-культурологічний часопис. Серія "Єврейський світ"* (с. 87–98). Київ.

Кальницкий, М. (2012). *Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам*. Киев: Дух и литера.

Котляр, Е. (2012). Пылающая обитель Шехины. Синагоги Украины – объекты и символы юдофобии и антирелигиозных кампаний. *Параллели. Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах, 11–12*, 69–103.

Котляр, Е. (2019). Творческое наследие Ушера Хитера и Элюкима Мальца в контексте развития еврейской этнографии и музейной практики межвоенного времени. *Judaic-Slavic Journal, 1*(2), 80–118.

Мицель, М. (1998b). Днепропетровская иудейская община в контексте антиеврейской политики КП Украины конца 60-х – начала 70-х годов. *Запорожские еврейские чтения, 2,* 142–150.

Мицель, М. (1998a). *Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945 – 1981 гг.).* Киев: Институт иудаики.

Синагоги Украины. (2012). Книга-фотоальбом (руководитель проекта Ян Эпштейн) (Т. 1). Симферополь: Открытый мир.

Фильваров, Г. (1994). Историко-градостроительные особенности сохранения еврейского культурного наследия в Украине. В *Єврейська історія та культура в Україні*: *Матеріали конференції, Київ, 8–9 грудня 1994 року* (с. 191–195). Київ: Асоціація юдаїки України.

Чарный, С. (2001). Закрытие синагог и снятие общин с регистрации в период антирелигиозной кампании 1958–1964 годов. *Тирош. Труды по иудаике, 5,* 273–284.

Altshuler, M. (2001). The Synagogue in the Soviet Union on Passover 1953. *Jews in Eastern Europe* (ed. by M. Altshuler, Y. E. Cohen, A. Zeltser) (p. 58–76). Jerusalem.

Beizer, M. (2002). *Our Legacy: The CIS Synagogues, Past and Present*. Jerusalem: Gesharim.

Digitally document surviving fragments of murals and the buildings of active and former synagogues in the Bukovyna historic region. (n.d.). https://skeiron.com.ua/projects/8/

Gruber, S. (2005). *Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Grave Sites in Ukraine*. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. Washington

Historic Synagogues of Europe. (n.d.). https://cja.huji.ac.il/mhs/browser.php?mode=home_page

Kotlyar, E. (2011). *Jewish Kharkov. A guide-book on history, culture and memorial places*. Kharkov: Center for Eastern Studies of Kharkov State Academy of Design and Arts.

Kotlyar, E. (2022). George Loukomski: Synagogues in Art and Research. *Jews and Slavs* 27 / *Jewish-Slavic Cultural Horizons: Essays on Jewish History and Art in Slavic Lands* (p. 391–417) (Jerusalem – Ljubljana: Center for Slavic Languages and Literatures of Hebrew University of Jerusalem and the Research Centre of the Slovenian National Academy of Sciences).

Kotlyar, E., Sokolyuk, L., & Pavlova, T. (2020). Synagogue Decorations in Present-Day Ukraine: Practice in Preserving of Cultural and Artistic Heritage. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2, no 4,* 111–136.

Kotlyar, E., & Teter, M. (2024). The Light of the Revival. Stained Glass Design for Restituted Synagogues of Ukraine by Eugeny Kotlyar. *Catalog of the Exhibition at the Center for Jewish Studies at Fordham University, September 10 – October 10, 2023*. New York: The Center for Jewish Studies at Fordham University.

Kravtsov, S. (2018). Synagogues of Galicia as Cultural Heritage. *In The Shadow of Empire. Synagogue Architecture in East Central Europe* (p. 21–37). Weimar-Rostock: Grünberg Verlag.

Kravtsov, S., & Levin, V. (2017). *Synagogues in Ukraine: Volhynia,* 2 vols. Jerusalem: Zalman Shazar Center and Center for Jewish Art.

Kravtsov, S. R. (2011). *Di Gildene Royze. The Turei Zahav Synagogue in L'viv*. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Levin, V. (2024). Hasidism in the Urban Fabric: Is There a "Hasidic Architecture"? *Images. A Journal of Jewish Art and Visual Culture, 17*(1), 88–113.

Norman, G., & Pritsak, O. (1982). *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca: Cornell Univ. Press.

Posner, M. (2022). *Replica of Baal Shem Tov's Ukraine Synagogue Rises in Upstate New York*, 14 Aug. 2022. www.chabad.org/news/article_cdo/aid/5606116/jewish/Replica-of-Baal-Shem-Tovs-Ukraine-Synagogue-Rises-in-Upstate-New-York.htm

Ratnakar, N. *Karaites of Ukraine. Who are they?* (2020). www.ukrainer.net/karaites-of-ukraine/

Religion on Fire. Report on the result of monitoring of damage and destruction of religious buildings as a result of the full-scale Russian military invasion of Ukraine. February 24, 2022 – February 24, 2023. (2023). Kyiv, 14. www.mar.in.ua/en/religion-on-fire/

The Space of Synagogues. (2016). www.lvivcenter.org/en/public-en/spatial/space-of-synagogues/

The Synagogue in Ostroh: Reconstruction of the Ruins. (2020). Interview with Hryhorii Arshynov, 5 Aug. 2020. www.ukrainer.net/synagogue-in-ostroh/

The Synagogue Was Destroyed, Only the Walls Stay Put. (2022). www.mar.in.ua/en/the-synagogue-was-destroyed-only-the-walls-stay-put-illya-lukovenko/

Wall Paintings in Central and East European Synagogues. (n.d.). https://cja.huji.ac.il/wpc/browser.php?mode=main

РОЗДІЛ 8

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ-АГРАРІЇВ КРИВОРІЖЖЯ У 20–30-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Історія єврейського заселення Криворіжжя бере свій початок ще з XIX століття. Протягом 1807–1809 років у південному та південно-західному напрямку від Кривого Рогу було утворено перші єврейські колонії: Інгулець, Велика Сейдемуха та Бобровий Кут [Мармер и Поддубная, 2015, с. 12]. Ці колонії стали початком єврейської колонізації Криворіжжя. Вони були утворені внаслідок практичної реалізації ідеї залучення євреїв до сільськогосподарської діяльності. Ці ідеї розробляли ще в кінці XVIII ст. польський юрист Т. Чацкий, литовський губернатор І. Фрізель, єврейський громадський діяч Нота Ноткін [Пасик, 2015]. Загалом, проєкти цих діячів передбачали залучення євреїв до роботи на землі. Пропонувалося виділити їм земельні наділи в новоприєднаних землях на Півдні України.

Ці ідеї знайшли свій відгук в оточенні імператора, і вже в 1802 році Олександр I створив "Комітет з благоустрою євреїв", який розробив відповідне положення, згідно з яким євреї могли переселятися на державні землі в межах смуги осілості [Пасик, 2015]. Географічно, до смуги осілості входило і Криворіжжя. Отже, за першою хвилею переселенців згодом рушили й інші. І в 1847 році в Херсонській губернії було засновано ще 4 єврейські колонії: Ново-Житомир, Ново-Подільськ, Ново-Ковно і Ново-Вітебськ [Венгер, 2021, с. 12]. Ці поселення були також у межах сучасного Криворіжжя.

Визначальний вплив на розвиток єврейських колоній на Півдні України справляла політика російської влади. Так, за час правління імператорів Олександра I та Олександра II євреїв заохочували переселитись у сільську місцевість та створювати власні колонії. В час правління Миколи I євреїв примушували переселятись у сільську місцевість, а в останні десятиліття Російської імперії з 1881 по 1917 рік – забороняли [Dekel-Chen, Jonathan L., 2005, p. 5]. Тобто

російська влада більше турбувалася про власні інтереси, ніж про добробут єврейського населення. Адже у першій половині XIX століття була нагальна потреба заселення новоприєднаних земель на Півдні України, і одні з тих, хто мав колонізувати південноукраїнські степи, були євреї. А от на початку XX століття в цих місцевостях були створені потужні промислові центри з великою кількістю робітників, у середовищі яких ширилися рухи та ідеї, які підточували основи російського самодержавства. Серед інших, ці ідеї підтримували і деякі єврейські діячі. Крім того, в цей час поширювався антисемітизм на державному рівні. А тому євреї знову стали зручною групою для формування образу ворогів влади і мішенню для невдоволеного власним життям місцевого населення.

Сучасний історик Володимир Любченко виділяє три періоди єврейського землеробства в Україні. Найтяжчим був перший період з 1807 по 1834 рік, коли тисячі євреїв із сіл та містечок Могилівської, Вітебської, Чернігівської та Подільської губерній почали прибувати у безлюдні степи Херсонщини [Любченко, 2009, с. 74]. Доля єврейських переселенців на Криворіжжі в цей час теж була важкою. Перші 200 єврейських сімей, які приїхали в регіон з Могилівської губернії, зіткнулися зі значними труднощами і багато з них померло [Мармер и Поддубная, 2015, с. 11]. Перші поселенці, як правило, приїздили в голий степ, і їм доводилося самостійно або з допомогою місцевих селян будувати собі будинки. Як зазначає Я. Пасік, протягом XIX століття було щонайменше 6 варіантів єврейських будинків. Серед них можна відзначити дво- та трикамерні будинки з однією або двома кімнатами, будинки для двох родин, коли в межах одного дому селилися дві родини; хати-землянки, в яких мешкало найбідніше населення колоній; на початку XX століття в деяких колоніях починали з'являтися багатоквартирні будинки [Пасик, 2015]. Зазвичай це були глинобитні будинки, стеля яких була накрита тростинами або соломою. Отже, єврейські поселення у цей час мало чим відрізнялися від поселень інших колоністів. Політика російської влади з заселення Півдня України передбачала створення доволі типових сільських поселень, у яких мешкали представники різних національностей.

Євреї займалися в цей час сільським господарством, а також розвивали і далі різноманітні ремесла та промисли і брали активну участь у розвитку торговельних відносин регіону. Наприклад, євреям у майбутній колонії Інгулець виділяли по 27 гектар землі, частина землі була неродюча, але більшість земель використовували під пасовиська, городи тощо. Однією із головних сільськогосподарських культур, яку вирощували у колонії, був виноград [Горловський, 2004, с. 10]. І тому майже у кожного колоніста був величезний виноградник з різними сортами винограду. Така ситуація об'єктивно сприяла збільшенню кількості населення у колонії. У 1812 році в Інгульці мешкало 90 родин, а за переписом 1897 року населення колонії Інгулець становило вже 2781 мешканця, з них – 2696 євреїв [Горловський, 2004, с. 10]. Тобто, за менше ніж 100 років кількість євреїв у колонії збільшилась утричі. Протягом XIX століття розростались і інші єврейські колонії регіону. Скажімо, у Ново-Вітебську в кінці XIX – на початку XX століття мешкало 827 осіб, які становили 84 двори. В колонії Ново-Ковно в цей же час було 88 дворів, в яких мешкало 772 особи, а в Ново-Подільську було 55 дворів і 368 мешканців [Венгер, 2021, с. 12].

У 1835 році почався другий період єврейського землеробства. Він був пов'язаний із появою затвердженого Миколою I "Положення про євреїв". Цей документ передбачав виділення євреям земель у безстрокове користування та звільнення від податків на 25 років. Це також сприяло збільшенню кількості євреїв-аграріїв на Криворіжжі. І третій період єврейського землеробства тривав протягом 1867–1913 років. У цей час спостерігався подальший розвиток сільськогосподарського виробництва у колоніях, а також дедалі більша диференціація господарств колоністів [Любченко, 2009, с. 75–76]. Тому на початку XX століття в регіоні існували так звані "старі" колонії, поруч з якими у 20–30-х роках будуть створені нові єврейські поселення.

З приходом до влади в Україні більшовиків їх лідери спочатку не визнавали євреїв окремою нацією. Скажімо, Ленін розглядав їх як касту, яку необхідно асимілювати. Сталін заперечував існування єврейської національної меншини [Магочій, 2012, с. 563]. Загалом,

більшовикам у період "воєнного комунізму" уявлялося, що багато складних питань можна вирішити легко і швидко. Так було і з питанням асиміляції євреїв. Як відомо, ідеологи більшовиків не визнавали національностей, а мислили соціально-економічними категоріями. І їм уявлялося, що бідні євреї будуть підтримувати радянську владу, а заможні мали бути або знищені, або добровільно чи примусово позбавлені свого майна і долучені до заходів радянської влади. Але коли більшовики побачили, що євреї в Наддніпрянщині розмовляють іншою мовою, мають свої релігійні та культурні особливості, проживають компактними групами у відповідних районах, їх, все ж на законодавчому рівні, у 1918 році [1] було визнано окремою нацією. Більше того, в Радянській Україні євреї стали рівноправними з іншими націями, і це давало певні перспективи для розвитку.

Але значна кількість єврейського населення не вписувалась у радянську модель суспільства, адже займалися підприємництвом, мали приватну власність або заробляли на життя кустарними промислами тощо. За таких умов необхідно було залучити євреїв до соціалістичного суспільства, і зробити це вирішили через заохочення найбідніших верств єврейського населення переселятись у сільську місцевість.

На початку двадцятих років XX століття був розроблений план резервування українських земель на Півдні та в Криму для подальшої єврейської колонізації. Цю ідею, про переселення євреїв на Південь України, висунув американський агроном та громадський активіст Джозеф А. Розен. Його план передбачав за підтримки "Агро-Джойнт", а також приватних пожертв, зібрати кошти для допомоги у переселенні єврейським родинам у цей регіон. Таким чином він зумів зібрати кошти для поселення 3 тис. єврейських родин. Подібно до сіоністів, які створювали сільськогосподарські поселення в Палестині, Розен вірив, що, навчивши

[1] Громадянські права євреям у Російській імперії надав ще імператор Олександр II. Після його смерті ця реформа була відмінена. Остаточно була ліквідована смуга осілості, а разом з нею і всі обмеження для євреїв у 1917 році указами Тимчасового уряду.

євреїв працювати на землі, він зможе назавжди зняти з них клеймо дрібних торговців та лихварів [Veidlinger, 2021, p. 348].

Радянський уряд підтримав цей план, і в 1924 році були створені Комітет із землевпорядкування єврейських трудящих (КомЗЄТ) та Товариство із землевпорядкування єврейських трудящих (ТЗЄТ). Ці дві структури повинні були заохочувати євреїв переїздити в села. Також велику допомогу у цьому процесі надавала американська організація "Агро-Джойнт". Відтак, навколо Криворіжжя почали активно розростатись єврейські сільські поселення. Вони були невеликі та створювались у вигляді переселенських товариств і підпорядковувалися криворізькій філії ТЗЄТу. Ці єврейські колонії будувалися на заздалегідь розподіленій землі навколо Кривого Рогу. Тому вони були під номерами. З часом частина з них отримає свої назви, а інші – так і будуть, замість назви, мати номер, а після нацистської окупації разом з місцевим єврейським населенням зникнуть і ці номери. Так, поселення № 20 отримало назву Най-Лебен, а поселення № 35 – ім. Котовського. Інколи різним поселенням давали однакові назви. Так, назву Най-Лебен мало і поселення № 11 [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 75]. Також було декілька поселень з різними номерами, але однією назвою – Нове життя.

Це були нові села і, як розповідали їх колишні мешканці, вони приїздили буквально у голий степ і їм доводилося будувати будинки своїми силами. Як правило, це були невеликі поселення з переважно єврейським населенням. Більшість таких сіл на Криворіжжі виникала в 1926 році. Так, поселення Своя праця, або 5-те поселення, було утворено 3 червня 1926 року [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 2], а селище Фраер Ід або, 13-те поселення, було утворено в липні 1926 [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 4]. Нові єврейські поселення утворювалися на землях Шолохівського району Криворізької волості. Цей район проіснував до вересня 1926 року, коли його було приєднано до складу Нікопольського району. Проте і після адміністративних змін ці поселення і надалі перебували у підпорядкуванні Криворізького ТЗЄТу.

Відомо, що перших переселенців було небагато і вони переселялися на Криворіжжя з інших місцевостей радянської

України. Так, уже згадуване поселення Фраер Ід було започатковане одинадцятьма родинами [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 2–3], також одинадцять родин сформували Ройтер-Штерн (поселення № 2 Шолохівського району – *Авт.*), ці переселенці приїхали з Умані [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 9, Арк. 3–5]. З Київського округу приїхали перші поселенці у поселення Нове життя [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 7], а Юнге Крафт (поселення № 4 Шолохівського району – *Авт.*) започаткували переселенці із Житомирського округу [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 8]. Але не всі поселення були такі нечисленні. Так, у с. Емес мешкало 40 єврейських родин: 20 єврейських родин з України, а 20 – з Молдавії [Katsap, 1997, seg. 12]. У поселенні ім. Котовського було 80 родин і більшість з них – єврейські родини [Maidanskaia, 1996, seg. 7]. У подальшому, особливо в 30-ті роки, над єврейськими поселеннями Криворіжжя брали шефство ті єврейські громади, вихідці з яких формували ці поселення. Інколи, це була доволі суттєва підтримка, особливо в роки колективізації та Голодомору. В цьому виявлялася традиційна єврейська взаємодопомога.

Загалом на Криворіжжі до кінця 1920-х років було утворено 6 єврейських сільрад, до складу яких входило 12 єврейських поселень [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 357, Арк. 38]. А в 1930 році виникає єврейський національний район з центром у колонії Ізлучисте. Пізніше його назвуть Сталіндорфський єврейський національний район, за назвою нового районного центру – Сталіндорф. На 1930 рік до складу району входило 11 сільських рад, з яких 8 – були єврейськими. У цей час у районі мешкало 15 тис. осіб, з них 8600 були євреями. З лютого 1931 року відбулося укрупнення району за рахунок підпорядкування Сталіндорфу українських та німецьких поселень із сусідніх районів. І таким чином кількість населення збільшилася до 30 тис. [Каган, 1937, с. 9]. Створення окремої адміністративної одиниці сприяло формуванню ідентифікації місцевих жителів. Одним зі свідчень цього стала поява, в першу чергу на шпальтах газет, назви "Сталіндорвщина" [Голубчик та ін., 2020, с. 31–32]. Але незважаючи на те, що Сталіндорфський район вважався єврейським, єврейське населення не становило тут більшість, проте керували районом та багатьма колгоспами

переважно євреї. Скажімо, секретарем партійної організації Сталідорфського єврейського національного району до 1932 року був Могільовкін [Каган, 1937, с. 48], головами колгоспів у селі Хліб і Праця був єврей Слуцький [Ul'man, 1997, seg. 27], а в Ново-Житомирі – Пальман [Kisel'kov, 1997, seg. 11], директором МТС у селі Ларіно був Гесс Любецький, а головою сільради ім. Чубаря – Наум Цейтлін [Каган, 1937, с. 21, 28].

Нові єврейські поселення 20-х років XX століття створювалися на землях, які для них заздалегідь виділялися в Шолохівському районі Криворізької волості. Це були землі колишніх власників Ізака, Фрізіна, Бабушкіна, Шишкіна, Кордубана та інших. Загалом, майбутні колонії мали бути побудовані за 60–80 км від центру Кривого Рогу [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 159, Арк. 22].

Напевно, переселення євреїв на землі українського Півдня стало однією зі складових напруги в цьому регіоні. Наприклад, українська діаспора сприйняла це як узурпацію української землі. Газета "Тризуб" у Парижі, яка пов'язувалась із С. Петлюрою назвала єврейські поселення "московським колоніалізмом" і звинуватила "московських окупантів" у розкраданні української землі на користь євреїв. Загалом, автори статті стверджували, що справжньою причиною поселення євреїв у регіоні було поширення більшовизму в Україні [Veidlinger, 2021, p. 349–350]. Також з недовірою на нових мешканців дивились і місцеві українські селяни.

Деякі з них почали навіть діяти. Про це свідчить акт № 1 складений 12 квітня 1926 року. Згідно з цим документом, група селян із с. Ново-Миколаївка захопила землі, які були виділені для єврейської колонізації у Шолохівському районі. Під час перевірки селяни працювали на полі, а один з них заявив, що вони все одно будуть орати цю землю [ЦДАВОВУ, ф. 571, оп. 1, спр. 159, арк. 18]. Ми не знаємо, чим завершилась ця ситуація, але вже сам факт появи подібного акту свідчив про небажання місцевих селян приймати на своїй землі переселенців. Ми не можемо стверджувати, що це небажання було викликано антисемітизмом, скоріш, суто соціально-економічними чинниками, насамперед, хвилюванням за власні земельні наділи, які також у них могли забрати. Адже багато місцевих селян жили не багато, і земля – єдине, що їх годувало.

У той же час і єврейські поселення спочатку не мали значного достатку. Про їхнє економічне становище красномовно свідчать документи. Так, у червні 1926 року Криворізьким ТЗЄТом для створення поселення Своя Праця було виділено 1 плуг, 1 сіялку, 1 борону та 3 корови [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 1]. Подібною була ситуація і в інших колоніях. Скажімо, для колоністів із селища Дружба в липні 1926 року було виділено в кредит 1 жатку, бричку, один плуг і дві борони [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 1]. А враховуючи, що ці поселення створювали 7 та 8 сімей, відповідно, можна зрозуміти, що їх матеріальне становище було доволі скрутним.

У цей час відбувалися зміни і в єврейських колоніях, які існували на Криворіжжі ще з XIX століття. Насамперед, це пов'язано зі зростанням кількості населення у них. Так, у с. Ново-Ковно на 1926 рік було 115 дворів, а у 1927 вже 124; в с. Ново-Вітебську на 1926 рік – 275, а у 1927 – 288 дворів; в с. Ізлучісте в 1927 році було зафіксовано 128 дворів. Зі збільшенням кількості населення збільшувались і поголів'я худоби. Так, у с. Ново-Ковно поголів'я корів збільшилось зі 144 до 238, відповідно, а кількість коней, навпаки, зменшилася зі 134 до 133; у с. Ново-Вітебську у 1927 році, порівнюючи з 1926 роком, збільшилося на 59 поголів'я корів і на 77 – коней [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 48]. Отже, в другій половині 1920-х років активно почали заселятися і "старі" єврейські колонії на Криворіжжі. Це й не дивно, адже ці місцевості були вже обжиті і на облаштування побуту єврейських переселенців не потрібно було витрачати багато коштів. Проте нові єврейські колонії на початку свого створення відчували суттєві економічні труднощі. Пізніше, коли до утворення цих поселень долучиться "Агро-Джойнт", ситуація трохи покращиться. Але неодноразовими були випадки, коли єврейські родини, приїхавши у визначені їм поселення, змушені були мешкати деінде, поки самі не побудують собі будинок. Така доля спіткала родину Анни Ткаченко (уроджена Фраймович – *Авт.*). Вона згадувала, що коли переїхали в поселення Най-Лебен, то змушені були мешкати у тимчасовому помешканні і одночасно будувати собі будинок. "Агро-Джойнт" виділив її родині кошти, за рахунок яких було придбано худобу [Tkachenko, 1997, seg. 15].

Родини, які приїздили на початку 1930-х років, бачили вже іншу картину. Так, Раїса Майданська восьмирічною дівчинкою в 1930 році переїхала разом з родиною у поселення ім. Котовського Широківського району. Це поселення теж будувалося за кошти "Агро-Джойнта", тому керував забудовою інженер зі США. Селище було чітко спланованим, будинки розташовувалися на рівній відстані один від одного і становили дві вулиці, а також виділявся центр села [Maidanskaia 1996, seg. 7–8].

На забудову поселень сильно впливало матеріальне становище переселенців. Адже, як фіксували представники криворізького ТЗЕТу, до колоній приїздили різні люди. Одні могли сплатити лише 10 крб першого внеску, були ті, які вносили 150 крб, а були і такі, хто вносив 300 крб і більше. Тобто, були менш заможні і більш заможні переселенці. І якщо менш заможні люди погоджувалися на порівняно дешеве житло, то багатші, зазвичай, ні. І останні нерідко ускладнювали бідним можливості для будівництва. Наприклад, не давали коней для підвозу будівельних матеріалів [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 173, Арк. 5]. Саме тому деякі мешканці колоній згадували, що у них були гарні будинки, а деякі розповідали про однокімнатні хатинки, вкриті соломою.

Загалом, уявити собі матеріальне становище єврейських переселенців 20-х років дозволяють списки населення, які складались агрономами для кожної нової єврейської колонії в регіоні, за які вони відповідали. Так, у колонії Най-Лебен спочатку було 12 єврейських родин, і лише три з них сплатили вступний внесок у 150 крб. Інші змогли сплатити лише по 10 крб.

А у поселенні Нове Життя з 13 родин всі внесли 150 крб. Більш заможними були переселенці до селища Нова Зоря, в якому членські внески деяких родин сягали і 500 крб. Подібна ситуація була і в колонії Новий Світ. А ось у таких поселеннях, як ім. Кагановича, Бойовик, Єврейський хрест тощо, переселенці могли сплатити лише по 10 карб. [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 190, Арк. 9–11] і тому в цих селах люди жили доволі бідно.

Про ще одну причину нерівномірності розвитку нових єврейських колоній ішлося в одній із заміток у місцевій

криворізькій газеті "Червоний гірник". Автор розповідав про візит делегації робітників провідних заводів Харкова, який відбувся 16 вересня 1927 року. Серед інших місць на Криворіжжі делегати побували і в єврейських колоніях. Автор відзначав, що колонії, які будувалися за підтримки "Агро-Джойнта", мали кращий зовнішній вигляд та прогресивніші методи ведення господарства. Проте кредити, які надавав "Агро-Джойнт", часто використовувалися для зведення будинків, а не на сільськогосподарську діяльність. Натомість поселення, які спонсорувалися ТЗЕТом, не завжди мали гарні будинки, але кредити йшли переважно на закупівлю ременанту та худоби [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 84]. Це пояснювалося доволі просто, ТЗЕТ виділяв кошти на закупівлю відповідної продукції, яка і надходила переселенцям. Вартість цієї продукції і була фактично тілом кредиту, який необхідно було погасити. Так, для облаштування в 1927 році 1564 єврейських переселенців на Криворіжжі УкрТЗЕТом було взято кредит в Укрсільбанку на суму 94200 крб. Але на цю суму були закуплені господарські товари, трактори та інші сільськогосподарські машини [ЦДАВОВУ, ф. 571, оп. 1, спр. 159, арк. 1]. Отже, гроші переселенцям, як правило, не давали, а видавали продукцію, яка мала бути використана для ведення господарства.

Загалом, господарство єврейських родин у сільській місцевості було доволі різноманітним. Відповідно до географічних умов регіону основними землеробськими культурами були: жито, пшениця, кукурудза, ячмінь тощо. Для ведення землеробства 50% господарств у нових єврейських колоніях, в колишньому Шолохівському районі, були забезпечені ременантом, а 78% господарств – великою рогатою худобою та кіньми. Тваринництво у цих колоніях відігравало допоміжну роль, розвивалося переважно молочне тваринництво у німецьких поселеннях. У багатьох господарствах, серед них і у єврейських, в достатній кількості були вівці, свині та коні. Натомість садівництво, виноградарство та городництво розвинуто було у "нових" колоніях слабо, адже дуже важко було забезпечити полив рослин в умовах степу [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 159, Арк. 26–27].

У той же час поява нових єврейських поселень стимулювала і розвиток внутрішньої торгівлі в регіоні. Основними ринками збуту своєї продукції для колоній Шолохівського району були містечко Шолохово, м. Нікополь, с. Покровське та с. Ново-Миколаївка [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 159, Арк. 26]. Основною продукцією, яка вивозилась із колоній, були продукти землеробства та скотарства, ремісничі вироби, рибні продукти тощо. Проте однією з проблем, що гальмувала розвиток внутрішньої торгівлі, була відсутність нормальної інфраструктури. Більшість доріг, які з'єднували колонії з місцями продажу, були ґрунтові і їх неможливо було використовувати в дощову погоду. Єдиною більш-менш стабільною лінією зв'язку був відрізок Катеринінської залізниці, що проходила поруч з колоніями [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 159, Арк. 26].

Загалом, на думку французької дослідниці Д. Розенберг, торговельні відносини в регіоні сприяли об'єднанню представників різних національностей. Приміром, місцеві мешканці – українці згадували, що часто їздили в єврейські поселення для купівлі різноманітних продуктів, якими вони були краще забезпечені. В с. Нова Зоря мешканці навколишніх українських сіл приїздили в місцевий магазин, адже там був більший вибір, ніж у крамницях їхніх сіл. В колонії Інгулець працював млин, який використовували не лише місцеві євреї, а й мешканці сусідніх сіл. Між мешканцями різних поселень, наприклад, відбувався обмін риби на борошно. І, навпаки, українські селяни їздили продавати частину своєї продукції до єврейських колоній. Такими продуктами, на думку свідків, були: птиця, овочі та фрукти [Rozenberg, 2016, p. 64].

Поступово в єврейських колоніях збільшувався прошарок заможних селян, що мали, порівняно, великі господарства. Зі спогадів Петра Нахутіна, який народився у колонії Інгулець, дізнаємося, що його батьки в 20–30-ті роки були доволі багаті з мірками того часу. У них навіть була наймана робітниця із сусіднього села Зеленого. Тому, коли почалася колективізація, вони, щоб уникнути репресій, змушені були переїхати спочатку у невелике селище під Мелітополем, а в 1932 році повернулись у 63-тє єврейське

поселення, біля с. Гейківка [Nakhutin, 1998, s. 7–8; 16–17]. Радянські джерела теж фіксують "ненормальний характер ведення сільського господарства в єврейських селах", а саме: оренду, найману робочу силу тощо. Так, лише в с. Ново-Вітебськ 30 господарств постійно використовували найману працю і це без врахування найманих робітників під час польових робіт [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 51]. Подібна ситуація була і в інших колоніях.

Загалом, для багатьох місцевих неєвреїв праця в єврейських колоніях була непоганим додатковим заробітком. Як згадувала місцева мешканка Олександра К., єврейський колгосп у с. Ново-Вітебськ наймав молодь із сусіднього села Жовтого для роботи на виноградниках. Молодих збирачів винограду годували та добре платили. Софія Б. із с. Володимирівка свідчила, що її батько часто столярував у євреїв. Ця практика була поширена і в німецьких селах, які також були в Сталіндорфському єврейському національному районі. Олександра К. із с. Авдотіївка згадувала, що її мати більше двох років працювала в німецькій колонії, яка була поруч з селом [Rozenberg, 2016, p. 62].

Про те, як були організовані господарства в єврейських поселеннях і про основні заняття їх мешканців, можна дізнатися зі "Звіту про стан сільського господарства у колонії Інгулець". Цей документ, датований 1926 роком, фіксує не лише економічне становище мешканців колонії, а також і їх стратегії виживання та збагачення. Адже всього в колонії нараховувалося 468 господарств, з них лише 123 займалися виключно сільським господарством (40 були середняцькі та 83 бідняцькі). 21 господарство обробляло землю, але мали й інший дохід з промислів та торгівлі. 210 родин віддавали свою землю в оренду, більшість з них (130) змушені були її відавати, адже не мали необхідного інвентарю та людей, які б обробляли землю. А 80 родин мали все необхідне для обробітку землі, але здавали її в оренду, а самі займалися миловарінням, виготовленням шапок тощо. Також, у колонії фіксувалося 225 бідняцьких господарств, мешканці яких фактично перебували за межею бідності [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 55]. Загалом, цей документ фіксував типову ситуацію для "старих" єврейських колоній. Скажімо, в с. Ново-Ковно – 127 господарств

займалися виключно землеробством і 65 – здавали свою землю в оренду. В с. Ново-Вітебську 133 господарства здавали свою землю в оренду [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 58]. Тобто, половина господарств була на межі бідності і їх мешканці змушені були виживати, займаючись, як правило, дрібною торгівлею, наймаючись на роботу до більш заможних господарств, працюючи візниками, двірниками тощо. Але частина населення колоній у роки НЕПу намагалася заробляти гроші різним способом і використовувала для цього багато легальних можливостей. Одні працювали на землі і розвивали свої господарства, інші – здавали землю в оренду і отримували додатковий прибуток до своїх основних занять. А були і такі, які займалися виключно торгівлею, скажімо, в колонії Інгулець на 1926 рік торгівців було 77 осіб, з них більшість були дрібними торгівцями, які торгували на місцевому ринку, а 19 осіб були власниками магазинів та лавок [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 55].

Усе почало змінюватися з кінця 1920-х років, коли запроваджувалася політика колективізації. Не всі єврейські селяни з ентузіазмом сприйняли ідею відродження колгоспів, а особливо методи, за допомогою яких це робилося. Тому деякі єврейські родини, як, наприклад, згадувана вже родина П. Нахутіна, виїхали за межі колоній, рятуючись від репресій. Ще одна частина колоністів залишилась і підкорилася владі. Проте майже всі колишні мешканці єврейських поселень асоціювали у своїх спогадах період колективізації зі збіднінням власних родин. Тому був опір колективізації, який виявився, як і в інших селах, у псуванні реманенту, забої худоби тощо. Але протистояти владі могли не всі, і тому частина селян почала пристосовуватися до нових умов життя. Зокрема ті, які не мали великих прибутків від землеробства, стали добровільними учасниками колективізації.

У цей час почав формуватися Сталіндорфський єврейський національний район. Спочатку, як і в інших нових колоніях, життя в районі було складним. Насамперед це стосувалося побутових умов. Так, під час його створення велика проблема була з питною водою. Адже на весь районний центр існувала лише одна криниця з

водою, яку можна пити. Подібну ситуацію фіксуємо і в інших єврейських поселеннях. Скажімо, в поселенні ім. Котовського Авдот'ївської волості на все селище було лише п'ять криниць [Maidanskaia, 1996, seg. 9].

Проте з часом, а особливо після укрупнення району, ситуація стала покращуватися. І на 1939 рік у районі діяли МТС, які обслуговували 91 колгосп, була 71 школа, 60 клубів, 68 бібліотек, 17 стаціонарних та 12 пересувних кіноустановок, 3 лікарні, 1 пологовий будинок, 5 амбулаторій [Венгер, 2021, с. 17]. Велику роль для розвитку господарства та інфраструктури району відігравав "Агро-Джойнт".

Одним з економічних проєктів, який був реалізований завдяки "Агро-Джойнту", стало будівництво трикотажної фабрики. Воно розпочалось у травні 1933 року, а вже на початку 1934 року "Агро-Джойнт" передав фабрику у підпорядкування Сталіндорфського райзету. На момент передачі в межах фабрики було майже побудоване велике приміщення, в якому розміщувалися 4 цехи та комора. Також фабрика була забезпечена устаткуванням для випуску різноманітної трикотажної продукції. В цей час вартість її будівництва становила 35 тис. крб, устаткування – 23061 крб, майна – 3603 крб, а також уже було виготовлено продукції на суму 3313 крб. [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 2, Спр. 150, Арк. 1, 7]. Частину цих коштів – 33 тис. карб. – ТЗЕТ віддає "Агро-Джойнту", а іншу суму залишає як кредитне зобов'язання. Отже, на 1934 рік у підпорядкування Сталіндорфського єврейського національного району перейшла майже готова фабрика. Для її повноцінної роботи потрібно було надати 50 тис. карб. Ці кошти виділили протягом 1934 року. Вони пішли на закупівлю нового обладнання, електрифікацію фабрики та загалом на налагодження виробництва. Все це проходило під керівництвом заступника голови Сталіндорфського ТЗЕТу Любарського [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 2, Спр. 150, Арк. 16].

Про роботу фабрики красномовно свідчать доходи від продажу продукції. Так, за період з лютого до липня 1934 року фабрика реалізувала різних товарів на суму 42 733 карб. Вони реалізовувалися через пункти інвалідної кооперації в Нікополі,

Потребкооперації в Кривому Розі, а також через осередки Держторгівлі в Дніпропетровську та Кривому Розі. Частина продукції фабрики була продана на ринках [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 2, Спр. 150, Арк. 37–38].

Отже, в Сталіндорфському єврейському національному районі, крім сільського господарства, були підприємства і легкої промисловості. Загалом, це вписувалося в концепцію сталінської модернізації промисловості та сільського господарства. Правда, доцільність створення фабрики у сільській місцевості видавалася доволі сумнівною, незважаючи на те, що сировина для виготовлення трикотажних виробів була в Сталіндорфському єврейському національному районі, але ринки збуту продукції були порівняно далеко від фабрики. Крім цього, ускладнювала все доволі погана інфраструктура. Тому подальшого розвитку цей проєкт не набув.

Отже, протягом 1920–1930-х років на Криворіжжі, крім єврейських поселень, які існували тут ще з XIX століття, створювалися і нові поселення в рамках політики аграрізації єврейства. І тому єврейські селяни, як і українські, на початку 1930-х років опинилися в зоні впровадження радянських геноцидних практик, головною з яких був Голодомор – геноцид українського народу. Як відомо, вбивство голодом не знає національних ознак, але основною зоною його поширення були українські села та міста з переважною більшістю українського населення. Але і євреї також опинились у зоні Голодомору. Стратегії виживання українців та представників національних меншин яскраво ілюструють спогади, тих хто залишився живим.

Так, багато свідків Голокосту, переважно українців, розповідають у своїх інтерв'ю і про Голодомор. Такі свідчення зберігаються і у колекції Яхад-Ін Унум. На думку багатьох респондентів, опитаних командою французьких дослідників, у роки Голодомору єврейські поселення не так страждали, як українські, хоча розташовані поруч [Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 982U]. Це можна пояснити допомогою, яку надавав "Агро-Джойнт". Мешканці єврейських поселень мали можливість наймати не євреїв (переважно українців. – *Авт.*) для роботи у домі чи для догляду за

дітьми [Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 1074U]. І таких прикладів можна навести дуже багато, але для більшості українських селян така ситуація не була приводом до агресії щодо своїх сусідів. Навіть більше, одна зі свідків згадувала, що в єврейському поселенні Ново-Ковна Сталіндорфського єврейського національного району, куди вона разом з родиною переїхала у 1933 році, їм дуже допомагали місцеві євреї. Зокрема, українській родині місцева сільрада надала будинок та корову, правда, у кредит. А у садочку, куди ходила свідок, єврейка баба Міхля підгодовувала її, зважаючи на її тогочасний вік (4 роки) та поганий стан здоров'я [Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 1082U]. Ще один свідок з села Криничувате згадувала, що у роки Голодомору мати ходила у сусіднє 8-ме поселення і працювала там у єврейській родині. І євреї давали їй продукти, розуміючи, що у неї вдома є маленькі голодні діти. Як стверджувала свідок, ця допомога єврейської родини фактично врятувала їм життя [Yahad-In Unum's Archives / Testimony n. 990U].

Свідчення українців корелюються зі свідченнями місцевих євреїв з архіву фонду ШОА. Більшість свідків, які мешкали у сільській місцевості в єврейських поселеннях, говорять, що в їх селах таких важких наслідків Голодомору, як в українських поселеннях, не було. Проте також більшість свідків згадують, що у цей час їм доводилося виживати важче, ніж в інші роки. Так, Клавдія Ройзіна стверджувала, що у її поселенні ім. Котовського в роки Голодомору не було чого їсти і батько був змушений виїхати в Кривий Ріг. Там він возив кіньми землю для будівництва Металургійного заводу. Коням давали для їжі кукурудзу, частину якої батько відправляв своїй родині у село, і так вони змогли вижити. І, як згадувала К. Ройзіна, в селі ніхто не помер, адже мешканці допомагали один одному [Roizina, 1998, seg. 24]. Інший свідок, А. Ткаченко, яка в 1930-х роках мешкала у поселенні Най-Лебен, згадує, що в роки Голодомору в селі теж не було чого їсти і батько також змушений був їздити в Кривий Ріг і в конторі Торгсіну (яка розташована на розі вулиць Жовтневої та Карла Маркса – *Авт.*) обмінювати золото на їжу. Таким чином вони теж змогли вижити [Tkachenko, 1997, seg. 16]. З північної частини Криворіжжя

маємо більш трагічні свідчення. Так, у селищі Веселі Терни в роки Голодомору загинуло багато людей, і Йосиф Гелеров разом з матір'ю теж ходили запухлі від голоду. Врятувало їх те, що старший брат Йосифа, Лев, працював і ділився з ними своїм пайком, а також допомога інших євреїв, які їм інколи теж давали їжу [Gelerov, 1997, seg. 16].

Отже, в роки Голодомору єврейське населення у сільській місцевості теж страждало від голоду, але за рахунок традиційної взаємодопомоги, а також через менш жорсткі обмежувальні заходи могли виживати. І інколи допомагали місцевим українським селянам. Але Голодомор вплинув на демографічну динаміку єврейського населення у сільській місцевості. Для виживання частина єврейських родин змушена була переїхати до сусіднього Кривого Рогу. В цих умовах важко було вижити, і, зрештою, вижити змогли далеко не всі. Таких трагічних періодів в історії єврейського народу було багато. Але завжди ті, хто виживав, несли наступним поколінням єврейську культуру та релігію. Це була важлива складова для розвитку єврейського способу життя, і особливим було це життя в сільській місцевості.

Культура та релігія були невід'ємною складовою життя єврейських громад. Саме за рахунок збереження власних релігійних норм, а також через плекання освіти та мови єврейські спільноти в Європі, а пізніше в Російській імперії зуміли зберегти власну ідентичність. Ціною за це було нерозуміння для більшості навколишніх мешканців обрядів, мови та способу їх життя. А нерозуміння часто викликало ворожість до представників єврейських громад. І тому євреї, в тому числі і в Україні, жили поруч з іншими місцевими мешканцями, але в той же час і нарізно.

Ортодоксальний іудаїзм, який сповідувався рабинами, найбільше заважав євреям інтегруватись у місцеві умови життя. Адже коли у XIX ст. почався процес створення єврейських аграрних колоній на Півдні України, багатьом віруючим євреям було дуже важко пристосуватися до сільськогосподарського циклу, особливо, якщо вони дотримувалися норм шабату, кашруту та інших релігійних заборон. Тому більшість рабинів, як і лідерів хасидизму,

були або проти переселення євреїв до сільськогосподарських поселень, або не звертали увагу на цю проблему. Єдиним з релігійних лідерів, хто висловив свою підтримку єврейським переселенцям, був Менаше бен-Йосиф Іліер. Він розмірковував над тим, що торгівля не здатна прокормити всіх євреїв, і тому бажано, щоб євреї долучалися до землеробства [Пасик, 2015]. Правда, його робота була невдовзі заборонена і вилучена з обігу.

Але, все ж таки, іудаїзм був важливою частиною життя для багатьох євреїв, особливо у XIX ст. Не винятком були і перші поселенці на півночі Херсонської губернії. В перших єврейських поселеннях обов'язковою була наявність або молитовного будинку або синагоги. За єврейською традицією в колоніях на 30 будинків мав бути один молитовний будинок, а на 80 будинків – уже синагога. Наступний молитовний будинок дозволялося будувати, коли в поселенні було вже 110 помешкань, а друга синагога з'являлася, коли поселення збільшувалося до 180 будинків. Як правило, ці культові споруди будувалися на кошти, які збирали самі переселенці. Тому перший молитовний будинок в колонії Інгулець з'явився у 1813 році, а синагоги в перших колоніях починали будуватися лише після 1836 року [Пасик, 2015]. Так, з розвитком колоній збільшувалась і кількість релігійних закладів у них. Відомо, що на початку XX століття в колонії Інгулець було вже три молитовні будинки, одна синагога, а також школа, у якій навчались 123 дитини [Рукавицин, 2012, с. 35].

Загалом, освіта була невід'ємною складовою єврейського життя. За традицією, всі хлопці мали відвідувати хедер – початкову релігійну школу. Дівчата опановували основи віри вдома. В хедерах вчили основам єврейської грамоти та релігії. Головна проблема полягала в тому, що релігійні тексти були написані івритом, а розмовною мовою у єврейських колоніях був їдиш. Російська мова в цих школах не викладалася, тому всі колоністи добре знали їдиш і майже ніхто не знав російської мови.

Але російська влада з початку XIX ст. взяла курс на асиміляцію єврейського населення. У 1817 році було утворено "Товариство ізраїльських християн", яке мало сприяти поширенню християнства серед євреїв і, таким чином, долучення їх до місцевих неєврейських

громад. Проте ця спроба виявилася невдалою. Незважаючи на великі пільги, зовсім не багато євреїв вирішили охреститися. В роки царювання Миколи I політика асиміляції єврейського населення лише посилилася. В 1827 році євреїв змусили відбувати військову рекрутську повинність. Це торкнулось і криворізьких євреїв. А також, замість традиційної релігійної освіти, були спроби запровадити початкові єврейські училища із загальноосвітнім курсом [Дубнов, 1912, с. 151–152]. Проте ці заходи теж не мали великого впливу на єврейські спільноти, які і надалі залишалися замкнутими та, здебільшого, не припиняли плекати власну мову та культуру.

Важливі зміни в житті євреїв Російської імперії були пов'язані з ім'ям імператора Олександра II. Він урівняв євреїв у правах з іншими національностями імперії. Іншою реформою запроваджувалися вчительські інститути для початкових шкіл нового зразка. Ці школи мали стати закладами обов'язкової початкової освіти, в яких викладання було російською мовою. Правда, вони були відкриті лише в небагатьох містах та містечках. У більшості єврейських спільнот і далі існували хедер та ішиви [Дубнов, 1912, с. 156].

Єврейська громада Криворіжжя не залишилась осторонь і важливих суспільних явищ і процесів того часу. Одна з відомих подій, яка стала символом російського державного антисемітизму початку XX століття, була справа Бейліса. В 1911 році 813 рабинів Російської імперії підписали лист-протест проти цієї справи. Серед підписантів були і рабини з Криворіжжя, наприклад, Ш. Шнєєрсон з колонії Інгулець [Пасик, 2015].

Отже, протягом XIX – початку XX століття в єврейських аграрних поселеннях, а пізніше і в Кривому Розі, створювали центри та осередки релігійної та світської освіти. Це було пов'язано зі збільшенням кількості єврейського населення регіону, а також з включенням єврейської громади до суспільно-політичних процесів на Криворіжжі. З приходом радянської влади, протягом 1920–1930-х років, релігійна та освітня ситуація для єврейського населення почала змінюватися, в першу чергу, через пропаганду атеїзму, а також за рахунок політики формування радянської людини, без огляду на її національність та власну ідентичність.

Період коренізації був нетривалим, але важливим чинником розвитку єврейської культури та освіти. В другій половині 1920-х років у Кривому Розі та навколишніх єврейських колоніях залишалися школи та створювалися нові, в яких предмети викладали мовою їдиш. Особливо багато їх у цей час було в єврейських колоніях. Так, зі звіту евсекції Криворізького округу за лютий–вересень 1927 року дізнаємося, що, загалом, в єврейських колоніях функціонувало 20 шкіл, серед них було 5 семеричних та 14 початкових шкіл, в яких навчалися чотири роки. Також була одна агрошкола [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 52]. Про навчання в цих закладах згадують багато колишніх мешканців колоній. Скажімо, Раїса Майданська згадувала, що коли вона жила в поселенні ім. Котовського, у них була чотирирічна школа, викладання в якій велося мовою їдиш. А вже в п'ятий клас вони змушені були ходити у сусіднє село Авдот'ївка в українську школу [Maidanskaia, 1996, seg. 14]. В ІІ половині 1920-х – на початку 1930-х років в єврейських колоніях, де були початкові школи, мовою їдиш навчались і діти інших національностей. Так, у с. Кам'янка в місцевій початковій школі навчалися мовою їдиш і німці, і євреї, і українці [Boltianskii, 1997, seg. 13]. Проте для деяких українських дітей навчання цією мовою було справжнім випробуванням. Як згадував місцевий мешканець Іван І., коли вони з родиною переїхали у поселення № 18, він не міг ходити у місцеву школу, адже там викладали всі предмети мовою їдиш і він нічого не розумів. Іван почав вчитися лише в 1940 році, коли в селі школа стала російськомовна [Rozenberg, 2016, p. 46].

Однією з проблем, що стояли перед шкільною освітою в єврейських колоніях, була відсутність педагогів, які б викладали предмети мовою їдиш, а також відсутність належного фінансування. Про ці проблеми знали і в Криворізькому ТЗЕТі. Так, на 1929/1930 н. р. необхідно було повністю забезпечити 10 шкіл у єврейських поселеннях, підпорядкованих Криворізькому ТЗЕТу. А у 5 початкових школах працював лише один учитель, тому там необхідно було збільшити штат учителів [ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477, Арк. 28]. Цю проблему намагалися розв'язати відкриттям педагогічного технікуму, який би готував їдишомовних

учителів для початкових шкіл у єврейських колоніях. І такий технікум було відкрито в с. Ново-Вітебськ. Одна з випускниць технікуму – Серафіма Борода згадувала, що навчалась у ньому протягом 4 років, з 1932 по 1936 рік. У цьому закладі вчилися не лише євреї, а й студенти інших національностей. Усі предмети викладалися мовою їдиш. Після закінчення технікуму їй дали направлення на роботу до початкової школи в с. Новий Шлях. Правда, в кінці 1930-х років викладання мовою їдиш припинилося, всі вчителі змушені були пройти курси перепідготовки і викладати вже російською мовою [Boroda, 1997, seg. 17–21]. Отже, в цей час у єврейських колоніях створювалася мережа шкіл, в яких викладали мовою їдиш. У цих школах могли навчатися не лише євреї, а і діти інших національностей. Це формувало підґрунтя для інтеграції єврейських дітей у неєврейське середовище. І багато місцевих євреїв і неєвреїв, які навчались у цих школах і мешкали в єврейських поселеннях, згадують, що до нацистської окупації вони не відчували антисемітизму. Адже вони були залучені до різних видів спільної діяльності, як-от: навчання, робота, взаємодопомога тощо. В цій діяльності вони були разом, але, в той же час, свідки згадували і те, що їх роз'єднувало: відмінну від української мову та культуру; певну заздрість щодо американської допомоги; можливість для євреїв навчатись і обіймати більш кваліфіковані посади тощо. Також свідки підкреслюють миролюбність євреїв та бажання допомогти українцям, особливо у складних умовах [Rozenberg, 2016, p. 60].

Проте, як відомо, в кінці 1920-х років політика коренізації в Радянському Союзі почала згортатися, а соціально-культурна ситуація вкрай загострюватися у період раннього сталінізму. Виявом цього стало закриття та знищення культових єврейських споруд. Так, для закриття Хоральної синагоги у Кривому Розі був використаний доволі формальний привід. Українські діти знайшли на горищі синагоги гранату, вона розірвалась і вони загинули. В місті почали поширюватися чутки, що в цьому винні євреї. І саме тому синагогу було закрито [Мармер, с. 15]. Пізніше в її

приміщенні розміщувався аероклуб, а у роки нацистської окупації вона була знищена повністю.

Подібна доля спіткала і єврейські школи. Більшість з них були в єврейських аграрних колоніях і, як згадує більшість свідків, із середини 1930-х років починалося закриття цих шкіл. Діти, що в них навчалися, змушені були переходити в українсько- або російськомовні школи, а подекуди їм доводилось їздити на навчання за декілька кілометрів від свого села.

Отже, єврейське населення на Криворіжжі мало свою тривалу історію. Ще у XIX столітті спочатку в сільській місцевості, а потім і в Кривому Розі з'явились євреї. Вони жили своїм особливим життям: розмовляли незрозумілою для місцевих жителів мовою; мали свою релігію, а також традиції та звичаї. На початку XX століття кількість єврейського населення в регіоні збільшувалася і на Криворіжжі почала формуватися доволі велика єврейська громада. Разом з цим, у 1920-ті роки активізувався процес єврейської аграрної колонізації Криворіжжя, і це призвело до збільшення єврейських колоній, а пізніше і до формування окремого Сталіндорфського єврейського національного району. Протягом 20–30-х років XX століття євреї займалися сільським господарством, працювали в різних установах та на підприємствах, займалися ремеслом і торгівлею, становили прошарок криворізької технічної та наукової інтелігенції. Загалом, були частиною криворізького соціуму. І у цей час нічого не вказувало на ту катастрофу, яка спіткала суспільство і, зокрема, євреїв протягом 1941–1944 років.

Бібліографічні посилання

Венгер, А. (Уклад.). (2021). *Сталіндорфський район: документи та матеріали.* Київ: БО "БФ „Меморіал Голокосту „Бабин Яр"".

Голубчик, Л. М., Колесник, О. С., Кузьміна, В. В., & Царенко, Т. А. (Упорядн.). (2020). *Пам'ятки історії та культури Софіївського району: За матеріалами "Зводу пам'яток історії та культури України".* Дніпро: Журфонд.

Любченко, В. (2009). *Євреї у складі російської імперії. Нариси з історії та культури євреїв України.* Київ: Дух і літера.

Магочій, П.-Р. (2012). *Україна: історія її земель та народів* (Е. Гийдель, Пер. з англ.). Ужгород: Вид-во В. Падяка.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВОВУ), Ф. 571, Оп. 1, Спр. 2.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 5.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 7.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 8.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 9.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 75.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 2, Спр. 150.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 159.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 173.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 190.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 357.

ЦДАВОВУ, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 477.

Горловский, М. (2004). История еврейской земледельческой колонии Ингулец. *Шолом-алейхем*, *7.*

Дубнов, С. М. (1912). *Краткая история евреев*. С.-Петербург: Типография общ-ва "Польза".

Каган, Б. Я. (1937). *Сталиндорф: 5 лет еврейского национального района на Днепропетровщине*. Киев.

Мармер, М. И., & Поддубная, С. И. (Ред.). (2015). *Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории*. Кривой Рог: Издатель ФОП Чернявский, Д. А.

Пасик, Я. (2015). Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. *Електронний ресурс*. http://evkol.ucoz.com

Рукавицин, И. (2012). *Кривой Рог в открытках, документах, фотографиях.* Киев: Книга-плюс.

Boltianskii, I. (1997, July 27). Interview 35008. Interview by Irena Motkin. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation*. https://vha.usc.edu/testimony/35008

Boroda, S. (1997, January 22). Interview 26711. Interview by Maria Lackman. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation.* https://vha.usc.edu/testimony/26711

Dekel-Chen, Jonathan L. (2005). *Farming the red land: Jewish agricultural colonization and local Soviet power, 1924–1941.* Yale University Press New Haven and London.

Gelerov, I. (1997, December 18). Interview 39323. Interview by Artur Iolevich Fredekind. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation*. https://vha.usc.edu/testimony/39323

Katsap, M. (1997, June 22). Interview 30631. Interview by Boris Yablochnik. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation*. https://vha.usc.edu/testimony/30631

Kisel'kov, A. (1997, November 16). Interview 37941. Interview by Maria Lackman. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation.* https://vha.usc.edu/testimony/37941

Maidanskaia, R. (1996, May 9). Interview 14760. Interview by Eugenia Lamihov. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation.* https://vha.usc.edu/testimony/14760

Nakhutin, P. (1998, January 15). Interview 39883. Interview by Artur Iolevich Fredekind. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation.* https://vha.usc.edu/testimony/39883

Roizina, K. (1998, July 13). Interview 47269. Interview by Bronya Yakovlevna Borodyanskaya. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation*. https://vha.usc.edu/testimony/47269

Rozenberg, D. (2016). *Enquête sur la Shoah par balles. 1. Dans les colonies juives de Dnipropetrovsk.* Paris, Hermann Êditeurs.

Tkachenko, A. (1997, November 21). Interview 37930. Interview by Artur Iolevich Fredekind. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation*. https://vha.usc.edu/testimony/37930

Ul'man, R. (1997, August 7). Interview 35024. Interview by Maria Lackman. *Visual History Archive, USC Shoah Foundation.* https://vha.usc.edu/testimony/35024

Veidlinger, J. (2021). *In the Midst of Civilized Europe: The Pogroms of 1918–1921 and the Onset of the Holocaust.* New York: Metropolitan Books.

Yahad-In Unum’s Archives. Testimony n. 1074U.

Yahad-In Unum’s Archives. Testimony n. 1082U.

Yahad-In Unum’s Archives. Testimony n. 982U.

Yahad-In Unum’s Archives. Testimony n. 990U.

РОЗДІЛ 9

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКА МОДЕЛЬ СПІВІСНУВАННЯ "ЧУЖИХ" І "СВОЇХ"У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Амбівалентна природа міжетнічних компромісів / консенсусів на Галичині кінця XIX – початку XX ст. виявилася, з одного боку, в ініціативах суб'єктів міжетнічних процесів, з другого – у взаємодії в беземоційному стані, т. зв. "безликому соціальному порядку". Останній був наслідком низької активності міжетнічних контактів або ж їх відсутності. Оскільки таке взаємонехтувальне співіснування груп ми класифікуємо як нейтральний модуль міжетнічних компромісів, то водночас поява контактів поміж ними чи їх активізація призводила до аберації нейтральних стосунків у нову якість. Адже об'єктивна природність стану міжетнічного компромісу екстраполюється з імпліцитності взаємозв'язку між усвідомленням етнофором власного членства в етносі з аналогічним умоглядним висновком стосовно "інших" – "складниками" їхніх мікросоціальних груп. Стосунки між розчленованими соціокультурною дихотомією на групи "свої" / "чужі" позбавлені емоційності й з огляду на це можуть розглядатися як нейтральні.

Оскільки міжетнічний компроміс передбачає досягнення згоди, взаєморозуміння, часткового завершення суперечностей шляхом взаємних поступок й узгодження інтересів (за умови їх часткового задоволення), досягнення міжетнічних компромісів / консенсусів між рівно- і різностатусними етнонаціональними спільнотами в досліджуваному хронотопі залежало щонайменше від трьох факторів: по-перше, від прийнятності пропозицій від "чужих" (проблема ступеня загрози їх груповим інтересам), по-друге, готовності до поступок (сповідування формули "ми"+"вони"-інтереси) та їх меж і, по-третє, компенсації "своїм" від зміни статус-кво чи альтруїстської відмови від неї. Додаймо, що відсутність спільних масштабних акцій етнічних меншин, спрямованих на їхню

інтеграцію в етнополітичний організм, на правах його рівноправних суб'єктів, взаємної підтримки в цьому процесі, свідчила, що їхня співпраця була ситуативною й не визначала домінуючої тенденції в дво- чи багатосторонній взаємодії [Монолатій, 2014]. Тому-то співіснування спільнот у поліетнічному соціумі західноукраїнського регіону обумовлювало природність "нейтрального" модуля їх взаємостосунків – завдяки природній самоізоляції етнічних суб'єктів суспільно-політичних процесів та їх взаємній толерантності. Збереженню цього стану сприяли спільність / схожість соціальної структури окремих спільнот, близькість / спорідненість ціннісних ресурсів етнічностей, подекуди – відмінності завдань етнонаціоналізмів.

Співіснування етнонацій у досліджуваному хронотопі зумовило природність "безликого соціального порядку" – "нейтрального" модуля їх співбуття. Він виникав унаслідок самоізоляції етнічностей, а також сталих й активних контактів з "чужими". Водночас поява контактів поміж "своїми" і "чужими" чи їх активізація призводили до аберації нейтральних стосунків на нову якість. "Нижній" рівень міжгрупового інтеракціонізму фокусував моделювання "нейтральних" взаємин як на рівні рівно-, так і різностатусних етнонаціональних спільнот. А що відсутність оцінок не надавала проаналізованим ситуаціям позитиву, то беземоційний стан був апріорною констатацією "пасивного", не досягнутого внаслідок ініціатив сторін позитиву. "Насичення" образів "чужих" провіщало не так імовірність виникнення їх варіацій із знаком плюс, як навпаки, враховуючи традиційні аутгрупові докори, надавало їм негативного забарвлення [Лисяк-Рудницький, 2019].

На наш погляд, у більшості випадків конструктивним компонентом західноукраїнської етнополітичної сфери залишалася етнічна толерантність. Незважаючи на відмінності, інколи дуже суттєві, в ціннісно-нормативних установках груп, в етнополітичній поведінці та етнокультурній традиції існували більш-менш спільні уявлення про етнічні толерантність, терпимість і згоду. Тому саме толерантність та інтолерантність повною мірою відігравали тут визначальну роль у практиці насилля і ненасилля, у динаміці інтеграційних і дезінтеграційних процесів. У низці випадків того-

часне поліетнічне суспільство досліджуваного регіону наштовхувалося на радикальні тенденції, підґрунтям яких були не тільки нетерпимість, але й неприйняття "іншості". Результатом цього були деструктивні міжетнічні взаємини і, як наслідок, конфлікти. Адже в політичній площині статусні можливості етнічностей зумовлювали виникнення інституціоналізованих форм етнічної політики влади / нації-держави, які реалізовували політичні актори і надавали гарантії, що етнічні інтереси будуть враховані під час винесення ухвал.

Іншим проявом етнополітики в досліджуваному хронотопі було й зростання контрмобілізації членів титульних груп проти несправедливого, на їхню думку, забезпечення етнічних меншин політичними і громадянськими свободами. Тому природа міжетнічних компромісів пов'язана з проблемою взаємодії "своїх" і "чужих", а отже, міжетнічне порозуміння / замирення передбачало особливий варіант позиціонування себе в діалозі етнічних груп, специфічний "рецепт" ставлення до "сусідів" чи "гостей". Адже проблеми міжетнічних відносин, з якими зіткнулися "іншості" західноукраїнських земель, винесли на порядок денний питання про необхідність пошуку ненасильницьких шляхів і способів взаємодії етнонаціональних спільнот. В основі офіційного концепту нації-держави лежала ідея інтеграції різних груп і культур, яка б дозволяла одночасно зберігати особливості суб'єктів етнополітичної сфери, з одного боку, і забезпечувати їх взаємодію і взаємозбагачення на підставі рівноправного діалогу, з другого. А тому і як теорію, і як етнополітичну практику, що ґрунтувалися на принципах міжетнічної толерантности груп, влада / нація-держава регулювали конфліктну взаємодію в поліетнічному суспільстві, перетворюючи міжетнічні суперечності на компроміси етнічних меншин.

В умовах політизації етнічностей, інтенсивної міжетнічної взаємодії і досить високого рівня конкуренції за дефіцитні ресурси етнічні групи та їхні лідери виступали з вимогами / пропозиціями зберегти власні етнокультурні традиції. У цих реаліях і виникла необхідність оптимізації міжкультурної взаємодії та адаптації до умов / правил поліетнічного суспільства. А що "залучення іншого"

відбувалося з використанням моделей сепарації (етноцентристських способів взаємодії) або інтеграції (етнорелятивістських засобів), то культура міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у досліджуваний період прочитується в контексті співпраці "своїх" і "чужих", врегулювання їхніх суперечностей на індивідуальному та груповому рівнях [Монолатій, 2012b].

Враховуючи типову для Галичини кінця XVIII – першої третини XX ст. тенденцію самоізоляції етнонаціональних спільнот, ішлося передусім, з одного боку, про надання кредиту довіри "іншим", а з другого – про готовність взаємодіяти з тими "чужими", співпрацю з якими група не апробувала раніше або ж яка (співпраця) не перетворилася на тенденцію. Етнополітичні процеси тут у пізньогабсбурзьку добу свідчили, що в окремих випадках одним із факторів досягнення політичного консенсусу між рівностатусними етнонаціональними меншинами слугувала різновекторність їхніх етнонаціоналізмі [Монолатій, 2012b]. Адже, як висновують історики, "на Галичині польські націоналісти лаяли українців і євреїв, українські (націоналісти) ганьбили поляків і євреїв, а сіоністи лляли зневагою і на поляків, і на українців" [Davies, 2023, p. 368].

Це твердження прийнятне зокрема для випадку співжиття діаспорних і тубільних спільнот. Проілюструймо ці міркування на прикладах взаємодії українських та єврейських політичних акторів на Галичині кінця XIX – початку XX ст.

Фатальну відчуженість українського та єврейського націоналізмів зауважив Соломон Ґольдельман, який писав: "Що знали ширші жидівські кола (…) про тяжке пригноблення всякого українського національного життя, про українські болі, українські сподівання? Власне нічого! Ані українці не мали охоти допустити чужинця до внутрішніх покоїв свого інтимного національного життя, ані жиди не виявили будь-якого справжнього зацікавлення з українською суспільністю. Неначе сліпий мур, непрозора заслона відокремлювала два народи один від одного, хоч вони жили впродовж століть разом (…) спільна недоля веліла з'єднатися для боротьби проти спільного ворога, а вони залишилися незмінно у своїй відчуженості" [Ґольдельман, 1967, с. 20–21].

Така інтерпретація природи етнонаціоналізмів зайвий раз засвідчує тезу про те, що єврейський та український народи мають неспівмірні моделі етнічного буття виживання. Приміром, євреї виживають у розсіянні між чужими народами, українці – на своїй землі. Життя серед чужих та часто ворогуючих між собою етнофорів ставило перед євреями нелегкий імператив: безпомилково визначити найсильнішого. Адже помилка могла мати й трагічні наслідки. Орієнтація на інтереси найсильнішої сторони гарантувала євреям виживання у рамках, котрі визначав для них найсильніший. А що українці протягом своєї історії частіше за все були слабшою стороною, то, зрозуміло, що в усвідомленні групи виробився стійкий стереотип ворожого ставлення євреїв до українських інтересів. Отже, вимагати від євреїв переходу на бік слабких – означало вимагати від них неможливого, тобто відмови від основної умови виживання.

Імовірне розмежування орієнтирів етнічних рухів тубільних і діаспорних спільнот ілюструється українським та єврейським варіантами кордоцентризму. Так, сповідуючи сепаратистські настрої стосовно польських політичних фігур у Галичині, українська суспільно-політична думка досліджуваного періоду зазвичай демонструвала повагу до сіонізму як "будучності (майбутнього – *І. М.*) Жидів" [*Будучність Жидів*, 1912], а отже, перспективного етнічного руху, доктрини розв'язання єврейського питання в Галуті й створення в майбутньому власної держави.

"Сіонізм, – писало, розмірковуючи над результатами сіоністського конґресу в Базелі, львівське "Діло", – хоч не зібрав під своїм прапором всіх жидівських мас, всеж таки найкраще відбиває в собі всі ті прояви жидівських національних стремлінь, що для нас (українців – *І. М.*) не можуть бути рівно душними…" [*Між утопією а дійсностию*, 1911]. Це, як і, власне, постать засновника сіонізму Теодора Герцля, українці характеризували позитивно: "Доперва Герцль своїм капітальним твором („Єврейська держава" – *І. М.*) вказав жидівському народови нові дороги, ставлячи йому за ціль створення незалежної жидівської держави (так в оригіналі – *І. М.*). Мала нею стати Палестина, куди Жиди, розсипані тепер по цілім

сьвіті, повинні вернути, та воскресити державу Давида і Соломона" [*Між утопією а дійсностию*, 1911].

В оцінках українських громадсько-політичних періодичних видань, які час від часу вдавалися до роздумів над сутністю сіонізму, етнічна мобілізація євреїв на зламі XIX – XX ст. оцінювалася як "національне осьвідомленя галицьких Жидів" [*Сіоністи супроти краєвої політики*, 1911].

Тому відмінність цілей етнонаціоналізмів призводила до різновекторної спрямованости етнічних рухів, що у випадку з автохтонною й діаспорною спільнотами ставала важливим чинником імовірного виникнення їх взаємної конкуренції. Рецепція етнонаціоналізмів як одного з факторів толерантного міжетнічного співіснування, враховуючи притаманний їм нонконформізм до опонентів, визначає значущість тих його концептів, що стосуються "чужих".

Проілюструймо це твердження на прикладі його українського варіанта. Згідно з твердженнями дописувачів часопису "Діло", "не маємо найменшої причини іти слідами польських націоналістів, та заявляти Жидам, що коли вони не робитимуть політики в нашу користь, то … (пробіл в оригіналі – *І. М.*) зашкодять собі самі. Розуміємо дуже добре незвичайно тяжке положенє жидівських мас, непричасних до польсько-української боротьби, а втяганих у неї, причім найчастійше приходить ся їм грати ролю орудя в руках сильнійшого супроти слабшого і заробляти тим способом не дуже лестну опінію" [*Між утопією а дійсностию*, 1911].

Тому складниками співіснування в одному соціальному просторі ми можемо трактувати відмову від політичної, мовної та релігійної винятковости, намірів асиміляції "чужих" у лоні власних етнокультурних цінностей, а також декларування толерантности до "іншости". Одну з перших взаємодій українських та єврейських політичних акторів, наприклад, реалізували 1873 р., коли в ході передвиборчої кампанії до Райхсрату єврейська організація проні-мецької орієнтації "Шомер Ісраель" послідовно обстоювала засади співробітництва з іншими етнічними меншинами, зокрема – українцями.

Ось як зауважував Кость Левицький про специфіку розуміння тогочасними українцями цієї етнополітичної взаємодії, з огляду на досвід цієї виборчої кампанії його діда: "Сі вибори до Ради державної пригадую собі добре. Поляки були затрівожені, бо Жиди від них відступили, та вони зрозуміли, що як Жиди підуть з Русинами, то возьмуть їм значну часть міських мандатів. Сьогодні іще нагадуєсь мені той час, як мої товариші шкільні засипували мене докорами за се, що мій дід о. Стефан Козоровський, парох Тисьмениці і визначний патріот, ішов при сих виборах з Жидами, проти Христіян! Розуміється, що Поляки доказували всякими способами нікчемність сього компромісу з Жидами, але в дійсности відтак самі захопили Жидів на свій бік, щоб при їх помочі удержуватись при більшости в краю. З нашого боку, як раз тоді піднято акцію проти піянства і лихви, щоб наш нарід ратувати від соціяльної і економічної руїни, та *вся пропаганда звернулась моїм вістрєм проти Жидів, і се облекшило Поляків переводити процес асиміляції Жидів на Поляків* (курсив мій – *І. М.*)" [Левицький, 1926, с. 136].

Виступаючи єдиним блоком із представниками української громадськости на виборах до Райхсрату і місцевих органів влади, євреї провели у парламент п’ять депутатів (на 78 місць для Галичини). У крайовому сеймі у Львові євреї мали таку саму кількість депутатів. До магістратів було обрано: у Дрогобичі – 7, Львові – 5, Самборі – 7, Бродах – 12 депутатів [Монолатій, 2022]. Щоправда, як висновують історики, українські політики виявилися неготові до українсько-єврейських політичних союзів, адже, приміром, греко-католицькі священники скаржилися, що євреї по селах "зненавиджені", тому агітація священників за співпрацю з ними призведе до втрати авторитету духівництва серед селян [Аркуша, 2008; Терещенко, 2022].

Як бачимо, одна зі сторін переговорного процесу демонструвала необхідний для захисту власних інтересів корпоративізм. А що таку співпрацю можна інтерпретувати як випробування українців і євреїв на політичну зрілість, то очевидним є фіаско таких ініціатив: згодом ні українські, ні єврейські політики не

поверталися до спроб порозумінь, а євреї підтримували на виборах поляків [Манекін, 2011; Davies, 2023].

Одним із чинників, який впливав на етнополітичну поведінку євреїв, було зосередження сил для боротьби за посольські мандати у крайових сеймах і Райхсраті. Оскільки в досліджуваний період на Галичині стали міцніти український та єврейський етнічні рухи, для передвиборчих коаліцій етнічних еліт двох етнонацій складалися певні умови [Everett, 1989; Лисяк-Рудницький, 2019]. Так само варто пам'ятати, що задля активної участи у виборах 1873 р. євреї Коломиї 20 серпня опублікували свою передвиборчу програму (такого типу першу на Галичині), в якій говорилося: "Репрезентація галицьких євреїв у Галицькому сеймі та Райхсраті не відповідає ні їх чисельності, ні їх статусу, ні величині сплачуваних ними податків. Тому від коломийського повіту має обиратися єврейський кандидат, який буде представляти інтереси євреїв. (…) Євреї Коломиї засвідчують свою відданість конституції держави і виступають проти незалежності олігархії і проти децентралізації Австрії, яка лише призведе до швидкої загибелі монархії і до змін, які не будуть сприятливими для євреїв Галичини" [Монолатій, 2024, с. 48].

А що потреба протистояти сильнішому суперникові змушувала слабші сторони до компромісу між собою, то, скажімо, природа українсько-єврейської коаліції 1907 р. полягала в антагонізмі до спільного ворога – польського етнонаціоналізму [Андрусяк, 1996]. Як згадував сеньйор українського політичного життя К. Левицький: "Нав'язано зносини з партією жидів-сіоністів, щоби відірвати переважну часть жидів від спільної акції з поляками. Ми поставили тоді жидам отверту альтернативу: „союзник мого ворога – мій ворог, ворог мого союзника – мій союзник!" Жиди-сіоністи рішились піти з нами…" [Левицький, 1926, с. 440].

Перші ознаки об'єднання проявилися в ході боротьби, що розгорнулася навколо ухвалення нового виборчого закону в 1905–1906 рр. Вимогу сіоністів щодо створення окремої єврейської виборчої курії підтримали українські партії, представлені у Райхсраті (УНДП, УРП, УСДП), а лідер Українського

парламентського клубу Ю. Романчук вніс інтерпеляцію щодо її створення [Монолатій, 2022].

На ці події відгукнувся Володимир Жаботинський, який, зокрема, написав: "Одна з найясніших сторін у нинішньому русі галицького єврейства – це саме протест проти „використання" єврейських голосів для зміцнення польської зверхності над русинським населенням. Бути рабами і допомагати поневоленню інших – обидві частини цієї ролі, очевидно, однаково набридли нашим братам з-під Підволочиського. Це зрозуміли й русини – читач пам'ятає, мабуть, як підтримали їхні депутати Василько та Романчук вимогу щодо окремого представництва для євреїв" [Жаботинский, 1906, с. 11].

Для цього лідери українців вимагали: 1 – розподілу мандатів не за територіальним принципом, а за національними виборчими округами; 2 – заборони нерівноправних виборів у Галичині (порівняно з іншими краями, а також не дозволити владі відкрито сприяти польському елементові); 3 – зміни правил функціонування виборчих комісій з метою усунення виборчих зловживань; 4 – створення верховного виборчого трибуналу для розслідування виборчих фальсифікацій. Українські посли також вимагали дотримуватися реального співвідношення між податковою виборчою спроможністю, рівнем культури та іншими цензовими обмеженнями, котрі не/допускали громадян до виборів, а в розподілі мандатів – визнати найвищою цінністю індивідуальність людини, не пов'язувати питання про виборчу реформу зі справою розширення крайової автономії, зокрема для Галичини [Цюцюра, 1980].

На підтримку вимоги утворення національного представництва для євреїв єдиним фронтом виступили західноукраїнські сіоністи. Як зауважував В. Жаботинський, "під час кампанії за загальне виборче право, коли австрійські сіоністи та соціял-сіоністи висунули вимогу національного представництва для єврейського народу в Райхсраті та сеймах, – галицьке єврейство підтримало цю вимогу дослівно тисячами зборів та мітингів. Сотки телеграм з аналогічними резолюціями було надіслано президентові (голові парламенту – *І. М.*) Ґавчеві. Рух охопив найширші кола, просякнув у самі

глибини єврейської маси, старозавітні діди з пейсами та в ярмулках, молоді робітники та інтелігенти – всі юрмами збиралися на мітинґи і підписувалися під вимогами національного представництва. У жадного спостерігача не могло залишитися сумнівів: галицьке єврейство віднині бажає жити задля себе і говорити за себе, як самоціль, а не як знаряддя хоч би чиєї чужої політики" [Жаботинський, 1996, с. 54].

Щоправда, іншу тональність мала оцінка українсько-єврейської коаліції на місцях. Промовистий приклад – етнополітична поведінка частини єврейських послів до Райхсрату і Галицького крайового сейму на організаційному з'їзді 6 січня 1907 р. у Львові. На ньому союз сіоністів з українцями оцінили як "ганебний і ворожий єврейському народу", а член президії, делегат зі Станиславова Артур Німгін оголосив: "Ми є польськими євреями і такими хочемо залишатися. Але разом з тим хочемо, щоби польський єврей перестав бути ізгоєм суспільства, в якому живе. А хочемо цього не тільки у власному інтересі, але теж в інтересі народу, з яким нас пов'язують столітні узи. Ми разом з цим народом будемо усувати усі різниці, які існують між нами – аби той вузол розв'язати, аби людність єврейська мала у руках реальні права, бо участь у політиці для неї теж є природною" [Streit, 1939, p. 65–66]. Таким чином, як зауважує Леон Штрайт, було задекларовано утворення крайової організації для захисту політичних прав та економічних інтересів євреїв у тісному взаємозв'язку із загальнодержавними й етнічно-польськими інтересами.

Додаймо, що історики підрахували: розмежування виборчих округів було таким, що один депутат обирався від 40 тис. німецького населення, або від 52 тис. польського населення, або від 102 тис. – українського. В Галичині, наприклад, закон 1907 р. забезпечував перевагу полякам. Виборчі округи були сформовані таким чином, що 34 округи, де поляки були в більшості, обирали по одному депутатові. Звісно, що ані євреї, ані українці не отримували тут свого представництва. У тих же округах, де українське населення становило більшість, мали обирати по два депутати. При цьому першому з них для перемоги необхідно було зібрати 51% голосів, у той час як у другому тільки 26%. Така система

забезпечувала можливість польській етнічній групі обирати своїх депутатів до Райхсрату [Погребинська та Гон, 1997; Жерноклеєв, 2006].

Тому-то зрозумілою є така оцінка українсько-єврейської передвиборчої коаліції 1907 р.: "Значення цієї зміни оцінили – лише з різним почуттям – і українці, і поляки. Перші чудово зрозуміли, що в десятках мішаних округ, де лише єврейські голоси давали перевагу польській меншості, скінчилося шляхетське панування – і тепер, шляхом згоди з євреями, можна буде пропорційно поділити ці депутатські крісла. Саме тому український депутат д-р Романчук виступив у Райхсраті як переконаний оборонець єврейських вимог, – і в різних частинах Галичини українські збори ухвалили резолюції аналогічного змісту" [Жаботинський, 1996, с. 54].

Обрані до Райхсрату сіоністи (троє від Галичини та один від Буковини) в червні 1907 р. утворили єврейську національну фракцію – "Єврейський клуб", який став першим такого роду в тогочасному європейському парламентаризмі. Програма єврейської фракції включала вимоги визнання єврейської національности та мови під час переписів населення, створення національно-персональної автономії, право заміни для євреїв недільного відпочинку на суботній [Everett, 1989].

Питання про зміну законодавства і проведення виборчої реформи активно обговорювали й буковинські євреї. Як зауважував 13 березня 1906 р. на засіданні Палати послів Бенно Штраухер: "Я знаю, що ми, євреї, не є значним фактором й уряд не зважає на наші бажання і вимоги; ми не можемо загрожувати йому ні в парламенті, ні в політиці, бо уряд, як відомо, боїться лише тих партій, які є небезпечними і незручними через їх вагу та велику кількість прихильників. (…). Внаслідок нехтування євреями, відмови від запровадження пропорційного представництва як інструменту захисту меншин, а також створення виборчих округів євреї мають змогу сьогодні отримати щонайбільше лише третину від належних їм мандатів. Це не є точним відображенням складу населення. Це є, – і ми маємо сказати це голосно і чітко, – нечувано важкою несправедливістю. Євреї бажають відтепер мати власних депутатів,

які б вільно могли представляти своїх одновірців і таким чином краще обстоювати свої інтереси" [Straucher, 1907, p. 134, 171].

Однак саме цей приклад українсько-єврейського союзу, і зосібна активна позиція окремих етнофорів, передусім українців (Ю. Романчук), підтвердив формулу прийнятного компромісу етнічних меншин: обстоювання актуальних для "своїх" цілей їхніми політичними акторами за одночасної взаємодії з рівностатусними "чужими" на платформі спільного захисту їхніх громадянських прав. "Руска інтеліґенция жила з жидами все в згоді, мимо того, що на тім вона сама найбільше терпіла, бо наш мужик знає лиш Жида-коршмара та Жида-лихвара – отже таке симпатизованє з Жидами видало ся нашому мужикови, що найменше підозріле. Та руска інтеліґенция не зважала на се, а підпирала жидів що сили – доказом того вибір двох сионістичних послів рускими мужиками в Галичині та підпиранє жидівського клюбу в парламенті" – резюмувала чернівецька газета "Буковина" [*Ми і Жиди*, 1908]. Щоправда, цього виявилося замало, щоб зламати взаємні стереотипи, налаштувати обидві сторони на взаємодію. Тягар минулого, як і докори зазвичай "третьої сили" стосовно етнополітичної поведінки євреїв у досліджуваний час, був важливіший [*Жидъ или Русинъ?,* 1897; *Жиды при выборахъ,* 1897].

Надто показова тут була, так би мовити, "збірна" позиція польських політичних акторів, зосібна намісника Галичини Анджея Казімежа Потоцького, який застерігав очільника Народного комітету УНДП К. Левицького від українсько-єврейського компромісу: "Не буде добре як наші (українські – *І. М.*) виборці відкличуть свої голоси на Жидів" [Левицький, 1926, с. 442]. А що підтримка українців на виборах 1907 р. забезпечила перемогу кільком єврейським кандидатам і водночас внесла напругу в польсько-українські взаємини, то взаємопов’язаними ми вважаємо процеси посилення сіоністських настроїв серед євреїв і наростання антисемітизму серед поляків. У цьому компоненті взаємодії етнічних меншин їхній співпраці перешкоджала відсутність агрегованих політичними акторами платформ, що трактували б співпрацю з рівностатусними "чужими" імперативом успішного захисту їх інтересів від наступу держави й титульного етносу [Davies, 2023].

Дієвість фактору контролю влади як каталізатора етнополітичних суперечностей простежується не тільки у взаємодії українців і поляків, але й останніх і євреїв. Ідеться про їхню реакцію на новий формат українсько-єврейських взаємин у ході ухвалення нового виборчого закону і кампанії 1907 р. до Райхсрату. На характер і зміст цих відносин помітний вплив справляли дії політичних акторів [Лисяк-Рудницький, 2019].

Це переконливо засвідчує емпірика досліджуваної ситуації – наявність у фігурантів українсько-єврейського союзу усвідомлюваного чи підсвідомого відчуття зв'язку між рівнем міжетнічної напруженості, з одного боку, та владними повноваженнями місцевої польської адміністрації на Галичині, з другого. А що одним із найпотужніших конфліктогенераційних чинників є відчуження етногрупи та її еліти від влади, то політичні причини виникнення, зазвичай, пов'язані з егоцентричними діями одного із суб'єктів етнополітичних відносин.

Доказом того, що такі ситуації стосуються як конкретних випадків домагань етнічних груп здобути для себе політико-правовий статус, так і прагнень загалу домінуючої етнічної більшості / державних структур обмежити доступ інших до влади, є перебіг виборчої кампанії 1907 р. у досліджуваному хронотопі. Одним із численних прикладів конфліктогенераційних дій суб'єктів виборчої кампанії були дії польських та єврейських етнічних лідерів на електоральному полі Галичини.

Показовим прикладом польсько-єврейського протиборства за владу ми вважаємо парламентські вибори у Станиславові (12-й міський виборчий округ), які відбулися 17 і 24 травня 1907 р. В першому турі за єдине посольське місце змагалися: від сіоністів – Маркус Брауде; від українців – Еліаш Фішлер і Володимир Янович; Едмунд Раух – єврей-поляк; чинний посол Павел Ствертня; соціаліст Макс Зайнфельд, а також лікар Шимон Бергоф та інженер Генрік Шаль [Streit, 1939]. Ще напередодні виборів стало зрозуміло, що найбільша боротьба відбуватиметься між П. Ствертнею, Е. Раухом і М. Брауде. Як свідчать джерела, агітаційна кампанія останнього – лідера станиславівських сіоністів, кандидата від

Центрального виборчого національно-єврейського комітету у Львові – відзначалася неабияким передвиборчим запалом. А що М. Брауде був автором програми "крайової роботи" сіоністської організації Малопольщі (яку ухвалив партійний з'їзд у Кракові 1905 р.) [Schipper et al., 1934], то його відома промова в місцевій поступовій синагозі ще 6 квітня 1907 р. мала політичний характер [Streit, 1939] і свідчила про готовність сіоністів об'єднатися з українцями в боротьбі проти спільного ворога – польського етнонаціоналізму, репрезентованого ендеками [*Narodowa demokracja o karności narodowej*, 1911].

Контркандидати забили на сполох, коли за кандидатуру М. Брауде почали агітувати місцева молодь, професійна інтелігенція й купецтво, вбачаючи у ньому єдиного кандидата від міста. Саме тому передвиборча кампанія 1907 р. в Станиславові мала напружений характер, оскільки опоненти не добирали засобів і слів, не гребували навіть взаємною дискримінацією і терором [*Wybory do parlamentu…,* 1911].

Свого кульмінаційного пункту передвиборча кампанія досягла в той час, коли сіоністи уклали угоду з українцями і прибічниками П. Ствертні на підтримку кандидатури М. Брауде проти Е. Рауха. Як згадував єврейський історик Л. Штрайт, "це було вперше, коли два євреї змагалися між собою під час виборів до законодавчого тіла – прикре попередження пізніших виборів у Станиславові" [Streit, 1939, s. 76]. Тоді ж місцевий орган "Стронніцтва Народово-Демократичнего" (СНД) "Kurjer Stanisławowski" почав остерігати євреїв, аби ті "підтримкою ворожої і такої, що провокує польську суспільність, кандидатури д-ра Брауде не гралися з вогнем, бо такий надмірний рух уперед може швидко на них помститися. Нехай євреї не порушують гармонії, яка дотепер між ними і християнами панувала, і нехай не форсують кандидата із стронництва, яке найворожіше налаштоване до поляків у краю" [Streit, 1939, s. 69].

Тут можна говорити про декілька комунікативних маркерів, які були підґрунтям моніторингу, сказати б, тогочасних політичних технологій, що експлуатували потенціал образу ворога в етнічних ЗМІ. З-поміж них виокремлюємо: 1 – наявність опозиції "ми – вони»; 2 – акцентування відмінностей між спільнотами "ми" і "вони"

(передусім за допомогою стереотипів); 3 – погрозу; 4 – персоніфікований образ агентів ворога (зокрема українців як союзників євреїв чи навпаки). Ймовірно, етнічним фігурам польського політичного табору в згаданому місті йшлося про ті атрибутивні ознаки, що ідентифікують об'єкт як "свій" або "чужий". По-перше, це ситуації, коли політичні інтереси вимагають позитивної саморепрезентації партії, суспільно-політичного руху чи конкретного лідера ("стратегія саморепрезентації"). По-друге, відбувається спонукання суспільних груп до певних дій ("імперативна стратегія"). І, по-третє, це розмежування "своїх" і "чужих" (стратегія формування "свого" кола). Отже, поділ на "своїх" і "чужих", створення образу "мигрупи" через окреслення противника в цьому випадку – традиційний прийом політичної боротьби за владу.

Підсумки першого туру голосування (проголосували 3866 із 4395 осіб (1852 християн і 2543 євреї), або 89% виборців) показали, що найголовніші фігуранти виборчої кампанії набрали таку кількість голосів: М. Брауде – 1204, П. Ствертня – 1151, Е. Раух – 1119 [Streit, 1939]. Враховуючи загалом незначний розрив між трьома кандидатами, на 24 травня 1907 р. призначили другий тур. Боротьба розгорнулася між М. Брауде, який уперше брав участь у виборах, і П. Ствертнею – дотепер дійсним послом Райхсрату. Тут соціалісти-євреї уклали угоду з сіоністами про підтримку М. Брауде у Станиславові ціною підтримки сіоністами кандидатури Германа Діаманда у Львові; українці, які в першому турі голосували за єврейського кандидата-сіоніста, оголосили відозву до українських виборців, щоб ті голосували за М. Брауде. Проте в результаті голосування (свій голос віддало 3918 виборців, або 90%) об'єднаний єврейсько-український кандидат набрав 1853 голоси, а П. Ствертня – 1976 (різницю становили зіпсовані та невизнані бюлетені), який і став послом до Райхсрату від Станиславова [Монолатій, 2022, с. 111–112].

Як зазначали сучасники, завдяки участі М. Брауде у виборах сіонізм трансформувався з "молодіжного" руху на велике політичне стронництво [Dubanowicz, 1907]. Цей факт додав рейтингу М. Брауде – новообраному голові Центрального комітету сіоністсь-

кої організації, який кандидував до Галицького сейму 1908 р. у Бродах. Реалізуючи постулати "крайової політики" щодо етнічного бізнесу, політик заснував єврейський міщанський банк "Unia Kredytowa", яким управляли директор-сіоніст та службовці-сіоністи [Streit, 1939]. Не можна, однак, стверджувати, що місцеві асимілятори погодилися з підсумками згаданих виборів. Уже в червні 1907 р. вони заснували Єврейське поступово-демократичне товариство, яке у своїй діяльності керувалося "національно-польськими засадами". Як повідомляла місцева преса, ініціатива такої політичної організації вийшла із середовища "тих поважних і розсудливих євреїв, які бажають собі жити в якнайкращій згоді з людністю польською". А тому мета товариства визначалася як "протидія діяльності місцевих сіоністів" [Streit, 1939]. Отже, сказати б, "станиславівський" сюжет етноконфліктної взаємодії на західноукраїнських землях рельєфно показує, що в умовах змагання за владу етнічні партії залишаються етноконфліктною компонентою суспільних відносин.

Варіативність змагання етнічних спільнот за здобуття дефіцитних ресурсів, зокрема за статус групи в етнополітичній ієрархії, передбачає, що важливим інституційним механізмом входження етнофорів у владу (зокрема й представників етнічних меншин) є фактор зміни їхнього суспільного статусу – визнання за ними права на національне самовизначення [Монолатій, 2014]. Проілюструймо його на прикладі євреїв.

Після введення загального виборчого права постало питання про утворення національних виборчих курій. Обговорення в 1907 р. нового виборчого законодавства піднесло на інституційний рівень процес політичної самоідентифікації єврейської етнічної групи, речники якої вимагали пропорційного представництва для євреїв Габсбурзької монархії [Straucher, 1907]. Але на це асимілятори відгукнулися негативно, вважаючи, що євреї – не окрема етнонація, а тільки етноконфесійна група, якій належить голосувати в складі польської національної курії: "Єврейське населення Галичини ніколи не відчувало себе окремою нацією і не вимагає для себе національних прав, а визнає себе інтегральною частиною польської національності, інтереси якої і є наші інтереси. У якості

віросповідної групи із специфічними для себе інтересами ми водночас сподіваємось, що наші брати поляки-християни дадуть нам можливість мати представників у загальнонаціональній парламентській делегації" [Погребинська та Гон, 1997, с. 19]. А що в досліджуваній виборчій кампанії протистояння в єврейському загалі західноукраїнських земель проходило за віссю націоналісти – асимілятори [*Сіоністи супроти краєвої політики*, 1911], то важливо з'ясувати наслідки передвиборчої коаліції останніх з політичними акторами етнічної більшости регіону, зокрема членами УНДП. Її суть у тому, що в міських округах, де позиції українців були слабкими, вони віддавали свої голоси сіоністським кандидатам; натомість у сільських округах, де переважало українське населення, євреї підтримували українських кандидатів.

Ґрунтуючись на сучасній концепції конкурентного прогнозу теорії коаліції, зауважмо, що єврейсько-українську коаліцію 1907 р. можна розуміти й як поєднання гравців, які ідеологічно найближчі між собою, хоча, ймовірно, тут постає проблема визначення самої "ідеологічної близькости". Про неї, бодай опосередковано, згадував часопис "Діло" в 1911 р. словами колишнього очільника Єврейського клубу в Райхсраті Бенно Штраухера: "Се угольний камінь (…) політики йти з поневоленим народом. (…). Поневолений нарід повинен мати також теплійше серце для страждального народу" [*У буковинських політиків,* 1911].

Унаслідок коаліції з українськими націонал-демократами до Райхсрату пройшли три єврейські депутати-сіоністи від Східної Галичини й один від Буковини. Так, від 60-го сільського, змішаного округу (Бучач – Підгайці – Монастириська – Вишнівчик) обрали Генрика Ґабеля, від 69-го сільського, змішаного округу (Чортків – Теребовля – Микулинці – Будзанів) – Артура Малера, від 31-го міського округу (Броди) – Адольфа Штанда. До них долучився й Б. Штраухер – депутат від Буковини [Андрусяк, 1996, с. 58]. За зразком об'єднань депутатів інших національностей єврейські депутати в Палаті послів створили Єврейський клуб – перший в історії європейського парламентаризму [Fras, 2004]. Його головна мета – проведення самостійної національної єврейської політики

згідно з програмними засадами створеної в липні 1907 р. Єврейської національної партії Австрії. У своїй першій відозві депутати-євреї заявили, що "енергійно вимагатимуть визнання єврейської національності і фактичного проведення рівноправності і рівноцінності євреїв (…). Єврейський клуб буде відстоювати вирішення національного питання на принципах автономії" [Погребинська, 2008, с. 361].

Незважаючи на свою нечисленність (до клубу ввійшло четверо із 14 обраних депутатів-євреїв), депутатська група активно відстоювала єврейські національні інтереси. Зокрема, внесли низку законопроєктів та інтерпеляцій щодо визнання єврейської національности і єврейської мови, гостро критикували переслідування й утиски єврейського населення в Російській імперії та Румунії, а також етнічне насильство під час виборів на Галичині. Однак Єврейський клуб проіснував до весни 1910 р. і розпався внаслідок суперечностей серед його членів [Добржанський та ін., 2007]. Про причини розв'язання депутатської групи в Райхсраті Б. Штраухер іронічно згадував: " – Бачте, і в Жидів і в Русинів є така хиба, що в них нема єдности. Пять політиків – девять партий. Се для поневолених народів люксус, на який не можна собі позволяти" [*У буковинських політиків*, 1911].

Підсумки участи в парламентських виборах українських, польських і єврейських (сіоністських) партій демонструють такі абсолютні цифри і відсотки [Sutter, 1980]:

Табл. 1.

Результати участі українських, польських і єврейських (сіоністських) партій у виборах до Райхсрату 1907, 1911 рр.

Політичні партії	Міські виборчі округи				Сільські виборчі округи				Разом			
	1907		1911		1907		1911		1907		1911	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Українські	11503	0,86	6299	0,44	588666	17,91	525135	16,83	600169	13,00	531434	11,71
Польські	120444	9,06	136582	9,64	530428	16,14	536302	17,19	650872	14,10	672884	14,83
Єврейські (сіоністські)	22862	1,72	24767	1,75	9079	0,28	7014	0,22	31941	0,68	31781	0,70

Як бачимо, додатковим суб'єктивним фактором були брак спільно виробленої платформи комплексного врегулювання проблеми міжетнічних взаємин у досліджуваному хронотопі, намагання кожної зі сторін вирішити питання, важливі для "своїх". А відсутність політичних фігур, які б послідовно артикулювали права українців та євреїв на етнополітичний ренесанс, звужує спектр їхніх союзників до індивідуального рівня. Власне на такій платформі й співпрацювали етнофори з-поміж етнонаціональних спільнот, які захищали інтереси як "своїх", так і "чужих" [Монолатій, 2012а].

Так, українсько-єврейський передвиборчий союз 1907 р. ми вважаємо, з одного боку, тактичним компромісом, спільним короткотерміновим "ходом" у політичній боротьбі проти поляків на електоральному полі (К. Левицький: "Ми поставили тоді Жидам отверту альтернативу: Союзник мого ворога, мій ворог, – ворог мого ворога, мій союзник! Жиди-сіоністи рішились піти з нами… Расові і конфесійні моменти уступили" [Левицький, 1926, с. 441]), а з другого – взаємовигідним, який між поступками і здобутками сприймається прийнятним у момент укладання згоди та у післякомпромісний період. Отже, на відміну від пасивних потенційних союзників, природними партнерами з-поміж рівностатусних "чужих" є ті політичні актори, які формуються в середовищі представницьких органів влади. І хоча ідеології, які агрегували їхні лідери, відрізнялися, вони створювали бодай теоретичну платформу для налагодження співпраці, скажімо, українців та євреїв. Це, зокрема, співробітництво євреїв з українцями під час виборчих кампаній 1873 і 1907 рр. до Райхсрату.

Останній факт українсько-єврейського союзу підтверджує формулу досягнутого компромісу етнічних меншин: обстоювання актуальних для "своїх" цілей їхніми політичними акторами за одночасної взаємодії з рівностатусними "чужими" на платформі спільного захисту їхніх громадянських прав. Разом з тим, співпраці перешкоджали український та єврейський варіанти кордоцентризму, а також відсутність агрегованих політичними акторами платформ, що трактували б співпрацю з рівностатусними "чужими" імперативом успішного захисту їх інтересів від наступу держави й титульного етносу. Брак політичних фігур, які б послідовно артикулювали права

українців та євреїв на етнополітичний ренесанс, звужував спектр їхніх союзників до індивідуального рівня. Варіативність змагання етнічних спільнот за здобуття дефіцитних ресурсів, зокрема за статус групи в етнополітичній ієрархії, передбачав, що важливим інституційним механізмом входження етнофорів у владу (зокрема й представників етнічних меншин) був фактор зміни їхнього суспільного статусу – визнання за ними права на національне самовизначення.

Суттєвим прикладом цього була українсько-єврейська коаліція 1907 р. – свідчення поєднання етнічних політичних акторів, які статусно та ідеологічно найближчі між собою. Разом з тим надмірну емоційність та категоричність у захисті "ми"-інтересів у міжетнічну взаємодію вносили, з одного боку, принцип колективної відповідальности етнонаціональних спільнот і непоступливість сторін конфлікту та ворожнеча груп і їхня конкуренція в політичній сфері суспільного життя, з другого. Особливості цієї передвиборчої коаліції 1907 р. на Галичині засвідчили значущі компоненти етнополітичної поведінки єврейської етнічної групи. З одного боку, прагнучи здобути парламентську трибуну для артикуляції етногрупових інтересів і захисту своїх прав, євреї брали активну участь у виборчій кампанії як етнічні політичні актори, з другого, стратегія етнічних суб'єктів виборчого процесу визначила домінуючу форму їх політичної діяльности, показником якої стала позиція євреїв у питанні введення окремої єврейської виборчої курії і національного кадастру.

Тож сутність міжетнічного консенсусу визначають ініціативи, спрямовані на подолання суперечностей макросоціальних груп. А що ці починання супроводжуються поступками на користь "чужих" та узгодженням обопільних інтересів, то багатовимірність компромісу, на відміну від "нейтрального" співбуття, є результатом безпосередньої міжетнічної взаємодії, цілеспрямованих дій політичних акторів. Тому-то кореляція характеру взаємодії різностатусних етнонаціональних спільнот узалежнюється від спроможности етнічних лідерів скоригувати настрої стосовно "чужих" у лоні власної групи, а водночас – здатности членів останньої долати пастки необ'єктивності, а прикладом утілення ініціатив "своїх" і "чужих" стала українсько-єврейська модель.

Бібліографічні посилання

Андрусяк, Т. (1996). Українсько-жидівська передвиборча коаліція 1907 року. *Незалежний культурологічний часопис "Ї"*, *8*, 57–59.

Аркуша, О. (2008). Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Міжнаціональні відносини: між протистоянням і пошуками компромісів. У В. Литвин (Ред.). *Політична система України: історичний досвід і виклики сучасності* (с. 347–356). Київ: Ніка-Центр.

Будучність Жидів. (1912, Березень). Діло, 16(3).

Ґольдельман, С. І. (1967). *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920.* Мюнхен – Париж – Єрусалим: Дніпрова хвиля.

Доброжанський, О., Кушнір, М., & Никирса, М. (Упор.). (2007). Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст. *Збірник документів та матеріалів*. Чернівці: Наші книги.

Жерноклеєв, О. С. (2006). *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.).* Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2006.

Левицький, К. (1926). *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів.* Львів: Накладом власним.

Лисяк-Рудницький, І. (2019). Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин. *Історичні есе* (2-ге вид., Т. 1) (с. 452–467). Київ: Дух і Літера.

Манекін, Р. (2011). Політика, релігія і національна ідентичність: голосування галицьких євреїв на парламентських виборах 1873 року (Є. Галатова, Е. Ґрінберґ, Пер.). *ПОЛІН. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи* (Е. Полонські, Ред.) (с. 83–108). Київ: Дух і Літера.

Між утопією а дійсностию. (1911, Серпень). Діло, *22*(9).

Ми і Жиди. (1908, Вересень). Буковина, *5*(18).

Монолатій, І. (2012a). Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець XIX – початок XX ст.). *Judaica Ukrainica, 1*, 73–110.

Монолатій, І. (2012b). *Інші свої. Політична участь пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Монолатій, І. (2014). Громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення: інтеграція євреїв Галичини в Габсбурзьку державу. *Judaica Ukrainica, 3*, 37–59. DOI 10.14653/ju.2014.03

Монолатій, І. (2022). *Етноперифері́йність. Участь суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери в міжетнічній взаємодії, міждержавних конфліктах і культурі пам'яті*. Дрогобич: Посвіт.

Монолатій, І. (2024). *Відкриття Коломиї. Від доби автономії Галичини до Великої війни 1914–1918 рр.* Брустури: Дискурсус.

Погребинська, І. (2008). Автономізм у політичному просторі східноєвропейського єврейства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, *40*, 352–362.

Погребинська, І., & Гон, М. (1997). *Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин)*. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України.

Сіоністи супроти краєвої політики. (1911, Вересень 1; Серпень 19). Діло.

Терещенко, Ю. (2022). *Довге XIX століття. Спротив асиміляції*. Київ: Темпора.

У буковинських політиків. (1911, Травень 13; Квітень 30). Діло.

Цюцюра, Т. Б. (1980). Боротьба українців у Віденському парляменті за загальне виборче право і національну автономію (зокрема в роках 1905–1907). *Український історик*, *1–4*(65–68), 23–44.

Жаботинский, В. (1906, Октябрь 5). Евреи и русины. *Еврейская мысль*.

Жаботинський, В. (1996). Non multum, sed multa (І. Клейнер, Пер.). *Незалежний культурологічний часопис "Ї"*, *8*, 53–56.

Жиды при выборахъ. (1897, Август). Галичанинъ, *20*(11).

Жидъ или Русинъ? (1897, Октябрь). Галичанинъ, *5*(17).

Davies, N. (2023). *Galicja. Historia nie narodowa*. Kraków: Znak Horyzont.

Dubanowicz, E. (1907). *Stanowisko ludności żydowskiej w Galicji wobec wyborów do parlamentu wiedeńskiego w r. 1907*. Lwów:

Wydane staraniem Biura prasowo-informacyjnego Rady Narodowej.

Everett, L. P. (1989). The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907. Andrei S. Markovits, & Frank E. Sysyn (Edit.). *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia* (p. 149–177). Cambridge: Cambridge University Press.

Fras, Z. (2004). *Galicja.* Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.

Narodowa demokracja o karności narodowej. (1911, Czerwiec 11). Kurjer Stanisławowski.

Schipper, I., Tartakower, A., & Haftka, A. (Red.). (1934). *Żydzi w Polsce odrodzonej. Dzialalnosc społeczna, gospodarcza, oswiatowa i kulturalna* (T. II). Warszawa: Nakładem Wydawnictwa "Żydzi w Polsce odrodzonej".

Straucher, B. (1907). Die Lage der Juden. *Reden des Abgeordneten Dr. Straucher in den Österreichischen Delegationen und im Österreichischen Abgeordnetenhause.* Czernowitz: Jüdischer National-Verein.

Streit, L. (1939). *Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie.* Stanisławów: Nakładem Zarządu Synagogi Postępowej w Stanisławowie.

Sutter, B. (1980). Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* (A. Wandruszka, & P. Urbanitsch, Hrgs.). Band III: Die Völker des Reiches. 1. Teilband (s. 154–339). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Wybory do parlamentu w r. 1907. (1911, Kwiecień 23). Kurjer Stanisławowski.

РОЗДІЛ 10
УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ ТА СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ДОБИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ РОДИННИХ ІСТОРІЙ ГРОМАД СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ)

Львів – одне з найвеличніших та найдавніших міст України, історичний та культурний центр західних областей країни, столиця Східної Галичини. В період модерної історії (кінець XVIII – початок XX століть) перебував під владою Австро-Угорської імперії, після Першої світової війни опинився у складі відродженої Польщі. З початком Другої світової війни, у вересні 1939 року нацистська Німеччина та комуністичний Радянський Союз окупували польські землі та розділили між собою Польщу. Східні польські землі (Львів, Станиславів, Тарнополь) були включені до складу СРСР – Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) [Бартов, 2010, с. 55].

Етнічне, національне, релігійне обличчя міста становили три основні спільноти: поляки, євреї, українці. Вузол складних, часто трагічних і героїчних взаємин між цими спільнотами протягом минулого століття є вже давно предметом досліджень європейської історіографії [Грицак, 2011, с. 10]. Протягом двох років першої радянської окупації цих земель (1939–1941) багато тисяч, десятки тисяч поляків, українців, євреїв було засуджено і депортовано в табори ГУЛАГу, до Сибіру, на далекі східні терени Радянського Союзу, який уже на той час являв собою тоталітарну імперію, тільки з однією пануючою комуністичною ідеологією. Проте вже в червні 1941 року, після нападу Німеччини на СРСР, усі ці три етнічні спільноти Львова та всієї Східної Галичини відчули на собі всі жахи іншою тоталітарної імперії – нацистської Німеччини чи Третього райху, також з однією пануючою націонал-соціалістичною ідеологією. Німецька окупація Львова була жорстокою для всіх мешканців міста, поляки і українці багато постраждали від нацистів. Проте для єврейської спільноти столиці Східної Галичини та всього краю (також і всіх центральних,

південних, східних теренів України, окупованих нацистами, що були в міжвоєнний період під радянською владою, Північна Буковина під владою Румунії, а Закарпаття в складі Чехословаччини) [1] німецька окупація стала кінцем життя, тотальними переслідуваннями і масовими вбивствами жінок, чоловіків, дітей, усіх єврейських родин, там де було багато дітей, там де була одна дитина, там де не було дитини, всієї громади. Шансів вижити у Львові у 1941–1944 роках під нацистами не було у жодного єврея, жодної єврейки. Згідно з расовими, антисемітськими законами Третього райху єврейська громада багатокультурного та поліетнічного Львова була приречена на повне знищення, як були приречені всі єврейські громади європейських країн, що були окуповані гітлерівським режимом у роки Другої світової війни [Берген Доріс, 2021].

Напередодні окупації німцями Львова [2] у місті мешкало, за різними даними, приблизно 160 тисяч євреїв, що становило 45 відсотків

[1] Після захоплення вермахтом українських теренів протягом літа 1941 Україна була поділена нацистською Німеччиною та її сателітами. Землі сучасної Західної України (історична Східна Галичина: на 1941 рік це чотири області УРСР: Львівська, Дрогобицька, Тернопільська та Станіславська) увійшли до складу Польської генеральної губернії (генерал-губернаторство, і на цих землях німцями був утворений т. зв. "Дистрикт Галичина" з центром у Львові. Більша частина Центральної, Східної та частина Південної України увійшла до складу т зв. Райхскомісаріату "Україна" з центром у Рівному. Терени Одеської, Миколаївської та півд. частини Вінницької областей увійшли до складу т. зв. Окупаційної зони "Трансністрія" і були передані німцями під управління Румунії. Крайні північні та східні області України (Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Донецька (тоді м. Сталіно) були перетворені німецькими окупантами в т. зв. "Військову зону". Закарпаття з центром в Ужгороді перебували під владою Угорщини, Північна Буковина з центром у Чернівцях була віддана нацистами до складу Румунії. Такий поділ залишався майже до кінця нацистської окупації українських земель, до 1944 року.

[2] Передові частини Вермахту, а також каральні підрозділи СС зайшли до Львова після того, як його залишила Червона Армія, 30 червня 1941 року. В цей день у Львові Організація українських націоналістів (ОУН) проголосила створення незалежної Української самостійної соборної держави. Вже за декілька днів, 5 липня 1941 року, нацистські окупанти

усього населення столиці Східної Галичини [Бартов, 2010, с. 61]. Єврейська громада Львова в міжвоєнний період була однією з найпотужніших єврейських спільнот усієї Польщі і не тільки за кількісними параметрами. Євреї Львова були представлені фактично у всіх сферах соціального, культурного, економічного життя великого міста. І це незважаючи на доволі потужний антисемітизм у Другій Речі Посполитій, що був присутній на польських теренах. Львівські євреї були серед адвокатів, юристів, лікарів, викладачів, продавців, кравців, ремісників, будівельників тощо. Серед львівських євреїв були традиційні, ортодоксальні євреї, були ті, хто зберігав давні релігійні традиції свого народу, але також були інтегровані у модерний час, були також євреї Львова, що відійшли від традицій свого народу та асимілювалися частково чи повністю, інтегрувалися в європейську культуру, зокрема в німецьку, а особливо в польську. Це був цілий культурний єврейський світ міста, який мав різноманітні контакти, співпрацю, дружнє та вороже ставлення з боку культурного польського та українського світу.

Основою, базисом єврейського життя Львова, єврейської громади міста була сім'я, родина. Саме так – родина була центром єврейського буття в будь- яких містах і країнах. Згідно з єврейською класичною традицією весь життєвий цикл єврейської людини пов'язаний з родиною: величезна роль шлюбу, повага до жінки, віддана любов батьків до дітей та дітей до батьків. Відповідальність один за одного, допомога всіх близьких усім близьким. Саме такий єврейських родинний світ, родинні зв'язки були повністю зруйновані у Львові та всій Східній Галичині під час нацистської окупації та Голокосту на цих землях. Абсолютна більшість львівських єврейських сімей була знищена нацистами та їх помічниками під час німецької окупації Львова, були майже повністю зруйновані родинні зв'язки у тієї невеличкої кількості євреїв, що вижили та дочекалися звільнення міста від нацистів у 1944 році. Завдяки тим небагатьом, що вижили, а також документам про ті часи ми можемо

ліквідували проголошення України та заарештували лідерів ОУН Ярослава Стецька та Степана Бандеру.

спробувати реконструювати життя чи виживання єврейських родин в окупованому німцями Львові, як змінила ці родини окупаційна дійсність, а головне – політика тотального вбивства всіх євреїв, яку реалізував Третій райх в окупованих європейських країнах, у тому числі і на українських теренах, зокрема у Східній Галичині і також у чудовому європейському місті Львові, де до початку Другої світової війни єврейське обличчя, єврейський профіль були яскравим, потужним символом міста Лева поряд з профілем польським та українським. Під час війни та нацистської окупації цей профіль було знищено жорстокими нацистськими злочинцями. Родини розпадалися, вбивали на очах одних близьких, інші ховалися в чужих родинах, польських і українських. Ті, хто вижив, часто-густо розлучалися, створювали інші сім'ї чи внаслідок убивства в гетто, чи таборі смерті, чи під час акції масових убивств євреїв, втрачали чоловіка чи дружину, чи дітей, чи всіх разом, тому після війни створювали нові сім'ї та дуже часто воліли не розповідати про першу родину, так і йшли з життя зі своєю жахливою, трагічною родинною травмою. Чи під час німецької окупації, втративши найближчу людину, знаходили прихисток (не тільки фізичний, але й моральний, психологічний, що було аж надто важливим) і захист від тодішнього зовнішнього світу, який для львівських євреїв асоціювався тільки зі страхом смерті та втрати близьких, у стосунках з іншої людиною, чоловіком чи жінкою.

Я спробую на прикладах деяких львівських єврейських родин, базуючись на спогадах та документах тих, хто пережив Голокост, відслідкувати повсякденне життя таких родин в умовах німецької окупації міста, взаємини з неєвреями (поляками і українцями), трагічні психологічні, побутові, соціальні зміни в цих родинах, пов'язані з переслідуванням та вбивствами євреїв міста німецькими окупантами.

Також важлива заувага, на мою думку, – це історичний контекст 1941–1944 років, в якому жили, рятувалися, вмирали ці єврейські родини. Вони, члени цих родин, так чи інакше стали учасниками, передовсім жертвами тих жахливих подій у Львові в

цей період, які ми сьогодні називаємо історією Голокосту у місті Львові.

Які це події? Передовсім, це сумнозвісний та жахливий Львівський погром у перші дні липня 1941 року – початок Голокосту місцевих євреїв [Struve, 2015]. Вже до кінця липня 1941 року кілька тисяч євреїв убили під час систематичних масових розстрілів. У листопаді 1941 року було створено Львівське гетто, яке стало фактично третім за розмірами гетто в окупованій Європі [3]. З 17 березня 1942 року (перша депортація євреїв зі Львова до Белжеця) по грудень 1943 року десятки тисяч євреїв депортували звідси до таборів смерті у Белжеці та Собіборі. Наймасовіша депортація відбулася 10–22 серпня 1942 року, коли до Белжеця вивезли 38 000 осіб і ще 2 000 розстріляли на місці [Кувалек, 2018].

Після ліквідації Львівського гетто у червні 1943 року в місті залишався функціонувати табір примусових робіт на вулиці Янівській (сучасна вулиця Шевченка). Від часу створення влітку 1941-го він пройшов процес трансформації і з установи ізоляції та трудової експлуатації перетворився на місце масового вбивства. Останніх єврейських в'язнів розстріляли в листопаді 1943 року. А загалом, за різними підрахунками, тут убили від 35 000 до 80 000 осіб.

До завершення нацистської окупації в місті розшукували та страчували євреїв, яким вдавалося ще якийсь час переховуватися самостійно або з допомогою рятівників-неєвреїв. Часто викриті рятівники також ставали жертвами страт чи ув'язнення в концтаборах. Наприклад, у липні 1944 року у внутрішньому дворі тюрми на Лонцького розстріляли єврейських ремісників, працю яких до цього часу використовували співробітники поліції безпеки та СД. На думку українського історика Андрія Усача, саме вони, ймовірно, стали останніми жертвами Голокосту у Львові [Усач, 2021].

Усі ці події різним чином, але точно відбивалися на всіх єврейських львівських родинах. На прикладах, спогадах та

[3] Перші два великі гетто, створені нацистами на теренах окупованої Європи, були розташовані в окупованій німцями Польщі, це гетто Варшави і гетто Лодзі.

свідченнях тих, хто пережив, спробую визначити типові та особливі риси долі єврейських родин Львова під час німецької окупації міста.

Одне з таких свідчень – це спогади або щоденник єврейської дівчинки зі Львова Яніни Гешелес, яка записала свої враження одразу, коли потрапила зі Львова до безпечного місця у Кракові [Гешелес, 2011]. Писала свої свідчення Яніна, коли їй було 12 років, вони доволі короткі та одночасно вражаючі. Незважаючи на дуже юний вік авторки цих спогадів, її текст та її поведінка розцінюються дуже зріло, тому що трагічні обставини робили з дітей дорослих в часи Голокосту. Вони ставали не за літами глибоко зраненими і надзвичайно вразливими. Її врятувала поезія, вірші, що вона писала, саме на ці вірші звернули увагу інші в'язні Янівського табору і завдяки цим віршам (насправді своєму вихованню у родині) дівчинка була врятована.

Що важливо – в цих щоденникових спогадах Я. Гешелес (написані одразу після жахів перебування у Львівському гетто і Янівському таборі) змальовується життя її родини до війни. Насправді, це не тільки життя родини Гешелес, але доволі типове життя частини єврейських родин міста до війни. Її родина не входила до ортодоксальних євреїв, були поміркованими, зустрічали шабат, але не входили до кола традиційних євреїв, у родині розмовляли польською, але поляки їх також своїми не вважали, з українцями були побутові відносини, також далекі від дружніх. Під час "перших совєтів" (1939–1941), особливо з наближенням неминучості війни, часто мріяли та молилися про одне: "…Хай би ті (радянські війська) уже собі пішли, а ті (польська влада) не верталися, хай би той (Гітлер) не приходив і хай би ми тут залишилися" [Гешелес, 2011, с. 19].

Але сталося не так, як гадалося. Всі довоєнні сварки з іншими євреями, з поляками, з українцями проявилися під час німецької окупації – і трагічно проявилися. Становище Яніни та її родини було особливо вразливим. У часи екстремальні, а життя у Львові в 1941–1944 роках єврейської родини, єврейської дівчинки було не тільки екстремальним, але й небезпечним фактично кожного дня. У такі часи однією з важливих рис, що допомагає вижити, є внутрішня

солідарність групи, солідарність з іншими, такими як ти, з іншими єврейськими родинами. Сім'я Гешелес, як я вже писав, належала до певної меншості – польськомовних євреїв, які були чужими фактично для всіх. Вони могли здаватися поляками для українців, але для самих поляків вони залишалися євреями (а для німецьких окупантів, очевидно, тільки євреями і більше ніким) [Грицак, 2011, с. 21]. В очах же більшості традиційних, неасимільованих євреїв вони були майже віровідступниками. Зі спогадів Яніни ми отримаємо картину складних взаємин не тільки між євреями, поляками та українцями, але й між євреями в середині спільноти під час Голокосту.

У випадку родини Гешелес трагічне розлучення чи роз'єднання родини розпочалося майже одразу після окупації німцями Львова. Батько зникнув і не повернувся, потім згодом стало відомо, що він загинув в Бригідках [Jones, 1999, с. 55]. Зі спогадів дівчини, вона в останнє бачила батька, і цей спогад живе з нею все життя: "…я востаннє поцілувала татуся і вийшла. Коли я була на повороті вулиці, то озирнулася і побачила його, як він стояв перед брамою, стежив за мною очима, а рукою посилав повітряний поцілунок…" [Гешелес, 2011, с. 28]. Тут ми бачимо очевидну і дуже притаманну єврейським родинам любов батьків до дітей і навпаки, але під час екстреми ця любов загострювалась і давала сили боротися за життя, коли будь-яке єврейське життя було приречене на кінець, за задумом нацистів. Після зникнення батька мати Яніни робила все, щоб уберегти життя доньки, це була головна і єдина мета єврейської жінки. Хоча в місті під загрозою були й інші члени родини, вся увага була прикута тільки на рятуванні доньки. Під час чергової акції восени 1941 року, перед створенням гетто, з причин вбивства і депортації львівських євреїв, коли треба було знову рятуватися від смерті, була під загрозою і рідна бабуся Яніни. Але бігти до неї, це означало небезпеку втратити доньку під час масового насильства: "…пані Реділь спинила маму, кажучи: „Дитина важливіша, ніж мати"" [Гешелес, 2011, с. 42]. Можливо, один із найстрашніших злочинів Голокосту – це коли кати створили ситуацію, що в родині мали обирати, кого важливіше врятувати, а кого втратити. Потім, з багатьох спогадів тих, хто пережив, неодноразово ці люди

згадували, що все життя прожили з почуттям глибокої рани і провини перед близькими, яких не вдалося врятувати.

З цих спогадів постає насправді страшна картина падіння людини, чи кінця людини, причому йдеться і про жертв, і про катів, і про тих, хто був поруч, але в зовсім інших умовах. Коли матір та Яніну німці з багатьма іншими євреями та єврейками тримали у в'язниці перед відправкою до табору [4], знущання охоронців, німців і місцевих, бажання збагатитися на горі євреїв досягли свого апогею. Наступний довгий уривок зі спогадів Гешелес з нейомвірною силою демонструє весь жах становища жертв і всю ницість тих, хто в такій ситуації був з іншого боку.

"За їжу для в'язнів кожен платив, тож ніхто не був голодний, але ні матуся, ні я нічого не могли взяти до уст. У камері було парко від поту й задухи… В одному кутку стояла дірява параша, куди жінки і чоловіки справляли потреби. Хто мав знайомого або заплатив 100 злотих, того виводили на подвір'я… Вранці нас рахували. Жінок перевели до жіночої камери. Там було сто жінок з дітьми, вони кричали, лежали покотом одна на одній… Ми уже рахували, було години до вивезення. Хотіли його пришвидшити, бо це жахлива мука. У п'ятницю ввечері до камери увійшов Газенус (заступник начальника в'язниці – *А. П.)* вибрав д-ра Таданьєра із сином і дружиною, молодих, красивих дівчат і вийшов із ними. Ми зрозуміли, що все пропало. Я вже не могла більше стримуватись і розплакалася. Я боялася не стільки смерті, як того, що дітей не стріляють, а ховають живцем. Хтось молився за влучний постріл, інші співали гімни на івриті. Матуся мене заспокоювала і пообіцяла, що заслонить мені очі, коли почнуть стріляти. Я цілком заспокоїлася і приєдналася до тих, хто співав" [Гешелес, 2011, с. 53].

У цьому уривку ми можемо дізнатися багато про людей під час війни та екстремальної ситуації. Виявилося, що є речі, жахливіші за смерть. Особливо боляче, коли люди доволі близькі, чи знайомі, чи друзі були здатні на жахливі вчинки під час німецької окупації. Згодом мати Яніни кінчає життя самогубством, наказуючи доньці

[4] Ймовірно, до табору смерті в Белжеці, йдеться про депортації зі Львова у 1942 році.

помститися за неї та батька. А помститися – це значить залишитися живою і розповісти потім свою сімейну історію. Дівчина йде до рідної тітки з грошима, які мати віддала їй, ті гроші ця рідна людина забирає, а дівчину виганяє з дому, пояснюючи, що її загрожують за те, що тримає у себе єврейку ("Ласкава пані! У Вас живе жидяра. Прошу покласти 20 тисяч, інакше з жидяроюна Піски") [5]. Як виявилося, того листа на прохання тітки написала її сусідка полька Гелена Новицька, що була затятою антисеміткою. Такі людські взаємини, родинні взаємини в добу Голокосту були, можливо, ще жахливішими за саму нацистську окупацію та продемонстрували всю жорстокість людської природи.

Яніна опинилась в Янівському таборі. На її очах гинули люди щодня, вона перебувала у пеклі і писала вірші, пам'ять про батьків допомагала їй вижити: "…я почувалася дедалі гірше, в мене не було жодних сил, ні волі до життя. У вухах я постійно чула лише останні слова моєї матері: „Мужньо терпи страждання задля твоєї Матері". Лише ці слова підтримували мене. Проте іноді я забувала про них і мала жаль до матусі" [Гешелес, 2011, с. 58]. Справжнім заповітом для Янки стали слова, останні живі слова її батька, коли він прощався з донькою біля брами чужого будинку, сповнений лихих передчуттів: "…не плач; плач – то приниження в нещасті й у щасті…". Янка згадувала, що коли нікого не було поруч, вона безперервно плакала, а на людях стримувалася. В таборі Яніна разом з іншими дівчатами співала пісні, щоб морально встояти. Вона згадувала, що коли вони в таборі ходили групою дівчат до лазні: "…дорога була дуже прикра. Коли ми йшли містом, перехожі і діти витріщалися на нас. Не бажаючи виказати їм нашого жалюгідного стану, ми співали по дорозі веселі марші…" [Гохберг-Мар'янська, 2011, с. 10]. Це був своєрідний опір маленької дівчинки, маленької людини, що втратила батьків під час окупації, що бачила в 12 років сотні смертей у гетто і таборі, що вижила, виконавши прохання матері й батька.

[5] Піски – місцевість біля Янівського табору у Львові, де під час німецької окупації міста окупанти проводили розстріли єврейського населення Львова.

Краківська рада допомоги євреям урятувала Яніну Гешелес, яка згодом стала професоркою Хайфського університету. Цікаво, що незважаючи на всі муки, вона зберегла любов до Львова, міста її дитинства, там де були колись батьки. Вона написала: "Тепер, коли мені минає восьмий десяток (більше 10 років тому – *А. П.*), доживає віку покоління Другої світової війни. Я повертаюся в уяві до Львова… повертаюся, розуміючи, що мій Львів – повсюди, що він у серці кожного вигнанця з рідного села чи міста, і кожної людини, у якій лихоліття відібрало батьків і родичів" [Гешелес, 2011, с. 84].

В історичному контексті німецької окупації Львова та долі міських єврейських родин надто важливу роль відіграє таке історичне джерело, як щоденник Львівського гетто, чи ще цей текст відомий як щоденник Давида Кагане [Ковба, 2009b]. У міжвоєнній Польщі він був одним з рабинів Львова, а саме – представляв у строкатій релігійній юдейській палітрі міста реформістський напрям юдаїзму [6]. Давид Кагане народився 15 березня 1903 року в Гримайлові (сучасна Тернопільська область України – *А. П.)* в сім'ї власника невеликої цегельні Шломо Кагане та купецької доньки Брандл Нусбаум. Він був найстаршою дитиною в сім'ї. Ще малим хлопчиком виявив здібності до навчання. Початкову освіту здобув в одній з гримайлівських шкіл та місцевому хедері, єврейській релігійній початковій школі [Мартиненко, 2021]. Під час війни Давиду ще не було 40 років, служив у Війську Польському, мав звання підполковника, був капеланом, рабином для польських вояків єврейського походження. Його ім'я увійшло в сучасну польську, українську, єврейську історію завдяки подіям Другої

[6] Реформізм – один з напрямів в юдаїзмі. З'явився у першій половині XIX століття в Сполучених Штатах Америки, в середовищі прогресивних єврейських громад, згодом поширився серед єврейських громад різних країн Європи, в тому числі і серед євреїв Польщі. Однією з головних ідей реформізму було певне спрощення постулатів традиційного, ортодоксального юдаїзму, підлаштування єврейської релігії та традицій під вимоги сучасного модерного часу, збільшення впливу і ролі жінок у єврейській культурній та релігійній традиції.

світової війни і Голокосту у Львові, які він так емоційно і чесно, наскільки це було для нього можливо, описав у своєму щоденникові. Разом з дружиною та дочкою був урятований Митрополитом Андреєм Шептицьким у його резиденції та монастирських приміщеннях отців студитів. Перед тим перебував у Львівському гетто та Янівському таборі. Згодом описав усі ці події у книзі "Щоденник Львівського гетто" [Ковба, 2009b].

У 1937 році одружився із Нехамою Енглер, донькою відомого львівського торговця нерухомістю Ісраеля Енглера. У лютому 1939 року у них народилася донька Руф.

Він, крім усього іншого, був прикладом єврейського чоловіка, який вже одружився в не дуже молодому віці (34 роки – *А. П.)* і понад усе на світі кохав свою дружину Нехаму і маленьку Руф. Коли нацисти увішли до Львова, доньці було всього два з половиною рочки і страх за її життя був найголовнішим почуттям рабина Кагане в той час. Тим більше, він побачив, що з приходом нацистів до його міста вже більше не йшлося про життя євреїв, єврейської громади. Всі були приречені, йшлося тільки про смерть і про те, як врятуватися від цієї неминучої загибелі тільки тому, що ти, твоя дружина, твоя донька належали до євреїв, єврейського народу, народу Авраама, Іцхака, Яакова… І тут настав час, коли, щоб врятуватися, треба було жертвувати частиною своєї релігійної, етнічної єврейської ідентичності. У випадку з родиною Гешелес це не видавалося якоюсь крайньою самопожертвою, родина Гешелес була прикладом асимільованою в польський бік, у бік пануючої більшості, єврейською родиною Львова. Зі спогадів Яніни Гешелес ми дізнаємося, що вона плуталася в єврейських святах, не знала молитви тощо. У випадку родини Кагане ситуація бачилася по-іншому. Для цієї єврейської сім'ї збереження традицій, відзначення єврейських свят, щоденна молитва, мова іврит були важливими, і перебудовуватися, підлаштовуватися під неєврейську традиційну культуру (польську чи українську – *А. П.)* для таких родин було неабияким викликом. Через це серед подібних родин виникали конфлікти, але страх перед окупантами, перед уже наперед визначеною смертю від їхніх рук (тільки за те, що ти єврей або єврейка, інших причин не було – *А. П.)* приводив до порозуміння

серед членів родини, і заради рятування від смерті багато хто погоджувався, наприклад, переходити до католицизму чи до православної віри. Маємо приклади у Східній Галичині, коли єврейські родини віддавали своїх дітей до католицьких родин, змінювали їм імена та вигадували історії життя, яких не було насправді. Були випадки, коли після війни такі єврейські діти вже не відчували себе євреями і попереду був складний шлях повернення до власного народу [*Донечка про яку ми завжди мріяли*, 2017].

Греко-католицька церква у Львові, як відомо, врятувала і дружину, і маленьку донечку львівського рабина Давида Кагане і ще декількох сотень єврейських дитячих життів, які після війни повернулися в лоно свого народу і створили багато добрих і міцних, і не дуже міцних єврейських родин [Ковба, 2009а, с. 155].

Д. Кагане наводить розповідь своєї дружини, яку, як і його доньку, переховували в церковних колах, у монастирі студитів: "…коли дружина відвідала ігуменю Йосефу на вул. Овруч, то побачила у неї в кімнаті двох дівчаток 10 і 5 років. У молодшої була глибока рана від кулі під коліном. Обоє були брудні, виснажені. Ігуменя сама опікувалася дівчатками. Почистила рану, яка вже почала ятритися, почистила від вошей… викупала дівчаток у своїй ванні. Обидві дівчинки були єврейські діти, які сплигнули з потяга, що відвозив їх до Белжеця [Кувалек, 2018, с. 105–106].

У молодшу стріляв есесівець. Старша не постраждала, доплентала з малою до якогось села, і, на щастя, вони здибали добрих людей, які відвели їх до монастиря у Львові" [Ковба, 2009а, с. 144–145].

Ігуменя Йосефа [7] опікувалася і дружиною Давида Кагане, спрямувавши її до монастиря в Брюховичах [8]. У своєму щоденнику

[7] Олена Вітер – Праведниця народів світу. Під час німецької окупації Львова і Східної Галичини рятувала євреїв від смерті і депортації. Знана, шанована в Галичині діячка церкви була арештована в 1940 р. НКВС, піддана знущанням і тортурам як націоналістка – "петлюрівка", вдруге заарештована 12 жовтня 1945 р. як "націоналістка-бандерівка", активний член ОУН. Звільнилася після тюрем і таборів у березні 1956 року.

[8] Брюховичі – місцина в 20 км. від Львова.

Давид пише, що там у монастирі "дружина вивчила українську мову, пізнала людей, обставини, звичаї, їй видали „арійські" документи. Поступово вона звикла до чужого їй світу і почала виходити на вулицю сама без супроводу" [Ковба, 2009а, с. 144]. З самого початку окупації Давид переймався не тільки тим, як врятувати дружину і маленьку донечку, але й як увесь час переховувати ще й старих батьків Нехами (дружина – *А. П.*). Він жодного разу не жалівся, весь час, поки влітку 1942 року він не звернувся по допомогу до митрополита Андрея Шептицького, він шукав і знаходив помешкання і для своєї родини, і для батьків дружини. На теренах гетто весь час було небезпечно, але рабин не відмовлявся і не кинув батьків дружини.

Так Давид описує одну з квартир, де вони з родиною тимчасово оселялися. "Тільки на четвертий день мої нелюдські зусилля принесли плоди – мені пощастило знайти квартиру в районі Знесіння. Вона була в крихітному будиночку і складалася з кімнати і кухні, котрі ми ділили ще з однією сім'єю. Будинок розташувався на околиці, далі починалося болото. Від його сирих стін віяло страхіттям, але вибору в мене не було і я почував себе щасливим, що знайшов хоч щось. У двох крихітних сирих кімнатках жили одинадцятеро чоловік. Пересуватися в помешканні було важко, бо вся підлога була зайнята нашими пожитками" [Мартиненко, 2021].

Тут варто відзначити ще одну важливу річ нестерпного буденного життя євреїв в окупованому нацистами Львові. Побутові умови перебування в гетто, в перенаселених квартирах часто-густо без найнеобхідніших речей, туалету, нормального ліжка, їжі – все це нерідко сприяло конфлікту в родинах, люди розлучались. А якщо їм вдавалося зберегти своє подружжя під час війни і окупації, то після війни окремі родини розпадалися. Було важко жінці і чоловіку продовжувати спільне життя після того, як вони разом з іншими такими ж приреченими єврейськими парами пережили жахіття гетто. Це також було характерною рисою не тільки окупованого Львова [Дусман, 2001].

Для багатьох традиційних єврейських родин (родина Давида Кагане, наприклад – *А. П.*) перехід з юдаїзму до християнства був просто неможливий. Проте в умовах, коли полювання окупантів на

всіх євреїв було безжальним і тотальним, у такій ситуації для традиційних, релігійних єврейських родин Львова та цілої Східної Галичини це був певний вихід, щоб зберегти життя дітям, близьким родичам, зрештою, самим собі. На теренах Східної Галичини у 1941–1942 роках, шукаючи спасіння, частина євреїв, особливо у Львові, приймали християнську віру. Це не рятувало від нацистських переслідувань, бо згідно з інструкцією служби безпеки Третього райху [9] після хрещення єврей не ставав "арійцем". Але все-таки свідоцтво про хрещення полегшувало можливість дістати так звані "арійські"документи, а це була вже певна надія на порятунок. Звертались єврейські чоловіки, єврейські жінки до костьолів, до церков. Офіційно християнська церква, згідно з богословськими догматами про "навернення у Христову віру", не забороняла, а навпаки, толерувала чи вітала хрещення. Серед католицьких і греко-католицьких служителів, мирян були різні думки і ставлення щодо цього. Були ті, хто проти, ті, хто був налаштований антисемітськи, тощо. Проте відомі греко-католики, римо-католики на теренах Східної Галичини рятували єврейські життя саме таким чином. Хрещення проводилися напівтаємно у церквах Львова, повітових міст. До прикладу, отець Омельян Ковч [Ковба, 2009а, с. 146] з Перемишлян катехізував і хрестив усіх євреїв, які того хотіли.

Проте були й інші приклади поведінки містян-євреїв у Львові, які нізащо не відмовлялися від своєї віри і через це себе, своїх батьків, дітей наражали на смертельну небезпеку від окупантів. Але щодня молились, щоп'ятниці ввечері запалювали свічки та зустрічали Шабат та всі єврейські релігійні свята. У своєму щоденнику Кагане згадує, як у Львівському гетто єврейські родини разом відзначали Йом-Кіпур, зберігаючи вірність традиціям та віру в Бога. Це було насправді своєрідним духовним опором ворогу, який ставив собі за мету не тільки поголовне вбивство всіх євреїв, але й

[9] РСХА (RSHA) – Головне управління імперської безпеки Третього райху. Саме підрозділи цього нацистського управління відповідали за "остаточне розв'язання єврейського питання".

знищення культурних, духовних традицій цілого народу [Ковба,, 2009b, с. 190].

Знову повернемося до спогадів, щоденника рабина Давида Кахане, де він пише про страшні дні літа 1942 року, коли мешканців гетто вбивали і коли великими партіями людей відправляли до нацистського табору смерті в Белжеці. В цей час також було багато випробувань для львівських єврейських родин. Ховаючись від нацистів, часто-густо дружина і чоловік з дітьми чи без дітей проводили довгий час разом у маленькому закритому просторі. Це було також жахливе випробування – фізичне і моральне, випробування почуттів і всього іншого. Так, у ці дні рабин разом з дружиною три доби провів у ванній кімнаті, тільки на дуже короткий час покидаючи це приміщення. Це було фізичне і моральне знущання, не всі родини витримували таке нелюдське випробування. В той період стали доволі частими самогубства у Львові окремих євреїв, а також цілих єврейських родин.

У своєму щоденнику Кагане змальовує загальний стан євреїв у місті влітку 1942 року, той жах, який охопив усі львівські єврейські родини: "…у четвер, 20 серпня, я перший раз вийшов на вулицю і вирушив до начальника другого комісаріату. Вулиці гетто були порожніми – жодної живої істоти. Тільки час від часу можна було бачити невеличку групу євреїв, яку німецький або український поліцай супроводжував до місця збору. То тут, то там лунали постріли. Від будинку до будинку їздив візок похоронного відділу, збираючи мертвих. На вулицях нічого не відбувалося. Всі трагедії ставалися в квартирах, у пивницях, на горищах, у кутках, закамуфльованих меблями. Час від часу з глибини якого-небудь будинку доносився галас, було чутно постріли, супроводжувані знайомим звуком важких кроків, – потім знову глибока тиша опановувала вулиці" [Мартиненко, 2021].

Саме в цей період "Великої акції" [Кувалек, 2018, с. 96] дослідники історії Львівського гетто відзначають, що кількість єврейських родин у місті, що закінчили життя самогубством, стала збільшуватися. На мою думку, це було пов’язано з повним усвідомленням багатьма єврейськими жінками і чоловіками, що

всіх їх очікує чи вбивство в гетто, чи депортація та неминуча смерть у Белжеці та в Янівському таборі.

Євген Наконечний, українець, що пережив німецьку окупацію Львова ще дитиною, згадує в своїх спогадах про своїх сусідів, серед яких були єврейські сім'ї. Він пише про молоде подружжя, що мешкало в одному з ним будинку – Роза та Меїр Тевелі, що добровільно пішли з життя. Молода дівчина, за якою прийшли німці, викинулася з балкона на бетонне подвір'я. Наконечний писав, що добре запам'ятав, як улітку 1942 року багато євреїв тоді ходили по місту – "немало євреїв ходили по місту з піднятим до неба обличчям: чи то з надією, чи то з докором" [Наконечний, 2004].

Ще дуже важливий сюжет єврейського родинного життя в окупованому Львові – це змішані шлюби. Читаємо в спогадах про шлюби між єврейками та польськими і українськими чоловіками. Поліційні документи зберегли звіт про такі родини. Так, 14 жовтня 1942 року на терені Замарстинова (район гетто – *А. П.*) кинувся під потяг львівський дантист Євген Галушкевич. Сусіди виказали, що "дружина Євгена була жидівкою" [Ковба, 2009а, с. 155].

12 жовтня її забрало гестапо, 13 жовтня у помешкання Галушкевича прийшли з обшуком поліцейські та гестапівці, забрали майже все, що було цінним. Після того життя втратило сенс для Галушкевича, і він наклав руки на себе. Трагедія польсько-єврейських та українсько-єврейських родин під час нацистської окупації міста була не менш жахливою, ніж суто єврейських родин. Можливо, ці трагедії мали трохи інший вимір, неєврейська сторона такого мішаного шлюбу мала можливість врятуватись, але як потім з цим жити. Тому маємо більшість прикладів зі Східної Галичини, коли поляки чи українці не могли вже продовжувати життя без своїх коханих людей, які були приречені на загибель нацистськими окупантами за їх єврейське походження.

У щоденнику Давида Кагане ми можемо знайти не тільки детальну хроніку Голокосту у Львові (події початку окупації, гетто, Янівський табір – *А. П.*), але й філософські роздуми над тим кінцем людини і кінцем світу, свідком яких він став, жах від того, на що здатна людина, якого нескінченного болю може одна людина

завдати іншій. Він не міг усвідомити причину і мотивацію такої поведінки окупантів і тих з місцевого населення, хто допомагав їм. Також його вражала байдужість більшості неєврейських мешканців Львова, які знали і спостерігали, були так званими bystander [10]. Рабин Кахане, котрого переховували у резиденції Митрополита Шептицького, розмірковував у червні 1943 р. (час ліквідації Львівського гетто), слухаючи стрілянину, крики, розпачливі зойки знайдених у бункері євреїв: "Боже! Владико небесний! Чому? Чому дозволено тим, унизу, вільно ходити по вулицях, а я замкнений у цьому карцері? І думалося мені, що немає в світі людини, спроможної описати стан єврея в ці дні, що стоїть біля вікна в своєму сховищі й через вікно визирає на світ Божий. Не раз і не два мене охоплювало таке почуття, ніби я єдиний єврей, що залишився на землі. У такі години молитва ставала мені у пораді й губи мої шепотіли псальми, виливаючи гіркоту душі перед Всемогутнім, Милосердним, але Незрозумілим Богом. І після того, як виливав свої молитви перед Богом, приходила тимчасова полегша.

Зовнішній світ: вулиця, заповнена людьми, безперервний пульс повсякденного життя, що відчувався звідусіль, виводили мене з себе. Із свого вікна я бачив жінок, які прогулювалися з немовлятами в візочках; старих, що посідали на лавках і вели поміж собою бесіду; молодих людей у обіймах, дітей, що виспівували пісні з обличчями, на яких світилася радість. „О, Господи! Як можна? Невже вони не знають, що там кров ллється як вода, і людей спалюють живцем?”.

---

[10] Bystander (спостерігачі) – в останні десятиліття в дослідженнях з історії Голокосту (Holocaust Studies) цей термін використовується для позначення людей неєврейського походження, що були свідками переслідувань, депортацій, убивств євреїв, що чинила нацистська окупаційна влада. Гостра дискусія точиться навколо цього терміна та поведінки цих людей, чи мали вони рятувати приречених на смерть інших людей. Кого взагалі вважати спостерігачами і яку вони несуть (чи несуть?) відповідальність за Голокост. Одна з думок сьогодні, що якщо розглядати цей термін в контексті Голокосту, в такому разі спостерігачі – це категорія людей, які пасивно спостерігали за подіями *Голокосту*, вважаючи, що це їх не стосується. До категорії спостерігачів належать уряди західних країн і переважна частина неєврейського населення окупованих територій.

Мій німий біль та щоденні спостереження зруйнували всі основи віри в людину. В оголеному вигляді постала перед очима ненависть до синів Ізраїля. І мені здавалося, що розкрилася безодня й ніколи не буде подолана. Казали наші мудреці: „І написано так: Ісав буде ненавидіти Якова". Як жорстокий вирок, як вічний закон висить над нами страшна ненависть. Ніяка сила в світі, навіть потоки єврейської крови не згасять полум'я цієї ворожнечі" [Ковба, 2009а, с. 157].

Мені важко, і до сьогодні важко дати відповідь на ці питання рабина Кагане. Можливо, якщо б неєврейське населення Львова було більш сміливим під час нацистської окупації і більше б рятувало єврейських жінок, дітей, чоловіків, можливо б, трохи більшій кількості львівських євреїв вдалося б врятувати.

Ще один важливий аспект трагедії львівських єврейських сімей, про який варто написати в цій статті. Коли відбувалися розстріли в гетто, акції, депортації, коли кати знаходили єврейських жінок і чоловіків, дітей і вбивали прямо там, де знаходили (в квартирах, підвалах, у схованках різних, за межами міста – *А. П.*), часто у близьких, рідних людей чи сусідів, знайомих, друзів, не було жодної можливості гідно попрощатися та поховати безжалісно вбитих окупантами та їх помічниками людей. Ось тут дві історії, що їх дослідила українська історикиня Жанна Ковба. На мій погляд, дуже вражаючі і показові.

Це історії родин зі Львова. В першому випадку йдеться про Моше Кіршнера та його маму Єву Кіршнер. У жахливому червні 1943 р. хвору на тиф втікачку з гетто Єву Кіршнер випадково виявили у кукурудзяному полі гестапівці і розстріляли на місці. Її син Моше з допомогою свого однокласника- українця (поліцейського української поліції) поховав маму там же, на узбіччі дороги біля п'ятого з краю дерева. Зробив на стовбурі глибоку зарубку, щоб позначити місце. Не один раз Моше (якого самого врятувала українська родина Ганни Рибак) звертався з Ізраїлю до уряду СРСР з проханням дати дозвіл поставити на місці поховання матері пам'ятник. Але отримував категоричні відмови. Лише коли з'явилася держава Україна, справу було вирішено. Колишні львів'яни, які мешкають нині у Хайфі, порадили йому звернутися до

заступника голови Львівського товариства єврейської культури Леона Плягера. З його допомогою, за сприяння голови сільської ради Курович Василя Гната, під час короткотермінового приїзду Моше Кіршнера у Галичину пам'ятник було встановлено. 10 червня 1995 р. на тому самому місці, "під п'ятим деревом, на котрому ще можна бачити зарубку", єврейський рабин і християнський священник у присутності мешканців села Куровичі, міста Перемишляни, львів'ян освятили гранітну плиту. Моше сказав поминальну молитву кадиш по матусі, відспівали "Вічну пам'ять". Нині, замість пам'яті-зарубки на дереві, на галицькій землі стоїть і стоятиме пам'ятник. На гранітній плиті напис: "Тут похована Єва Кіршнер. 1903 р. нар., закатована німцями у червні 1943 р. Вічна пам'ять!".

Друга історія про змішаний шлюб, львів'ян – українки на прізвище Лозинська та єврея на прізвище Штернберг. У1957 р. українка Казимира Лозинська поховала свого врятованого нею чоловіка Юліана Штернберга на єврейському цвинтарі у Львові. На могильній плиті викарбувала імена всіх рідних Юліана, які загинули у гетто, і власні рядки: "Все забрала мені ріка життя, та не забрала з серця лише тебе". За її заповітом поховали українку Казимиру на єврейському цвинтарі разом з чоловіком. В Ізраїлі, не в Україні, у журналі була надрукована посмертно повість Казимири про нацистську окупацію Львова [Ковба, 2009а, с. 214].

Певною мірою завершити мою статтю про трагічність долі єврейських родин Львова і Східної Галичини варто було б прикладом сім'ї єврейських лікарів, які попри всі небезпеки нацистської окупації та Голокосту в цій частині українських теренів та частині Європи вижили і зберегли свою вірність та кохання одне одному, ніжну любов до своєї дитини та їхній важкий досвід Голокосту зуміли передати наступним поколінням, своїм онукам таким чином, щоб цей досвід не нашкодив їх сучасному життю, але допоміг зрозуміти чи усвідомити, наскільки важливі історичні уроки, уроки минулого. Мова йде про родину єврейських лікарів Дойч. Міна і Леон Дойч та їхня донька Єва [Дойч, 2011]**.** Така єврейська галичанська інтелігентна родина. Міна Кіммель (дівоче прізвище) та її чоловік Леон Дойч (побралися перед початком війни у 1938 році) перед війною вже були людьми зрілого віку, з гарною

освітою та професією. Донька Єва народилась у 1939, коли вже почалася Друга світова війна. Лікарка Міна Дойч (Dr. Mina Deutsch) народилася 24 грудня 1911 року в Озерянах, маленькому містечку в Галичині, яка в ті часи перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Вона була однією з шести дітей у єврейській родині, котра належала до середнього класу. У 1931 році Міна вступила до медичної школи при німецькому університеті в Празі, де зустріла свого майбутнього чоловіка Леона, також студента-медика. Через зростання впливів нацистів у Чехословаччині Міна і Леон, отримавши дипломи, повернулися до Польщі та одружилися в 1938 році. Вони почали працювати в психіатричному шпиталі неподалік від Варшави, але незабаром були змушені втікати на схід, до рідного Леонового міста Перемишля, де через шість тижнів після початку Другої світової війни народилася їхня дочка Єва. Потім родина опинилась у Львові. В спогадах Міни центральне місце завжди відводилося її чоловікові та доньці, головне під час нацистської окупації було зберегти їхнє життя, зберегти їх родину. Це завжди було смислом життя для Міни. Вона пише про Львів під радянською окупацією (що також є дуже цінним зі спогадів тих, хто пережив Голокост – *А. П.*) та під німецькою. Можемо знайти, до прикладу, таке: "Ми перебрались до Львова. Я виросла у цьому місті, і чимало моїх родичів і друзів все ще там мешкали. Окрім того, зі Львова не надто далеко до Перемишля. На щастя, ми знали, що радянці не намагатимуться переслідувати нас; байдуже, якою твердою була їхня певність, що ви скоїли „буржуазні" злочини, та вони ніколи не намагалися переслідувати вас, якщо вам вдавалося втекти. Леон вирушив до Львова першим, щоб знайти для нас помешкання. Це було надзвичайно складно, позаяк кількість мешканців міста зросла із передвоєнних 300 000 до понад 1 000 000 осіб після захоплення Львова радянцями…. Життя було скрутним, але годі його й порівнювати із тими труднощами, на які ми наштовхнулися, коли вибухнула війна. Росіяни принесли із собою в 1939 році сибірську зиму та величезний брак палива. Наше помешкання складалося з трьох кімнат і просторої кухні. Незабаром після того, як ми туди перебралися, найбільший покій конфіскували для російського

офіцера та його дружини й дитини, вони також користувалися нашою кухнею. Ми з Леоном і Євою тулилися в крихітній кімнатці, яку ще сяк-так огрівали. Інші покої, в тому числі друга кімната, де оселилися мій брат і дівер, залишалася холодною усю зиму. Нам завжди доводилося стояти в черзі за будь-якою їжею, яку продавали у крамницях. Існували дві черги: одна для матерів із немовлятами, друга, набагато довша, – для усієї решти. Коли я дізнавалася, що у крамницю привезли якийсь потрібний мені товар, я клала Єву у візочок і вирушала стояти в черзі, байдуже, добра чи погана погода була надворі… Ми звикли до нашого способу життя. Я не пригадую, щоб ми скаржилися, ми потребували дуже мало. І раптом чудового сонячного ранку навесні 1941 року [11] залунали постріли. Люди вихлюпнули на вулицю, збентежені та заклопотані тим, що ж буде далі. Дехто гадав, що то військові маневри, інші були певні, що німці захопили Перемишль і наближаються до Львова. Через кілька годин останнє припущення справдилося: радянці квапливо відступали. Багато людей намагались утекти разом із ними, але їм відмовляли, бо бракувало транспорту. Увечері німці повернулися до Львова, і пекло почалося знову. Німці негайно вивісили розпорядження, що євреї – під загрозою кари смерті – мають носити нарукавні пов'язки із Зіркою Давида, їм заборонено користуватися громадським транспортом і виходити на вулицю після настання комендантської години. Німці вдень і вночі прочісували єврейські домівки, багатьох чоловіків-євреїв забирали, і про них і слух запав. Одного разу, коли німці підійшли до нашого помешкання, Леон хотів сховатися у шафі, та я наполягла, щоб він притулився до стіни на кухонному балконі, бо там вони його не побачать у вікно, коли увійдуть. Німці обшукали кожну шафу і кожен закуток, але ніхто не зазирнув на балкон, куди ми залишили двері відчиненими" [Дойч, 2011, с. 55].

За нацистського режиму Міну й Леона залучили до боротьби з епідемією тифу в Східній Польщі. Врешті-решт, вони були змушені

[11] Тут, очевидно, помилка. Німецька окупація Східної Галичини, зокрема Львова, почалася влітку 1941 року. 30 червня 1941 року Львів був окупований гітлерівською Німеччиною.

переховуватися, не раз дивом уникаючи смерті. Більшість їхніх родичів і близьких не пережили цієї війни. Нацисти спершу змусили їх боротися з епідемією тифу в 17 селах, а відтак загнали ховатися упродовж майже двох років у підземній криївці, облаштованій під курником. На них чигало багато небезпек, коли німецькі солдати ходили красти курей у селянина, який переховував це подружжя, чи пізніше, коли внаслідок весняного танення снігів криївка завалилася. Міна та Леон втратили у часи Голокосту батьків і кількох братів і сестер (разом із їхніми подружжями та дітьми). Минуть роки, і вони увічнять їхні імена, викарбувавши на надгробку в Монреалі.

Після війни Міна із сім'єю вісімнадцять місяців перебувала у таборі для переміщених 168 осіб у Зальцбурзі (Австрія), аж до еміграції до Канади в 1948 році. Там вона мешкала в Реджайні (Саскачеван) і Сент-Джоні (Нью-Брансвік), відтак перебралася до Монреаля, де понад 20 років працювала штатним психіатром і дослідником у шпиталі Дуґласа. У середині сімдесятих років Міна і далі працювала над дослідницькими проєктами на факультеті психофармакології університету МакҐіл, опублікувала понад двадцять наукових праць. Вона завжди була активним прихильником Ізраїлю, входила до Міжнародної наглядової ради Єврейського університету в Єрусалимі. Леон помер від раку в 1966 році. Тепер Міна – пенсіонерка, мешкає в Монреалі разом із дочкою та онуками. Міна, Леон і Єва прибула до Канади в 1948 році на 21-й пірс у Галіфаксі з порожніми руками, не володіючи ні англійською, ні французькою мовами. Вони боролися за повернення їм статусу лікарів. Коли Міна почала у 1956 році працювати у шпиталі Дуґласа в Монреалі, психіатричні установи мали вкрай обмежені можливості, вона опікувалася 500 пацієнтами, і щоб оглянути їх усіх, потребувала цілого тижня. Вона була наполегливою, і, врешті, почула, як пацієнт, котрий роками мовчав, сказав їй: "Доброго ранку, лікаре Дойч". А ще вона була турботливою, наполягаючи, щоб для пацієнтів, які очікують прийому, сидячи на холодних, жорстких лавах, поклали диванні подушки. У тісній взаємодії з лікарем Гайнцом Леманом, який запровадив у Північній Америці нейролептичні засоби, вони співпрацювали у дослідних проєктах

для Всесвітньої організації охорони здоров'я, підготували понад двадцять спільних наукових публікацій. Міна була висококультурною людиною – володіла 10 мовами, захоплювалася оперою та літературою мовою їдиш, а водночас мала схильність до пригод і вражень, що спонукало її мандрувати та пізнавати усе нове довкола. На знак поваги до Єврейського університету в Єрусалимі та за згодою його наглядової ради вона створила фонд кафедри психофармакології імені доктора Леона Дойча і доктора Міни Дойч, що призвело до розвитку одного з основних препаратів для лікування хвороби Альцгеймера (рівастігміну). Вона отримувала справжню насолоду, щороку відвідуючи наради кафедри в Ізраїлі.

Тут важливо наголосити, що вже в післявоєнні десятиріччя, після втрати чоловіка, вся увага д-ра Міни Дойч були прикута до виховання онуків, і це їй вдалося. На мою думку, це була її особиста перемога над націонал-соціалізмом, над Гітлером, який прагнув повної, остаточної поразки євреїв, щоб у них більше ніколи не було онуків. Насправді програв нацизм і все зло, яке він приніс до світу, а онуки у євреїв є. "Бабі", як пестливо називали Міну онуки, вражала нас усіх своїми побутовими навичками – вона майстерно володіла голкою та ниткою, утримувала дім у бездоганному порядку, завжди була організованою і пунктуальною. Вона відіграла важливу роль у вихованні трьох своїх онуків, кажучи їм "мовчи бо зимно" так, наче це одне слово, або заохочуючи їх з'їсти поживну страву за допомогою таких хитрих назв, як "зупіпупі" і "тангімангі" – йшлося про суп і телячий язик. Фарширована риба, суп із галушками з прісного тіста, вареники – ось лише деякі страви, які вона готувала залюбки, кожну тонко приправляючи сіллю, а іноді й перцем. Вона давала онукові уроки хокею, допомагаючи йому одягати ковзани і хокейний обладунок, а відтак спостерігаючи, як він грає у гру, яку вона не зовсім розуміла. Міна Дойч написала "*Історію Міни. Спогади лікаря про Голокост*" для своїх онуків, щоб навчити їх: не існує такої перешкоди в житті людині, яку б не можна було подолати завдяки рішучості та порядності. Вона мала неприборканий дух, котрий залишиться важливим рушієм нашого життя і взірцем для наслідування усім нам [Дойч, 2011, с. 169].

Висновки.

Львівські єврейські родини, як і такі ж самі родини інших європейських міст, під час панування нацистів і Третього райху на європейських просторах зазнали сильної руйнації та знищення. До завершення війни дожили щонайбільше 2 000 львівських євреїв. Більшість із них у повоєнні роки виїхали до Польщі, пізніше – до Ізраїлю або інших країн. З усіх євреїв, що уціліли у Львові під час Голокосту, нині тут проживає лише один єврей [Усач, 2021].

Насправді, інститут єврейської родини після Другої світової війни не був поновлений повністю, і, безумовно, це один із найжахливіших злочинів нацистів, один з найтрагічніших наслідків Голокосту на європейських землях. Багато сімей у Львові повністю було знищено в гетто, в Янівському таборі чи депортовано в Белжець. Ті родини, в котрих хтось випадково вижив (насамперед завдяки неєвреям, які рятували євреїв, ризикуючи власним життям – *А. П.*) [12], чоловік, чи жінка, чи діти, решту свого життя жили з цією травмою, з травмою втрати батьків, братів, сестер, дружин, дітей. Ці люди створювали нові сім'ї, але ніколи не забували тих, хто був з ними поруч до 1939 чи до 1941 років, вони приходили до них у снах – і це тривало до кінця їхнього життя. Також часто ми стикаємося з історіями тих, хто пережив Голокост, тут бачимо величезне почуття провини тих, хто вижив, перед тими, хто був убитий. Головне, що всі ці болі, моральні і психологічні, передаються наступним єврейським родинам, наступним єврейським поколінням. Злочин геноциду, злочин Голокосту ніколи не буде забутий. Одночасно це правильно і важливо, з іншого боку – це постійний нестерпний біль людей, які народилися вже аж після

[12] Варто завжди пам'ятати, що всі ці спогади написали ті, хто вижив. Ми вже ніколи не дізнаємося, що нам мали розповісти численні жертви німецькою окупації Львова – і євреї, і поляки, і українці. Їх було вбито під час Другої світової війни та жахливої, безжальної і моторошної нацистської окупації міста. Щодо спогадів тих, хто пережив Голокост на теренах Східної Галичини, можна подивитися книжкову серію Українського центру вивчення історії Голокосту "Бібліотека спогадів про Голокост": http://www.holocaust.kiev.ua/home/others?objId=2023

завершення Другої світової війни, які зберігають у собі цю єврейську родинну пам'ять, що стала вже давно частиною культурної ідентичності єврейського народу.

Для нас сьогодні, для історичної науки, для досліджень з історії Другої світової війни та історії Голокосту, безумовно, важливо вивчати такий трагічний досвід, він нам потрібний для того, щоб запобігти пануванню диктатури в теперішньому і майбутньому часі. Для моє країни, для України зараз це дуже актуально, тому що зараз ми ведемо війну проти сучасної Росії, проти тоталітарного путінського режиму, який має дуже подібні і небезпечні риси, що свого часу були притаманні нацистській владі в Німеччині та комуністичній владі в СРСР. Тому пам'ять, зокрема про долю єврейських родин Львова в добу Голокосту, зараз нам допоможе здолати такий самий жахливий і антилюдський режим уже у XXI столітті.

Бібліографічні посилання

Бартов, О. (2010). *Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* (С. Коломієць, Пер. з англ.). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.

Берген, Д. Л. (2021). *Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту* (К. Диса, Пер. з англ.). Київ: Дух і Літера.

Гешелес, Я. (2011). *Очима дванадцятирічної дівчинки*. Київ: Дух і Літера.

Гохберг-Мар'янська, М. (2011). *Передмова до польського видання "Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки"*. Київ: Дух і Літера.

Грицак, Я. (2011). *Передмова до українського видання "Гешелес Яніна. Очима дванадцятирічної дівчинки"*. Київ: Дух і Літера.

Дойч, М. (2011). *Спогади лікаря про Голокост.* Київ: Дух і літера.

Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. (2017). (А. Степаненко, Пер.). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.

Ковба, Ж. М. (2009а). *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання"*. Київ.

Ковба, Ж. (Упоряд.). (2009b). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. Київ: Дух і Літера.

Кувалек, Р. (2018). *Табір смерті у Белжеці* (О. Колесник, Пер. з польської). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.

Мартиненко, Т. (2021). Історія Давида Кагане. *Центр міської історії. Інтерактивний Львів.* https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/kahane/

Наконечний, Є. (2004). *Шоа у Львові*. Львів.

Усач, А. (2021). Львівський погром (1941). Просторовий контекст та винуватці насильства. *Центр міської історії. Інтерактивний Львів*. https://lia.lvivcenter.org/uk/events/pogrom/

Дусман, Л. (2001). *Помни! Не повтори*. Одесса.

Eliyahu, Jones. (1999). *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945.* Łódź.

Struve*,* Kai (2015). Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. *Der Sommer 1941 in der West Ukraine.* Berlin: Oldendourg Verlag.

ПІСЛЯМОВА

Єврейська громада України, як і все українське суспільство й Українська держава під час російської війни та агресії проти України, стоїть на засадах захисту країни на всіх рівнях: військовому, політичному, економічному, культурному. Це наукове дослідження проаналізувало деякі аспекти соціально-культурного життя єврейської спільноти України під час російського повномасштабного вторгнення. Аналіз цих аспектів демонструє, що українські єврейські громади на сучасному етапі в абсолютній своїй більшості поділяють долю українського суспільства і країни, роблять усе можливе для того, щоб Україна вистояла і перемогла країну-агресорку. Така суспільно-політична і культурна поведінка української єврейської громади, очевидно, обумовлена ставленням до Української держави як до власної держави, Батьківщини, і суверенність та міжнародна суб'єктність України є кардинальним і важливим чинником єврейської спільноти України для її майбутнього, яке вона бачить виключно як складову демократичного, громадянського українського суспільства і демократичної європейської держави Україна.

Одним з аспектів дослідження, що розкрито в тексті монографії, є сучасний стан вивчення та викладання історії Голокосту як інтегральної частини історії України часів Другої світової війни, а також формування політики і культури пам'яті про долю українських євреїв у роки тотального нацистського геноциду проти всіх представників єврейської спільноти, що відбувався в часи німецької окупації українських теренів. Дослідження демонструє, що під час російської війни проти України для єврейських громад та громадянського суспільства України в цілому залишається важливим збереження місця пам'яті, меморіалів, пам'ятних знаків, пов'язаних з вшануванням пам'яті жертв Голокосту на українських землях. Така культура пам'яті може стати певним прикладом для створення меморіалів військовим та цивільним жертвам сучасної війни. Крім того, збереження пам'яті про жертви Другої світової війни є на сьогодні зброєю проти російської агресії. Таким чином,

дослідження комеморативних практик та вшанування жертв Голокосту в сучасній Україні як частини сучасної української політики та культури пам'яті про жертви Другої світової війни залишається одним з пріоритетних напрямів у вивченні сучасних аспектів життя єврейської громади України.

Не менш значущим аспектом пропонованого дослідження був аналіз політичних трендів у середовищі хасидських спільнот, які сформувалися у західних регіонах нашої країни у першій половині XX ст. і залишаються впливовими дотепер. Серед них чітко простежуються два тренди. Один скерований на розробку ідеології ізоляціонізму. Остання стимулює віруючих не брати жодної участі у політичних процесах, що вирують зовні, задля зосередження на підтримці традиційного ладу в єврейській громаді. При цьому колишні гасла необмеженої автократії цадика замінюються на більш демократичні. Згідно з ними джерелом влади і сили лідера є община.

З іншого боку, розвивається зворотний тренд активної участі у громадсько-політичному житті та підтримки розбудови національної держави. Має місце навіть ідеологічне обґрунтування концепції, згідно з якою у сучасному світі місію цадика виконує трудовий народ, а не досконалий подвижник, що присвятив життя постам та молитвам. Проте, попри глибоку розбіжність згаданих трендів, вони використовують як основу те саме релігійно-містичне вчення. Такий стан справ дозволяє прибічникам різних поглядів у певних випадках плідно співпрацювати між собою, що є важливим чинником стійкості хасидської спільноти в умовах нелегких для неї викликів сучасності. Безперечно, незважаючи на зрозумілу своєрідність, вищеописані явища є невід'ємною складовою розвитку сучасної української політичної нації.

Важливим аспектом цього дослідження було порівняння з життєдіяльністю інших єврейських громад Європи, проблематика подолання антисемітизму, антиєврейських проявів у політичному, соціально-економічному та культурному напрямах життя європейських єврейських спільнот. До 2021 року в Європейському Союзі не було програм, пов'язаних із захистом єврейських громад

від антисемітизму та підтримкою єврейської культури та громадського життя. У 2023–2024 роках відбувається обговорення цього питання та вироблення національних програм у 27 країнах ЄС з цього приводу. Україні, у політичному сенсі та з огляду на європейський вимір розвитку країни, дуже важливо доєднатися до цих програм щодо подолання антисемітизму на континенті. На жаль, поки що Україна не повною мірою відповідає стандартам ЄС, які стосуються цієї сфери. Важливим викликом наразі є вступ України до Міжнародної цільової групи з дослідження, викладання та збереження пам'яті жертв Голокосту (IHRA – International Holocaust Remembrance Alliance). Також у країні ще не зовсім досконало, як слід працює кримінальне законодавство стосовно злочинів, пов'язаних із розпалюванням міжнаціональної ворожнечі. Очевидно, що виправлення цієї ситуації має стати одним з пріоритетів етнополітики в сучасній Україні.

Загалом, єврейські студії є важливою частиною світової гуманітарної науки і мають великий потенціал розвитку. Інтерес до цієї галузі досліджень тільки зростає, і сьогодні в багатьох країнах світу активно відкриваються нові кафедри єврейських студій. Важливим завданням на найближчі роки є збільшення потенціалу наукових досліджень, можливо, створення силами співробітників Центру єврейської історії і культури (ЦЄІК) при відділі етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України наукового спеціалізованого видання, присвяченого Jewish studies, відкриття місць в аспірантурі для підготовки кадрів для Центру, створення програм стажувань Scholarship і Fellowship, які б дозволяли іноземним дослідникам приїжджати в Україну і працювати в архівах і бібліотеках країни, що мають унікальні колекції, пов'язані з єврейською історією та культурою.

Дослідження відділу в царині юдаїки викликають зацікавлення та підтримку в цих установах. Загалом, Центр єврейської історії та культури, що працює при відділі, є єдиною в Україні, в рамках Національної академії наук України, академічною, науковою установою, що студіює історію, культуру та сучасний стан єврейських громад України.

Розробки Центру взагалі та пропонована монографія зокрема мають велике значення задля створення практичних рекомендацій для урядових закладів і громадських організацій України. Одною з провідних засад сучасної єврейської самоідентифікації є історична пам'ять про Голокост. Відповідно, посилення уваги з боку урядових закладів до цієї теми має стати вагомим внеском у формування сучасної єдиної політичної нації, яку, окрім досягнень та перемог, згуртовує обізнаність у трагедіях, що були пережиті у минулому. Звичайно, у цьому контексті поряд із вшануванням жертв Голодомору та депортації кримських татар поважне місце відводиться всеосяжному визнанню Голокосту євреїв нацистами, яке має знаходити свій вираз у належних заходах, організованих міністерствами, відомствами та радами усіх рівнів. Поряд з цим не менш важливими, з погляду розробки практичних рекомендацій, є дослідження в царині єврейських релігійних громад України та пов'язаних з ними закордонних юдейських спільнот. Оскільки сотні тисяч ортодоксальних євреїв Ізраїлю, США та багатьох інших країн шанують власних предків, які проживали на українських теренах, наша країна є місцем численної прощі. Тому державні, муніципальні та громадські організації мають підвищувати рівень обізнаності у сфері світогляду традицій та законів життя ортодоксальних юдеїв задля ефективного вирішення організаційних питань прощі та запобігання ситуацій непорозуміння між паломниками та місцевими мешканцями.

Зайве пояснювати, наскільки важливою є обізнаність українського дипломатичного корпусу зі структурою європейських єврейських громад та специфікою їхніх взаємин з урядами країн, де вони перебувають. Це не лише цінний досвід для вдосконалення вітчизняного законодавства, але також, за умови налагодження стосунків зі згаданими общинами, важливий допоміжний фактор у справі євроінтеграційних процесів, які є і залишаються пріоритетними для України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Воронюк Олександр Леонідович – кандидат філософських наук, в. о. наукового співробітника відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України.

Електронна адреса: oleksandrvoronuk1@gmail.com

Гірік Сергій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих і технічних наук Державної наукової установи "Енциклопедичне видавництво".

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2535-3924/

Електронна адреса: sergiusz.1985@gmail.com

Козерод Олег Віталійович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5992-7295

Електронна адреса: achievements@ua.fm

Котляр Євген Олександрович – кандидат мистецтвознавства, доцент, професор, завідувач кафедри монументального мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

ORCID: ID 0000-0001-7698-418X

Електронна адреса: eugeny.kotlyar@gmail.com

Ліхачов Вячеслав Андрійович – історик, член Експертної ради Центру громадянських свобод; представник групи моніторингу прав національних меншин.

Електронна адреса: vyacheslav.likhachev@gmail.com

Монолатій Іван Сергійович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Електронна адреса: iwan.monolatij@gmail.com

Подольський Анатолій Юхимович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; керівник Українського центру вивчення історії Голокосту.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1704-9674

Електронна адреса: apodolskyi@gmail.com

Туров Ігор Вікторович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7667-690X

Електронна адреса: turov1966@ukr.net

Шляхтич Роман Петрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та правознавства Державного вищого навчального закладу "Криворізький державний педагогічний університет".

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5877-3522

Електронна адреса: shliakhtych_rp@duet.edu.ua

Для нотаток

Наукове видання

Політичні та історичні аспекти розвитку єврейських громад України і країн діаспори в контексті сучасних викликів

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 26.12.2024 р. Формат 60x84/16
Гарнітура Times. Ум. друк. арк.23,5. Обл.-вид. арк.22,44
Папір офсетний. Друк цифровий. Наклад. 150 прим. Зам. № 2302

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел.: +38(044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24
e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.